

ARTUKLU KAİME

ULUSLARARASI İKTİSADİ VE İDARİ ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE RESEARCHES

e-ISSN: 2651-5296

CİLT/ VOLUME: 4, SAYI/NUMBER: 2, KASIM/NOVEMBER-2021

Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Adına Sahibi

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

EDİTÖR/ EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sadık AYDIN

SEKRETARYA / SECRETARY

Arş. Gör. Halit SAĞLAM

Arş. Gör. Memet Can PALANCI

Artuklu Kaime

Akademik Araştırmalar İndeksi
Acarindex.com

CiteFactor
Academic Scientific Journals

idealonline

indeksleri tarafından taranmaktadır.

İLETİŞİM ADRESİ/COMMUNICATION ADDRESS

Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı, Artuklu/Mardin

e-mail: kaime@artuklu.edu.tr / web: <http://dengipark.gov.tr/artuklu>

Tel: 0482 213 1091

Fax: 0482 212 9220

YAYIN KURULU / PUBLICATION BOARD

Doç. Dr. Engin ŞAHİN	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan İÇENER	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Wissam Aldien ALOKLAH	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Erhan POLAT	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Mehmet Maksut ÖNAL	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Osman ÖZDEMİR	Şırnak Üniversitesi
Dr. Gökhan AĞAÇ	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Hakan KAYA	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Osman GEYİK	Dicle Üniversitesi

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahim GULIYEV	National Academy of Sciences, Azerbaijan
Prof. Dr. Abuzer PINAR	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilal BİLALOV	National Academy of Sciences, Azerbaijan
Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR	İstanbul Şehir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Damira CAPAROVA	Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Figen ALTUĞ	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hakan Vahit ERKUTLU	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Havva ÇAHA	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Jignasu YAGNIK	Entrepreneurship Development Institute, India
Prof. Dr. Mehmet BALCILAR	Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC
Prof. Dr. Ömer ÇAHA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Rıfat İRAZ	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatma ZEREN	İnönü Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Bahodir BAYHONOV	Taşkent Devlet İktisat Üniversitesi, Özbekistan
Doç. Dr. Yusuf ZEREN	Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye
Dr. Abdallah MOHAMMED	University of Nantes, France

CİLT 4 HAKEM LİSTESİ/VOLUME 4 REFEREE LİST

Prof. Dr. Mehmet Dalar	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Suzan Ergün	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Abdunaser AlJasem	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Özdemir	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim Aydın	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Taşkıran	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Vedat Yılmaz	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya Demirkanoglu	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Çınar	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Süreyya Ece	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Yıldız Atmaca	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdulkarim Alhamoud	Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Agah Hazır	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza Savaş	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Armağan Örki	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derya Demirdizen Çevik	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre Savut	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Kaçer	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Vahit Eren	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Gökcan	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Vedat Sönmez	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Reşat Sakur	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Yasin Yıldız	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim Çam	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinem Yüksel Çendek	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi Hançer	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolga Oral	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zehra Nurdan Atalay	Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi
Dr. Cihan Daban	Selçuk Üniversitesi
Dr. Elif Gözler Çamur	Yalova Üniversitesi

Dr. Ferit Belder	Marmara Üniversitesi
Dr. Figen Tombak	Bozok Üniversitesi
Dr. Gökay Karaduman	Ardahan Üniversitesi
Dr. Haydar Oruç	Sakarya Üniversitesi
Dr. İlhan Çeliker	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Mehmet Akif Koç	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Mehmet Ali Bolat	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Yavuz Arslan	Muş Alparslan Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

MAKALELER/ARTICLES

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Zülfü DAĞDEVİREN

- Türkiye ile Irak Bölgesel Yönetimi (IKBY) Arasındaki Ticari İlişkiler Üzerine Bir
Analiz109-134
An Analysis On Commercial Relations Between Turkey And Kurdistan Regional
Government Of Iraq (KRGI).....109-134

Sedat DEĞER

- Otomasyon Teknolojisinin Üretim Süreçlerine Yarattığı Değişim ve Bu Değişimlerin
İstihdam Üzerindeki
Etkileri.....135-164
The Changes That Automation Technology Creates In Manufacturing Processes And
The Effects Of This Change On The Workforce Structure
.....135-164

Gizem KEMİK

- Terörü Tartışmak: Tanım Sorunu, Genel Özellikleri Ve Uluslararası Hukuk Açısından
Analizi.....165-187
Discussing Terror: The Problem Of Definition, General Characteristics And Analysis
In Terms Of International Law165-187

Salah Aladdin ALJASEM

- Sivil Toplum Kuruluşlarda Kitle Fonlaması (Kuzey Suriye'deki Kuruluşlar Üzerine
Saha Araştırması)188-205
Crowdfunding In Non-Profit Organizations (Field Study on Organizations in Northern
Syria)
.....188-205

Yıldız ÖZKÖK

Enflasyonu Belirleyen Faktörler: Türkiye Ekonomisi Üzerinde Yapısal Kırılmalı Bir Analiz	206-225
Determinants of The Inflation: Evidence From A Structural Break Analysis For Turkish Economy.....	206-225

Derleme Makaleler/ Compilation Articles

Didem DEMİR

Medikal Turizmde Dijital Pazarlamann Rolü	226-239
The Role Of Digital Marketing On Medical Tourism	206-225

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 01.03.2021
Makale Kabul Tarihi: 29.10.2021

**TÜRKİYE İLE IRAK KÜRDİSTAN BÖLGESEL YÖNETİMİ (IKBY) ARASINDAKİ
TİCARİ İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR ANALİZ**

**AN ANALYSIS ON COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND
KURDISTAN REGIONAL GOVERNMENT OF IRAQ (KRGİ)**

Zülfü DAĞDEVİREN¹

ÖZ

Dış politikada siyasi ve ticari ilişkilerin birbirini destekleyecek şekilde yönetilmesi esastır. Bu dinamik süreç, ticari ilişkileri dış politikanın etkin bir ögesi yapmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye-İKBY arasındaki ticari ilişkilerinin 1983 yılından günümüze kadar tarihsel gelişimini ve günümüzde ticari ilişkilerin yeniden inşasını karşılıklı bağımlılık ve bölgesel iş birliği kuramları çerçevesinde analiz etmek ve her iki tarafında faydasına olacak ortak çözümler sunmaktır. Elde edilen sonuçlar şunlardır. Türkiye, 1983-1992 ve 2008-2021 yılları arasında, İKBY'ne karşı geleneksel güvenlik odaklı mesafeli tutumunu bir tarafa bırakarak, ticari ilişkileri geliştirme odaklı politikalar izlemiştir. Irak'ta 2005'ten itibaren yeni bir siyasal sistem olarak federal yönetim uygulanmıştır. İKBY 2005'te anayasal haklara sahip resmi bir federe birim statüsüne kavuşmuştur. İKB'nin savaş nedeniyle yeniden imar edilmesi, ticari olarak devletlerin bölgeye ilgisini artırmıştır. 2008 yılından itibaren İKBY ile yaşanan politik yumuşama ile taraflar, ticari ilişkilere yoğunlaşmıştır. Ticari ilişkilerin iş birliği temelinde yeniden inşa edilmesinin tarafların avantajına olacağı, bunda öncelikle terör ve birçok siyasi sorunların çözümüne katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (İKBY), Ticari İlişkiler, Karşılıklı Bağımlılık, Bölgesel İş Birliği.

ABSTRACT

In foreign policy, it is essential to manage political and commercial relations in a way that supports each other. This dynamic process has made commercial relations an active element of foreign policy. In this context, the purpose of the study is the historical development of commercial relations between Turkey-KRGİ from 1983 to the present day and reconstruction of commercial relations at the present time, have been analyzed in the framework of interdependence and regional cooperation theories and to offer common solutions that will benefit both sides.

¹ Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ibrahimgn02@gmail.com Orcid no: 0000-0002-5145-6097

The results obtained are as follows. Turkey, between the years 1983-1992 and 2008-2021, Leaving aside its traditional security-oriented distant attitude towards KRGI, it followed policies focused on developing commercial relations. Since 2005, the federal government has been implemented as a new political system of Iraq. The KRGI has gained the status of an official federated unit with constitutional rights in 2005. The reconstruction of the IKB due to war has increased the commercial attention of states in the region. With the political softening which have been experienced with KRGI since 2008, both sides have focused on commercial relations. It has been assessed that the reconstruction of commercial relations on the basis of cooperation will be to the advantage of the both sides and this will primarily contribute to the solution of terrorism and many political problems.

Key Words: *Turkey, Kurdistan Regional Government of Iraq (KRGI), Commercial Relations, Interdependence, Regional Cooperation.*

1.GİRİŞ

Dış ticaret ilişkileri devletlerin dış politikasının en önemli unsurlarından biri olduğu için siyasi ve ticari ilişkilerin birbirini destekleyecek şekilde yönetilmesi esastır. Bu dinamik süreç, ticari ilişkileri dış politikanın en etkin ögesi yapmıştır (Davutoğlu, 2004: 24). Ticari ilişkiler, ilişki kurulan tarafın davranışlarını etkileme ve yönlendirme yetisi kazandırmakta, ayrıca birçok siyasal sorunun çözümünde etkili bir araç olmaktadır (Arı, 2013: 405). Soğuk Savaş sonrası küreselleşmenin etkisiyle dış ticari ilişkilerin artması, küresel rekabetin edilgen durumundaki bölgesel alanları yakından etkilemiştir. Küreselleşme, pazarların birleşmesini ve büyük ölçeklerin oluşmasını sağlamıştır. Coğrafi yakınlığın sağladığı avantajları kullanarak komşularla ticarete iş birliğini geliştiren taraflar, ekonomik fayda sağlarken, yaşanan büyük değişime hazırlıklı olmayanlar ise zarara uğramıştır.

Bu çalışmada, Türkiye-IKBY arasındaki ticari ilişkilerin, 1983 yılından günümüze kadar tarihsel gelişimi ve günümüzde ticari ilişkilerin yeniden inşası karşılıklı bağımlılık ve bölgesel iş birliği kuramları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, 1983-1993 yılları arasında Turgut Özal liderliğinde ekonomik karşılıklı bağımlılık yaklaşımı ve ekonomik iş birliği için oluşturulan kurumsal altyapı incelenmiştir. Üçüncü bölümünde, Türkiye açısından büyük ekonomik kayıplara yol açan 1993-2002 yılları arasında zayıflayan ticari ilişkilerin nedenleri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümünde, 2002-2008 yılları arasında yaşanan siyasi gelişmelerden, IKBY'nin² 2005 tarihli Irak Anayasası ile federe birim statüsünü elde etmesi ve Türkiye'nin, 5 Kasım 2007 mutabakatından sonra güvenlik eksenli politikalarını terk etmesinin, taraflar arasında ticari ilişkilerin tekrar canlanmasına olan katkısı incelenmiştir. Beşinci bölümünde ise tarafların, birçok güç dengesinin gözetilmesini gerektiren zorlukları birlikte aşmak için üst düzeyde karşılıklı ziyaretler

² Irak'ta Kürtlerin yaşadığı bölge için Türkiye'de farklı zamanlarda "Kuzey Irak", "Irak'ın Kuzeyi", "Kuzey Irak Kürt Yönetimi" gibi çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Uluslararası hukuka göre, isimlendirme, Birleşmiş Milletler ve Irak Anayasasına göre yapılmaktadır. 15 Ekim 2005 tarihli Irak Anayasasının 117. maddesinde bölge "Kürdistan Bölgesi" olarak tanımlanmıştır. Türkiye ilişkilerini bu anayasa çerçevesinde sürdürdüğü için, çalışmada bölgenin adı Irak Kürdistan Bölgesi (IKB), yönetimin adı ise Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) tercih edilmiştir.

gerçekleştiği, 2008-2021 yılları arasındaki ticari ilişkiler ve taraflar arasında yapılan ticari sözleşmelerin uluslararası ve iç hukuk açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. TÜRKİYE-İKBY TİCARİ İLİŞKİLERİ (1983-1993)

Anavatan Partisi (ANAP), 1983 yılı genel seçim sonucunda iktidar olmuştur (Hale, 2003: 164). Türkiye'de Turgut Özal'ın geliştirdiği ve ekonomik yaşama "24 Ocak Kararları" olarak geçen, ekonomide yapısal değişim ile devletin ekonomideki etkisinin azaltılarak ithal ikameci ekonomik yapıdan, dış ticaretin serbestleştiği bir döneme geçiş başlamıştır (Hale, 2003: 317-321). Türkiye'de 1983 yılından itibaren başlayan "ekonomi ağırlıklı dış politika" söylemi doğrultusunda, karar alma mekanizmalarında önemli değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde dış ticaret konularında kararlar, doğrudan Başbakanlık tarafından verilmiştir (Gönlübol, 1996: 627-628).

9 Kasım 1989'da Cumhurbaşkanı olarak göreve başlayan Özal, dış politikada birçok sorunun kaynağı olarak gördüğü dış ticaret konularına ağırlık vermiştir (Balcı, 2015: 158-162). Türkiye bu dönemde dış politikasının temelini, ticari ilişkilerin artırılması üzerine kurmuş ve İKB ile ticari ilişkilerini yapısal paradigma değişikliğinin perspektifinde geliştirmiştir. Özal'a göre bir ülkenin dış siyasetinde, ekonomi %80 ağırlıktadır ve öncelik dış ticari ilişkilerin inşa edilmesinde olmalıdır. Bu ihracata dayalı ekonomi stratejisinin ana hedefi döviz gelirlerini artırmaktır. Bu planının unsurlarını, engelleri azaltan, teşviki arttıran düzenlemelerin yapılması ve girişimcilerin ülke dışına yönlendirilmesi oluşturmuştur. Özal bu çerçevede yurt dışı gezilerine iş adamlarını ve ekonomi temsilcilerine dahil ederek bu düşüncenin pratikte uygulanmasını da sağlamıştır (Sönmezoğlu, 2006: 386-387).

Dış ticari ilişkilerde iş birliğinin temel amacı; barışçıl bir ilişkiyi tesis etmek, kapasiteleri arttırmak birbirini tamamlayıcı ekonomik ilişkileri geliştirmektir. Tarafları iş birliğine sevk eden ise iş birliği sonucunda taraflara kazanç sağlayacağı beklentisidir (Haas, 1964: 34-35). Dış ticarete taraflar arasındaki iş birliğinin hedefleri test edilebilir. Karşılıklı bağımlılığın olup olmadığı, taraflar arasındaki ticaret hacmine, seyahat miktarına, iletişim araçları vasıtasıyla kurulan ilişkinin boyutlarına ve ortak kazanımların varlığına bakılarak karar verilebilir. Literatürde komşuluk dendiğinde ilk akla gelen coğrafi yakınlık, iletişim ve ulaşım kolaylığı nedeniyle fırsat olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde vizeler kaldırılarak, Türkiye'nin Habur sınır kapısından giriş ve çıkışlar kolaylaştırılmıştır. Habur Sınır kapısından geçerek, Irak'a malzeme götüren ve

dönüşlerinde ucuz petrol taşıyan araçlardan Kürtler, geçiş ücreti olarak 20 dolar almışlardır. Bu dönemde IKB'nin temel gelir kaynağı bu vergi geliri olmuştur (McDowall, 2004: 511-512).

Ayrıca bu dönemde kolaylık sağlanan sınır ticareti taraflar için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Dünyada çeşitli şekillerde uygulamaları bulunan sınır ticareti ilke olarak, sınırın iki tarafında bulunan halkın hem ihtiyaçlarını gideren hem de gelir sağlayarak istihdam oluşturma özelliği olan bir ticaret çeşididir (Orhan, 2014: 1-3). Türkiye'nin diğer coğrafi bölgelerine nazaran daha az gelişmişlik düzeyi olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine katkı sağlayan sınır ticareti, bölge halkının ihtiyaçlarının düşük maliyetle karşılamasına imkân sağlamıştır (Özcan, 2003: 15). Ekonomik kalkınma planının ön koşulu, dış siyasette barış ve istikrar sağlamaktır. Özal bu bağlamda öncelikle, ekonomik ilişkileri engellememesi için güncel siyasi anlaşmazlıkları söylem dışında tutmuştur (Cemal, 2004: 126-127).

Bölgesel iş birliği yaklaşımında değinilen diğer bir nokta ise bölgesel iş birliğinin kültürel değerler üzerinden de temellendiğidir (Katzenstein, 2004: 104-118). IKBY ile Türkiye arasında birçok bağın olması diğer bölge ülkelerine nazaran Türkiye ile daha fazla ilişki kurabilmesine olanak sağlamıştır. Türkler ve Kürtleri bölgenin diğer toplumlarından farklı kılan ortak paydalar, ortak tarihi geçmiş, dil ve inanç yapısıdır. Bu durum iki toplumun ilişkilerini diğer toplumlarla olan ilişkilerinden çok daha farklı boyutlara taşımaktadır. Mustafa Barzani 1968'de dönemin Türkiye liderlerine yazdığı mektuplarda Türk toplumuna yönelik iltifatlarda bulunmuş, Osmanlı'dan gelen ortak tarih ve kadere atıfta bulunmuş, Kürtlerin yapılan anlaşmalardan dolayı Türkiye topraklarından ayrı kaldığını ve duyduğu hicabı paylaşmıştır (Turgut, 1969: 120-135). 1992'de Celal Talabani, Eşref Bitlis'e Kürtlerin Türkiye'ye Özbek ve Kırgızlardan daha yakın olduğunu, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlıya ihanet etmeyen tek azınlığın Kürtler olduğunu ve Kıbrıs Türk Federe Devleti gibi görülmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Öznur, 2003: 495). Özal, Temmuz 1992'de Barzani ve Talabani'yi Türkiye'ye davet etmiş (Gözen, 2000: 10), görüşme neticesinde parti temsilcilerinin Ankara'da bulunmasına olanak sağlamış, Barzani ve Talabani'ye diplomatik pasaport verdirmiştir (Gunter, 1997: 7-11). Görüşmelerin ardından Özal Bakanlar Kurulu'nda IKB'de yaşayan Kürtlerin, Türkiye ile akrabalık bağlarının bulunduğunu, Osmanlı vatandaşı olan Kürtlerin tarihi gerçeklerle bağdaşık olmayan sınırdan dolayı Türkiye dışında kaldıklarını ve Kıbrıs Türkleri gibi yakın görülmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Yıldız, 2004: 251).

Kürt toplumunda muhafazakâr yapı hâkimdir. Sünni Müslüman Kürtlerin gündelik yaşamında ise din önemli bir yer tutmaktadır. Fakat din radikalleşmiş bir ideoloji değil, geleneksel değerlerin yapıtaşısıdır. IKB’de yaygın kullanılan dil Kurmanci diyalektiği, Türkiye'deki Kürtlerinde konuştuğu dildir. IKB coğrafya bakımından da Anadolu'nun uzantısı niteliğindedir. Bölgede 1926 Ankara Anlaşmasıyla çizilen siyasi sınırın yapaylığı en temel sorundur. Sınırın olumsuz etkisi, bölgede insanların, fikirlerin, ürünlerin hareketliliğinin sağlanması ile aşılabilir. Taraflar sınırları esneterek etki alanını artırabilir. Böylece sınırlar bir engel olmaktan çıkıp, bir etkileşim hattı olabilir (Davutoğlu, 2004: 140).

Sonuç olarak Özal döneminde ekonomik iş birliği taraflar arasında çok avantajlı bir seviyeye ve önemli ölçüde başarıya ulaşmıştır. Özal'ın barışı önceleyen söylemleri, sorunları diyalog ve tarafların kazancını maksime ederek çözmek konusunda ısrarcı olması ve ekonomide iş birliğinin sürekliliğini sağlamak için inşa ettiği yapı, Türkiye- IKBY ilişkilerinde 2008 yılı yakınlaşma döneminin öncüsü olmuştur.

3. TÜRKİYE-IKBY TİCARİ İLİŞKİLERİ (1993-2002)

Özal'ın ölümünden sonra siyasi ilişkilerin kesintiye uğramasıyla, Türkiye ve IKBY ticari ilişkileri, 1993-2008 yılları arasında konjonktüre dayalı olarak kesintiye uğramış ve istikrarsız bir seyir izlemiştir (Aydın ve Aras, 2005: 30). Keohane ve Nye, devletin güvenliğiyle ilgili bir sorun olmadığı takdirde askeri güç ve güvenliği birinci sıraya koymanın anlamlı olmadığını belirtmektedirler (Dalar, 2015: 52). Türkiye'nin petrole, IKBY'nin ise petrole dayalı ekonomik gelir sistemine olan bağımlılığı, ekonomik iş birliğini gerekli kılmasına rağmen tarafların siyasi ilişkileri genelde geleneksel güvenlik perspektifiyle görmeleri ilişkilerin seviyesini aşağıya çekmiştir (Dalar, 2016: 160). Bu dönemde Türk dış politikası, geleneksel güvenlik odaklı yaklaşımı üzerine temellenmiş dışlayıcı yaklaşımla asker ve sivil bürokrasi tarafından belirlenmiştir. Bu yaklaşıma göre, IKBY'nin bağımsız olma amacı ve PKK terör örgütünün IKB'de bulunması, Türkiye için ilişkileri sonlandırmak için yeterli tehditler olarak görülmüştür. Türkiye bu yıllarda bir tarafın kazancının diğerinin mutlak kaybı olarak algılandığı ve bölge ile ilişkileri başka devletlerin aracılığıyla yapan bir yaklaşım içine girmiştir. Türkiye ve IKBY açısından bu dönem, iki toplum üzerinde krizleri derinleştiren siyasi olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bunun etkileri olumsuz yönde ticari ilişkilere de sirayet etmiştir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 552). Bu dönemde sınırların tehlike altında olduğu paradoksu çerçevesinde geliştirilen güvenlik odaklı yaklaşım,

yıkıcı yönüyle anlaşmazlıkları çözmek bir yana körükleyici bir hal almıştır (Aydın ve Aras, 2004: 103-128). Türkiye, bölgesel değişimleri değerlendiremeyerek bölgesine yabancılaşmıştır. IKB ile ilgili konulara uzak duran Türkiye hem Kürt halkına yabancılaşmış hem de bölgede yeni bir boyut kazanan ticari fırsatlardan uzak kalmıştır. Türkiye'nin ekonomisinde meydana gelen krizleri yaşamasında, bu yaklaşımın ve bölge kaynaklarına ve potansiyeline uzak kalmasının da etkileri olmuştur.

Askeri çözümleri öne sürmek ülke menfaatlerini her zaman korumadığı gibi, IKB'de Türkiye'yi öteki olarak algılayan bir kimlik oluşturmuştur (Pamir, 2004: 63-66). Türkiye, Özal döneminde üst seviyelerde seyreden ekonomik ilişkilerin devamını sağlayamamıştır. Türkiye'nin ihracatı bu dönemde belirli ürün ve belirli ülke grubu çerçevesine sıkışmıştır. Bu dönem Türkiye açısından büyük ekonomik kayıplara yol açmıştır (Nacos, 2002: 141). Mayıs 1994'te Kürt liderlerin anlaşmazlıkları IKB'de iç savaş boyutunda silahlı çatışmaya neden olmuştur (Özdağ, 1999: 95). Bu anlaşmazlığa; Türkiye'den Irak'a giden kamyonlardan elde edilen yaklaşık yıllık 14 milyon dolar gelirin paylaşılabilmesi neden olmuştur (McDowall, 2004: 511-512). Kürtler arasındaki bu silahlı çatışma, Paris, Dublin, Ankara ve Washington görüşmeleri sonunda 1998 yılında durdurulmuştur. IKB'de bir devletin kurulması niteliğinde olan Washington Mutabakatının faaliyete geçirileceği bilgisi üzerine Türkiye, IKB'de Kürt devletinin ilanının savaş nedeni sayılacağı belirtilmiştir (Ergan, 2001: 1). Türkiye, KDP'nin kontrolündeki Habur sınır kapısını kapatarak, Türkiye, Suriye ve Irak sınırlarının kesiştiği bölgede ikinci kapı alternatifini gündeme getirerek Kürtleri ekonomik olarak zor durumda bırakma tehdidinde bulunmuştur.

Kürt liderler, Ecevit'in bu kararının temelinde Abdullah Öcalan'ın yakalanması ve PKK'nın ateşkes ilan etmesiyle, Türkiye'nin Kürtlere ihtiyacı kalmadığı düşüncesinin olduğunu belirtmişlerdir. Türkiye, Türkiye Kürtlerin Bağdat yönetimine bağlı kalmaları için Haziran 2001'de vize şartını getirmiştir. Bu vize, IKB'ye giriş çıkışlarda Habur sınır kapısını kullananlardan geçenlerden istenmiştir. Bu değişiklikten önce Habur sınır kapısından geçişlerde pasaport yeterliyken, artık Irak konsoloslüğundan vize alınması şart koşulmuştur. Türkiye vize şartıyla IKB'yi ekonomik anlamda zayıflatmak istemiş, fakat bu ticaretten gelir elde eden kendi vatandaşları daha fazla zor durumda kalmıştır.

Bu dönemde güvenlikçi politikalar dışarıdaki sorunları daha fazla çözümsüz bıraktığı gibi içerdeki sorunların çözümünü de zorlaştırmıştır (Dalar, 2015: 66). Transit kara taşımacılığı ve gelir

potansiyeli yüksek sınır ticaretinin sonlandırılması, bölge halkının ekonomik refah düzeyini düşürmüştür. İşsiz kalan önemli sayıda insan, örgütlenmesini tamamlayarak faaliyetlerine başlamış olan PKK terör örgütü saflarına katılmıştır. On iki yıldan fazla süren bu süreç Türkiye'yi yaklaşık 50 milyar dolar zarara uğratmıştır (Arı, 2006: 455).

4. TÜRKİYE-İKBY TİCARİ İLİŞKİLERİ (2002-2008)

AK Parti, 3 Kasım 2002 seçimleriyle iktidara gelmiş, İKB ile ilişkilerin güvenlik çerçevesinde şekillendiği devlet politikasının aksine AK Parti'nin temel metinlerinden biri olarak kabul edilen ve Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan Stratejik Derinlik eserinde çerçevesi çizilen politika yaklaşımı benimsenmiştir. Davutoğlu, 2003-2009 yılları arasında Dış Politika Başdanışmanı olarak Türkiye'nin dış politikası üzerinde etkili olmuştur. 1 Mayıs 2009'da Dışişleri Bakanı olarak görevlendirilmesi ile birlikte mimarı olduğu dış politikanın siyasi sorumluluğunu üstlenmiştir (Yeşiltaş ve Balcı, 2011: 12-18). 2014-2016 yılları arasında ise Başbakan olarak görev yapmıştır.

Davutoğlu'na göre İKBY ile ilişkilerde, güvenlik bakış açısının araçları değil diyalog ve ekonomik açılımlar gibi yumuşak araçlar kullanılmalıdır (Davutoğlu, 2008: 77-79). Türkiye problemleri büyüterek bunların üzerinden menfaat sağlayan yaklaşımı reddetmeli, problemlerin kalıcı olarak çözümü için taraflara kazanç sağlayan ticari ilişkiler kurmalıdır. Türkiye kronikleşen korkusu dört tarafının düşman olduğu hezeyanından ve bu korkunun refleks olarak geliştirdiği içe kapanık bir dış ticaret anlayışından kaçınıp bölgesel iş birliği kurabilmelidir. Ekonomik ilişkilerin kazan-kazan yaklaşımı çerçevesinde artırılması bölgede, yönetimlerin inşa ettiği suni gerilimleri azaltacaktır (Davutoğlu, 2013: 145-146). Komşularla Sıfır Sorun kurgusu, taraflar arasındaki sorunların tamamen bitirilmesi değil, bir niyet ve irade beyanı olarak iş birliği olanaklarının öne çıkarılmasını ve dört tarafın düşmanla çevrildiği mantalitesinden kopuşu ifade etmektedir (Canbolat, 2003: 64).

Ayrıca Türkiye genel olarak çevre ülke rolünü üstlenmiştir. Bu kabuğu kırıp tarihi sorumluluğun bilinci ve konumunun sağladığı güçle âtil durumda olan birçok ilişki yöntemini terk etmelidir (Davutoğlu, 2008: 77-78). Türkiye'nin uluslararası sistemin edilgen/çevre unsuru konumundan kurtulması için, ticari ilişkilerin arttığı bölgesel etki alanı oluşturması ve uluslararası konumunu güçlendirmek için bölgesel etki alanlarını kademeli bir şekilde genişletmesi gerekir (Davutoğlu, 2004: 407). Türkiye yapı içerisinde, Batılı bir hegemonya şüphesini barındıran Doğu ile Batı arasında bağlantı kuran yaklaşımından vazgeçmelidir. Türkiye eski rolünü terk edip merkezi bir konumda politikalar inşa eden bir konumda yer edinmeye çalışmalıdır (Davutoğlu, 2008: 79).

Mitrany'e göre, savaşların temel nedeni siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklardır. Aktörler arasında siyasi kaygıları dışlayan yaklaşımla kurulacak iş birliği, bölgede istikrar sağlayacaktır (Açıkmeşe, 2004: 12). Karşılıklı bağımlılığı esas alan taraflar arasında iş birliği, çatışmaları tetikleyen milliyetçilik fikirleri dâhil birçok olumsuz yaklaşımın ortaya çıkışını engelleyecektir (Bock, 1992: 534). Türkiye'nin uzun vadeli hedef ve çıkarı, yapıdan kaynaklanan problemlerin yegâne çözümü, İKB'de Türkiye'ye dost ve Türkiye ile ticari olarak entegre olmuş bir yapıdan geçmektedir (Pamir, 2004: 63-66). Bölgeyi analiz eden birçok uzmana göre İKB'nin imha edilmesi değil inşa edilmesi daima Türkiye'nin yararına olmuştur (Tan, 2015: 219-311). Davutoğlu'da bu bağlamda, Türkiye İKBY ticari ilişkilerinin başarılı olması için Bölge ile ticari iş birliğini olumsuz yönde etkileyen zihinsel engellerin ortadan kaldırılması, karşılıklı bağımlılığı artıracak yeni menfaat alanları oluşturulması ve ilişkilere tehdit olabilecek aşırı milliyetçilik sahibi bloklaşmaların önüne geçilmesi gerektiğini belirtmiştir (Davutoğlu, 2004: 452-453). Celal Talabani'de aynı doğrultuda, Türkiye ile ticari ilişkiler kurulması gerektiğini belirtmiştir (Talabani, 2003: 1). ABD, Irak'ı işgal edip 2005'e kadar Irak'ta yeni düzeni tesis etmeye çalışmasıyla dengeler bozulmuş, Kürt liderleri ve İKB'yi Türkiye'nin etkisinden uzak tutmaya çalışmıştır. Bu durum, Türkiye'nin İKB'ye yönelik ekonomi politikasında hareket alanını daraltmıştır (Oktav, 2010: 57).

Irak'ta 2005 yılında Anayasanın kabul edilmesiyle, İKBY, Irak'ın federal bir birimi haline gelmiştir. 2005 Referandum sonrası İKBY lideri Mesud Barzani, Hükümet Başkanı sıfatıyla ABD'ye davet edilmiş, Türkiye de bu görüşmeden sonra Barzani'yle İKBY Başkanı sıfatıyla diyalog başlatmıştır. İKBY, 2006'dan sonra, piyasa ekonomisine geçiş açısından önemli ilerlemeler kaydetmiştir. İKB'de yapılacak yabancı sermaye yatırımlarına önemli teşvikler verilmiştir. Yerel ve yabancı yatırımcılara eşit haklar tanıyan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu yasalaşmıştır. Yatırımcılar, üretim yapmaya başlamalarıyla on yıl vergi muafiyeti istisnasına sahip olmuştur. Projeleri için ithal ettikleri hammadde ve teçhizatlar için, beş yıl boyunca gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır (KRG, 2012: 18).

4.1. 5 Kasım 2007 Erdoğan ve Bush Görüşmesi

Erdoğan ve Bush, 5 Kasım 2007'te bir araya gelerek gelecek dönemde uygulanacak politikalara zemin oluşturacak kararlar almışlardır. Türkiye ve İKBY ilişkilerinde yürütülen normalleşme

sürecinin dönüm noktası olarak kabul edilen ve "tarihi uzlaşma" olarak nitelenebilecek 5 Kasım Mutabakatı sayesinde, Türkiye ile IKBY arasında diplomatik ilişkilerin geliştirildiği yeni bir dönem başlamıştır (Oktav, 2010: 57).

5 Kasım mutabakatında alınan, kararlar 28 Aralık 2007 tarihli MGK sonuç bildirisine de yansımış ve Türkiye'nin IKBY politikasında, diplomasi ve ticari ilişkilerin ön planda olacağı belirtilmiş ve Türkiye geleneksel güvenlik odaklı "kırmızı çizgi" politikasını terk etmiştir (Aras, 2009: 38). IKBY yaptığı açıklamada elde ettikleri kazanımları PKK nedeniyle kaybetmek istemediğini açıklamıştır (Oktav, 2010: 57). ABD Türkiye'nin IKBY ile uzlaşması tavsiyesinde bulunmuştur.

AK Parti, özetle bu dönemde, IKBY ile ilişkileri askeri bürokrasinin daha az etkili olabileceği sivil bir platforma taşımaya ve bölgeye yönelik politikayı psikolojik engellerden ve kronikleşen korumacı reflekslerden arındırmaya çalışmıştır. 2007 yılına kadar askeri bürokrasi ile iktidar arasında yaşanan tartışmalar nedeniyle bir ilerleme kaydedilmemiştir. Türkiye bu dönemde dış ticaret ilişkilerin teorigini inşa etmiş, 2008'den itibaren ise uygulamıştır. Türkiye Askeri bürokrasinin siyasal alandan tasfiyesiyle, 2008'den itibaren IKBY ile ticari ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır (Balcı, 2015: 120).

5. TÜRKİYE-IKBY TİCARİ İLİŞKİLERİ (2008-2021)

Daha önce uygulanan güvenlik yaklaşımı sonucunda, ticari ilişkilerde gelişim ivmesinin engellendiğini deneyimleyen taraflar, yaşanan ekonomi sorunlarının görünürlüğüyle de iş birliği yapmamanın dezavantajlarını daha yakından tecrübe etmişlerdir. Bu nedenle Türkiye ile IKBY arasında siyasi ayrılıklar bir tarafa bırakılarak, önce dış ticaret alanında iş birliğine gidilmiş ve Federal Yönetim'in engellemelerine rağmen üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir.

Karşılıklı bağımlılık ile iş birliği birbirini teşvik eden süreçlerdir (Keohane, 2002: 27-29). Taraflar arasında ticari ilişkilerde yapılan iş birliği, karşılıklı çıkarları optimize ederek, iş birliğini güçlendirmektedir (Arı, 2013: 403). Ticari alanlarda başlatılan ortak iş birliği arkasından diğer alanlarda da iş birliğini sağlayacaktır. İş birliğinin bu şekilde, çoğalmasına yayılma (spill-over) denilmektedir (Çakır, 2001: 36-37). Siyasi olmayan ticari konularda iş birliği yaklaşımın temelidir (Toprak, 2013: 5). Belli alanlarda yaşanan iş birliğinin avantajları, diğer alanlarda da aynı tecrübeyi teşvik edecektir (Haas, 1964: 495). Bu iş birliğinin yayılması karşılıklı bağımlılık ilişkisinin oluşmasını da sağlayacaktır (Toprak, 2013: 7). Bu bağlamda İKB'nin ekonomik pazar yapısının Türkiye'nin ekonomisine çok önemli imkânlar sunabileceği değerlendirilmiş ve IKBY ile ilişkiler üst sıralarda yer almıştır.

Ahmet Necdet Sezer'in Cumhurbaşkanlığı döneminde uygulanan diplomatik ambargo nedeniyle Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani Türkiye'ye gelememiştir. 27-28 Şubat 2008 tarihlerinde Bağdat'ta bulunan heyet (Başdanışman Ahmet Davutoğlu, Irak Özel Temsilcisi Murat Özçelik ve MİT Müsteşar Yardımcısı Hakan Fidan), Celal Talabani'ye, Abdullah Gül'ün davet mektubunu götürmüştür. Bu davet, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerini PKK ile mücadele ipoteği altına sokan siyasi ve psikolojik eşğin aşılması bağlamında, önemli bir dönemeç olmuştur. Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani 7-8 Mart 2008 tarihlerinde Türkiye'ye gelmiştir. Talabani yaptığı açıklamada Türkiye ile başta ticaret ve enerji olmak üzere bütün alanlarda ilişki kurmayı istediklerini, Türkiye ile IKBY özelinde ekonomik ilişkilerin artmasının, güvenlik, siyasi ve kültürel ve alanlarda da büyük bir iş birliği sağlayacağını belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül konuşmasında, Talabani ile bölgenin geleceği noktasında ortak bir vizyona sahip olduklarını ve karşılıklı ziyaretler ile iş birliği çalışmalarına devam edeceklerini dile getirmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2008: 1). 2008 yılından itibaren Türkiye-IKBY ilişkileri dış ticaret temelinde

şekillenmiştir. Güçlü bir iş birliği oluşturabilmenin ön koşulu olan, taraflar arasında ortak çıkarların bulunması da buna ivme kazandırmıştır (Özcan, 2009: 96-101).

Türkiye'nin IKBY politikasındaki değişimin nedenleri arasında; Türkiye'nin bölgede istediği her şeyi, diyalogsuzluğun yerini görüşmeler almadıkça, ABD üzerinden görüşmek zorunda kalması, Türkiye'de dış politikayı belirleyen aktörlerin değişimi, güvenlik anlayışının değişmesi, askerin dış politika etkisinin tedrici olarak azalması, IKBY ile iş birliği sayesinde güvenliğinde sağlanabileceği düşünmesi yer alması (Balcı, 2014: 10-11), IKBY'yi destekleyen ABD'nin askeri gücünü Aralık 2011 sonuna kadar Irak'tan çekme kararıyla, İran'ın bölgede etkisini arttıracığı, IKBY'nin bölgede Türkiye'nin desteğine olan ihtiyacının artması sayılabilir. IKBY ise bölgedeki ABD müttefiki olan ve Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu olan Türkiye'yi kendilerini Batıya götürecek bir yol olarak gördüğü için Türkiye ile sınır komşusu olmanın avantajlarını kullanmak istemiştir (Dalar, 2015: 59-60).

Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani'nin 7 Mart'ta gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde gündeme getirilen iş birliği konseyi, 10 Temmuz 2008'de Başbakan Erdoğan'ın Irak ziyaretinde imzalanan "Türkiye-İrak Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği Konseyi Anlaşması" ile hayata geçirilmiştir. Anlaşma ile ekonomi konularında önemli kararlar alınmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2018: 1). Bu dönemde Türkiye'den yetkililer, IKBY yöneticileri ile sıkça resmi görüşme yapmıştır. Bu görüşmeler ilişkilerin diplomatik bir zemine oturmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu geç verilmiş kararın faturasının on milyar dolar olduğu, İKB'nin ekonomik potansiyelinin göz ardı edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir (Ateş, 2008: 1).

Üst düzey ziyaretlerle hayata geçirilen bu değişimin bir adımı da Davutoğlu ve Neçirvan Barzani arasında Mayıs 2008'de gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Türkiye-İKBY ilişkilerinde, arzu edilen amaçları gerçekleştiremeyen geleneksel yöntemler sorgulanmış, Mart 2009'te Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Irak ziyaretiyle de İKBY ilişkilerinde iş birliği süreci hızlanmıştır (Erkmen, 2009: 6-13).

Mayıs 2009'da yapılan hükümet değişikliği sonrasında dış politikanın teorik mimarı olarak kabul edilen Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olması ile söyleme hâkim olan "komşularla sıfır sorun" ve bölgesel iş birliği politikaları, Türkiye'nin İKBY ile ilişkilerinin arka planını oluşturmuştur. Davutoğlu, yedi yılın sonunda komşularla sıfır sorun politikasının başarısını "*Biz artık sıfır sorununda ötesine geçtik ve bölgede azami iş birliğini amaçlıyoruz*" şeklinde ifade etmiştir (Aras

ve Karakaya, 2007: 471-478). Türkiye-IKBY ilişkileri Mayıs 2009'da Davutoğlu Bakan olduktan sonra ivme kazanmıştır. Dışişleri ve Dış Ticaretten sorumlu Bakanları bölge ile ticari ilişkileri görüşmek üzere iş adamlarının da katıldığı bir heyetle bölgeye gitmişlerdir (Erkmen, 2015: 178). Davutoğlu, bu ziyaretinde, bölgede yaşayan tüm halklarla bölgenin tekrar inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Müderrişoğlu, 2009: 1).

Ekim 2009'da Davutoğlu, Barzani ile görüşmesinde, Türk-Kürt çatışması gibi senaryoların yazıldığını, bu senaryoların iki yıl içinde iflas ettiğini, diplomatik ilişkilerle iyi bir noktaya gelindiğini, karşılıklı iş birliğinde gelişme kaydedildiğini ve bu sayede arada engel gibi görünen sınırnın, refah, güven ve istikrar anlamına geldiğini ifade etmiştir. IKBY Başkanı Barzani, "*Sizin bir senede yaptığınızı yüz senede kimse yapamadı*" ifadesiyle ilişkilerde gelinen noktadan duydukları memnuniyeti ifade etmiştir (Dünya Gazetesi, 2009: 1).

Taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin siyasi ilişkilerinin üzerinde belirleyici etkisi olduğu bir gerçektir. Avrupa Birliği projesinin hayata geçirilmesi aşamasında Fransa ve Almanya arasındaki yakınlaşma ve sonrasındaki iş birliği çalışmaları buna örnektir (Keohane ve Nye, 1975: 2-3).

Türkiye ve IKBY arasında yakın bir gelecekte Avrupa Birliği benzeri bir yapının kurulması uzak gözükse de ekonomik karşılıklı bağımlılık temelli yakınlaşma, birçok alanda iş birliğini artırmıştır. Uzmanlar, bölgenin güçlü ekonomisi olan Türkiye'nin IKBY ile ekonomik iş birliği içine girmesi gerektiğini savunarak, ortak bir ekonomik pazar oluşturulması, gümrüklerin kaldırılması, kişilerin, malların, hizmetlerin serbest dolaşımlarının sağlanması, Türk lirasının bölgede geçerli kılınması gibi birçok ekonomik iş birliği aracının yürürlüğe konulmasını önermiştir (Erhan, 2010: 181).

Davutoğlu bu bağlamda, uzun yıllar savaş halinde olan Almanya ve Fransa'nın AB yapısı içinde bir araya geldiğini, Türkiye IKBY arasında da benzeri bir ticari birlikteliğin kurulabileceğini ve aradaki sınırın önemini yitireceğini ifade etmiştir (Bila, 2009: 1). Türkiye ile IKBY arasındaki ilişkilerinin hedefi siyasi entegrasyondan ziyade, iş birliğidir.

Ekonomik iş birliğinin öngördüğü amaçların aşamaları sırasıyla; Tercihli Ticaret Bölgesi, Serbest Ticaret Bölgesi, Gümrük Birliği ve Ortak Pazar oluşturmaktır (Gavin ve Lombaerde, 2005: 73-74). Bu bağlamda Bakan Çağlayan, yaptığı konuşmasında bölgede 500'e yakın Türk iş adamının bulunduğunu, inşaatların %70-80'inin Türk müteahhitleri tarafından yapıldığını vurgulamış, iki

ülke arasında serbest ticaret anlaşması, organize sanayi bölgeleri kurulması çalışmalarının ve iki yeni gümrük kapısının açılmasının gündemde olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 2009: 1).

Bölgede uzun vadeli barışın sağlanması için Türkiye, IKBY'ye yönelik her alanda ilişkilerin artacağı bir yaklaşım benimsemiştir. Karşılıklı güvensizliklerin ve psikolojik engellerin aşılması gerektiği üzerinde durulurken, gerginliklerin ve bölgesel sorunların ekonomik araçlarla çözülebileceği savunulmuştur. IKB'ye yönelik askeri araçların, tankların yerine ticaret filolarının tercih edilmesi gerektiği, IKB'nin Türkiye açısından önemli bir ekonomik açılım alanı olduğu inancı güçlenmiştir (Kutlay, 2011b: 67-88). IKBY ile ilişkilerin derinleşmesi aradaki ticari hareketlenmeyi de beraberinde getirmiştir. 2008'de Habur sınır kapısından bir ayda ortalama 800 tır geçiş yaparken, bu sayı 2009'da ortalama 3000 tıra kadar çıkmıştır (Oktav, 2010: 58).

Tarafların çıkarları, ortak hareket etme yönünde değişmiştir. Bu nedenle hükümetler, ulusal çıkar anlayışlarını, artan karşılıklı bağımlılık nedeniyle gözden geçirmek durumunda kalmıştır (Toprak, 2013: 11). Davutoğlu'nun 2010'da Türkiye'nin Erbil Konsolosluğunun açılışı ve yaptığı görüşmeler, sürecin mihenk taşlarından biri kabul edilmiştir.

Maliki'nin etkisinin daha açık görüldüğü 2010 seçimleri sonrasında İran'ın artan etkisi ile çevrelenen IKBY için Türkiye, zorunlu çıkış kapısı konumuna gelmiştir. IKBY'nin üç taraftan Şii bloğu ile çevrili olması Türkiye ile ittifak olmayı gerekli kılmıştır (Güneş, 2012: 11-12). Tarafların Maliki yönetimi ile yaşadığı gerginlik de Türkiye ile IKBY'nin yakınlaşmasını sağlamıştır (Balcı, 2014: 15). IKBY Başkanı Mesud Barzani'nin 4 Haziran 2010'da Ankara'da yaptığı konuşmada, IKB'nin ticaret yapılması için güvenli bir alan olduğunu, Türkiye'nin Basra körfezine ulaşmasında IKBY'nin iş birliğine hazır olduğunu ifade etmiştir (Barzani, 2010: 1-2). 5 Haziran 2010'da IKBY yöneticileri Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) heyeti ile görüşmüş, yasalar çerçevesinde yatırımcılara sağlanan kolaylıklar ifade edilmiş ve Türkiye'den yatırımcılar bölgeye davet edilmiştir. TÜSİAD Başkanı bölgenin büyük potansiyeller barındırdığını ve ticareti geliştirme kararlığında olduklarını belirtmiştir (Özdabak, 2010: 1).

Barzani bu dönemde, PKK'nın silahı bırakmasını, siyaset ve diyalogu tercih etmesi gerektiğini belirtmiştir (Yaşlı, 2014: 138). Barzani'nin çözüm sürecine verdiği destek ve PKK'yla mücadele konusunda ortak tutumun sağlanması ticari iş birliğinin gelişmesine katkı sunmuştur. Neçirvan Barzani, Türkiye ve IKBY'nin tamamlayıcı üstün tarafları bulunduğunu, Kürtlerin küresel pazarlara ve denize ulaşmasının Türkiye'nin desteğiyle olabileceğini ve tarafların ticari ilişkilerinin

iş birliği çerçevesinde yapıldığını ifade etmiştir (Çandar, 2012: 1). Davutoğlu bu gelişmeleri değerlendirirken, Irak'a ihracatın %70'inden fazlasının IKB'ye yapıldığını ve Türkiye-IKBY ticari iş birliğinin gelişmesinin, PKK ile mücadele açısından da önemli olduğunu belirtmiştir (AK Parti, 2013: 1).

5.1. IKBY'nin Yaptığı Ticari Sözleşmelerin Uluslararası ve İç Hukuk Bağlamında Değerlendirilmesi

IKBY'nin, 2005 yılından sonra önceliği ekonomik kaynaklarını artırmak olmuştur. Bu maksatla IKB'de yabancı yatırımcılar teşvik edilerek ticari canlılığı sağlamak, yer altı kaynaklarından gelir elde etmek ve yabancı şirketler aracılığı ile Irak'ta ve uluslararası alanda siyasi destek bulmak istemiştir. Bu dönemde Türkiye şirketlerinin Irak Federal Yönetimine rağmen IKBY ile ticaret sözleşmeleri imzalaması Türkiye ile Irak arasında gerginliğe sebep olmuştur. Federal Yönetim, IKBY'nin şirketlerle yapacağı sözleşmeler için yaptığı yasal düzenlemelerin kendilerine danışılmadığı için anayasanın 110. maddesini (Federal otorite dış iktisat ve ticaret politikasını, Maliye politikası ve gümrük rejimini belirler, bölgelerin sınırlarından yapılan ticaret politikasını düzenler) ihlal ettiğini ifade etmiştir (Bell ve Saunders, 2006: 3).

Uzman yorumlarına göre, 110. maddedeki bu hususların genel politikalar ile bu politikaların uygulanması adına genel stratejilerin ve mekanizmaların ortaya konulmasına yönelik olduğu savunulmuştur (Zedalis, 2009: 43). Örneğin 110. maddenin 1. fıkrası, öteki devletlerle yapılacak uluslararası sözleşme, diplomatik temsilcilik ve dış politika ile ilgili hükümleri içermektedir. Bu nedenle 110. madde içerisindeki dış egemen ibaresi şirketleri değil diğer devletlerle ilişkileri kapsamaktadır. Bu bağlamda 110. maddenin ticari şirketlerle yapılan sözleşmeleri kapsadığı anlamını çıkarmak zorlayıcı bir yaklaşımdır (Zedalis, 2009: 255). Bununla birlikte 115. ve 121. maddelerde Federal Yönetim'in yetki alanında olmayan konularda bölgesel yönetimlerin yürütme ve yasa çıkarma yetkisinin olduğu ve bu konuların ihtilafı durumunda üstünlük, bölgesel yönetim düzenlemelerinde olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle IKBY'nin diğer ülke şirketleriyle sözleşme yapması anayasal dayanağı vardır sonucuna ulaşılabilir (Zedalis, 2009: 53).

Türkiye Enerji Bakanı, 18 Şubat 2013'te verilen soru önergesine; IKB'nin büyük potansiyele sahip yeni bir ticari pazar olduğunu, Türkiye'nin bölgeye ilgi duyması gerektiğini, ticari ilişkilerin uluslararası hukuk ve anayasal çerçevede yürütüldüğünü, IKBY ile Türkiye'den giden firmalar arasındaki ilişkinin ticari sözleşmeler niteliğinde olduğunu, bu sözleşmelerin özel hukuk

hükümlerine tabi olduğu ve antlaşma statüsünde olmadığını ve firmaların IKBY ile ticari sözleşme yapmasında her hangi bir yasal engelin olmadığı cevabını vermiştir. Ayrıca Irak'ın federe bir birimi olan IKBY'nin anayasal yetkileri bulunduğunu, öteki devletler tarafından IKBY ile yapılan sözleşmelerin benzerlerini Türkiye'den giden şirketlerin yaptığını ifade etmiştir (Yıldız, 2013: 1).

Uluslararası hukukta, devletin kamu ve özel firmalarının yaptığı sözleşme uluslararası antlaşma niteliği taşımaz. Aynı şekilde farklı egemen devletlerin aralarında yaptığı ticaret sözleşmeleri de antlaşma olarak kabul edilmemektedir (Pazarıcı, 2007: 43-44). Ayrıca bu türden sözleşmeler niteliği sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti Anayasa'sının 90. maddesine göre TBMM veya Bakanlar Kurulu'nda onaylanması gerekmemektedir. Sonuç olarak firmaların IKBY ile yaptığı ticari sözleşmeler, uluslararası ve iç hukuk açısından yasaldir (Dalar, 2015: 65-66).

Buna rağmen Irak Federal Yönetimi, Irak Anayasa'sının 93. Maddesini dayanak göstererek Federal Irak Yüksek Mahkemesine başvuruda bulunmuş ve IKBY'ye yaptırım talep etmiştir. Yüksek Mahkemenin 23 Haziran 2014 tarihli oybirliği ile aldığı kararda Federal Yönetimin, IKBY ile firmalar arasında yapılan ticari sözleşmeleri engelleme isteğini ve yaptırımlar uygulamasını reddetmiştir. Kararın gerekçesinde, Federal Yönetimin 110. maddeyi 2003 öncesi yasaları gerekçe göstererek hatalı yorum yaptığını, Anayasaya göre IKBY'nin ticari sözleşme yapmada yetkisinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu Yüksek Mahkeme kararının kesin olması ve itiraz edilememesinden dolayı, IKBY'nin uygulamalarına meşruiyet sağlanmış ve Federal Yönetimin yaptırım uygulama tehdidi ortadan kalkmıştır. Anayasa bağlamında kesin ve uyulması gereken bu karar, ortaya çıkan tartışmaları da noktalararak soruna açıklık getirmiştir. Yüksek Mahkeme'nin bu kararıyla IKBY hukuki dayanak elde etmiş ve Irak Federal Yönetiminden, karara uygun hareket etmesini, IKBY ile ticari sözleşme imzalayan firmalara yaptırım uygulama tehdidinde bulunmamasını talep etmiştir (KRG, 2014: 7).

Türkiye, başlangıçta IKBY ile Bağdat yönetimi arasındaki hukuki sorunlara müdahil olmamış sorunların çözümünü beklemiştir. Yüksek Mahkeme'nin, IKBY'yi haklı bulması hem Irak içinde ve uluslararası alanda IKBY'yi güçlendirmiş hem de Türkiye ile sorunsuz ticari anlaşmalar yapmasına olanak sağlamıştır. Bu kararlar Türkiye'nin de eli güçlenmiş ve yapılacak ticari sözleşmeler için yasal bir zemin oluşturmuştur (Dalar, 2015: 64-66).

Karşılıklı bağımlılık ilişkileri sadece hükümet temsilcileri aracılığıyla değil, sivil kişiler, özel ve kamusal kurum ve kuruluşları tarafından da yürütülebilmektedir. Bu aktörler aynı zamanda

hükümetlerin politikalarını yakınlaştıran ve aralarındaki anlaşmazlıkları giderebilen işlevlere de sahiptirler (Dalar, 2015: 49-52). IKBY ticari ilişkilerin zamanla daha güçlü siyasi ilişkilere yol açacağı düşüncesiyle Türkiye'den iş adamlarını, bölgelerine yatırım yapmaya davet etmiştir. IKBY, ihalelerde, Türkiye'den gelen şirketlere yakın ilgi göstermiş ve öncelik tanımıştır. Türkiye IKBY'nin bu ilişkileri artırma isteğine kayıtsız kalmamış, IKB'nin yeniden yapılanması kapsamında, Türkiye bütün kurumlarıyla aktif olarak yer almıştır. Bu bağlamda yöneticiler arasında yumuşamanın sağlanmasıyla, sayısı hızla artan Türk girişimcileri, IKB'ye yönelik ticaret ve yatırımlarını artırmışlardır.

Taraflar ekonomik karşılıklı bağımlılık ilişkilerinde hedeflenen politikalar konusunda uzlaşmada zorlandıklarında, iki tarafta belirli imtiyaz vererek, ortak çıkarlar bulup uzlaşmaya çalışmaktadırlar (Burley ve Walter, 1993: 55-56). Bu yaklaşıma göre hükümet dışı (piyasa) aktörler daha fazla önemsenmelidir. Ekonomik ilişkiler süresince, piyasa ticaret aktörleri aktifken, devlet veya hükümet ise pasif bir durumda bulunmaktadır. Taraf hükümetlerinin vazifesi bu aşamada, genellikle iç veya dış baskıları engellemektir. Bu dönemden sonra, ilişkilerin yönlendiricisi ticari aktörler olmuş ve dış ticaret ilişkilerinin gelişiminde özel sektörün büyük bir katkısı olmuştur (Öniş, 2011: 55). Özel sektörü temsil eden bu kuruluşların başında meslek odaları gelmiştir (Kutlay, 2011b: 67-88). Kamu kuruluşu olarak da özellikle Dış Ticaret Müsteşarlığı (günümüzde Ekonomi Bakanlığı) dış politikanın ekonomi ilişkilerine destek veren etkili bir kurum rolüne bürünmüştür. Türkiye bu dönemde ekonomik dinamiklerle dış politikasını şekillendirme noktasında irade ortaya koymuş ve Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) imzalamıştır. Bu yatırımlar sonucunda Türk dış ticaret hacminde, IKB'nin payı giderek artmıştır. İstatistik verilerine göre, 2007'de Türkiye IKBY arasındaki ekonomik hacim 1,4 milyar dolar iken, 2011'de 5,1'e, 2013'te ise 8 milyar dolara ulaşmıştır. IKBY'de beş yüzün altında bulunan Türkiye kökenli firma sayısı, 2013'te bin beş yüzün üstüne çıkmıştır (Çağaptay, Fidan ve Saçıkara, 2015: 2-3). 2017-2018-2019 yıllarında ise ortalama 9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ticaret hacminin 20 milyar dolara yükseltilmesi hedeflenmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020: 13).

Taraflar arasında ticaretin temeli, bölgeden ithal edilen petrol ve Türkiye'nin ihraç ettiği inşaat, sanayi ve hizmet sektörünün bileşenlerine dayanmaktadır. IKB büyük ölçüde ithalata bağımlı durumda olduğu için ihtiyaçlarının büyük bölümünü Türkiye'den sağlamaktadır. Türkiye ile IKBY ticaretinde tüketim ürünlerinin payı yüksektir. IKB'deki tüketim mallarının yaklaşık %80'i Türkiye merkezlidir. IKBY'nin Türkiye'den ithal ettiği ürünlerin büyük kısmı ihraç edilen mallardan

birçoğu bölgede müteahhit firmalarının inşaat malzemeleri, makine ve inşaat ürünleri, temel gıda ve temizlik maddeleri ile elektrik ve elektronik ürünlerdir. Bu ürünlerin dışında tekstil, mobilya, gıda, elektrik, elektronik, gibi ürünler yer almaktadır. IKB tüketicisinin Türk ürünlerinin kalitesi ile ilgili olarak olumlu bir yaklaşımı vardır. Türkiye menşeli ürünler IKB'de kaliteli görülmektedir (Üstün, 2013: 4-5). Irak'ın diğer bölgelerinden, çok daha güvenli olan IKB'de, Türk şirketlerine Türk yatırımcılarına şu ana kadar bilinen bir saldırı, baskı ve tehdit olmamıştır. Türkiye'den giden binlerce insan IKB'de işçi veya işveren olarak çalışmaktadır. Bu durum, Güneydoğu bölge ekonomisinin gelişmesine de önemli katkı sağlamıştır. IKB'de faaliyet gösteren şirketlerin çoğunluğu Türkiye kökenli olup, inşaat, enerji, ulaşım, bankacılık gibi sektörlerde yatırım yaparak faaliyetlerini sürdürmektedirler (Dalar, 2015: 59).

İnşaat alanında Türk firmaları, bölgenin yeniden yapılandırılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. IKBY savaş sonrasında tahrip olan yapıyı yeniden inşa etmek, Türk firmalarına avantajlı alanlar sağlamıştır. Yapı sektörü için en büyük maliyet gideri olan bedelsiz arsalar tesis etmiştir. Türkiye'nin büyük yapı firmaları IKB'de güçlü bir rekabet potansiyeline sahiptir. Nakliye maliyetlerini düşürmek için IKB'ye daha yakın olan Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde birçok yapı malzemesinin üretimini yapacak fabrikalar ve tesisler kurmuşlardır. Bu durum Habur'a yakın şehirlerde Serbest Organize Sanayi Bölgeleri'nin inşa edilmesini sağlamıştır. Türkiye'nin yakaladığı siyasi istikrarın bir getirisi olan ekonomik gelişmeler, dış ticarete yeni pazarlara açılma ve yeni ticaret havzaları ile ilişkiler kurmasına olanak sağlamıştır. Pazar çeşitlenmesinin artışı ile birlikte alternatif politikalar üretme konusunda başarılı örnekler sergilenmiştir (Kutlay, 2011a: 101-127).

Dünyanın çeşitli coğrafyalarında bulunan, bölgesel güçler kalkınmalarını hızlandırmak için çeşitli iş birliği modellerinde birlik oluşturmaktadırlar. İş birliği çerçevesinde taraflar, serbest ticaret anlaşmaları ile sanayi, tarım, hizmet sektörü, ulaştırma, enerji, çevre, fikri mülkiyet hakları ve uluslararası ticaret müzakereleri gibi konularda ortak stratejiler geliştirmeyi öngörmüştür. Bu bağlamda Türkiye ile IKBY arasında da taraflarca yeni projeler üretilmektedir.

Türkiye-IKBY ekonomik ilişkileri, Türkiye'nin toplam ticareti içerisindeki yeri, coğrafi yakınlığın sağladığı avantajlara rağmen oldukça düşük seviyededir ve henüz sahip olduğu potansiyele ulaşmamıştır. Türkiye-IKBY ilişkileri iş birliği ekseninde henüz stratejik ortaklık seviyesine çıkamamıştır.

SONUÇ

Elde edilen veriler bütüncül olarak değerlendirildiğinde tespit edilen olgular şunlardır; Hızla ivme kazanan küreselleşmenin etkisiyle artan dış ticari ilişkiler ve bununla doğru orantılı olarak artan karşılıklı bağımlılık, bölgesel iş birliğini gerekli kılmıştır. Bu nedenle uluslar kendi ekonomik yapılarını bölgesel iş birliğine uygun bir duruma getirmeye çalışmaktadırlar. Ticari ilişkiler "kazan kazan" ilişkisi temelinde inşa edildiği takdirde, iki toplumun daha fazla yakınlaşacağı, asimetrikte olsa karşılıklı ticari ilişkilerin bütünleşmeye yol açacağı, bunun tarafların avantajına bir durum oluşturacağı ve başta terör gibi sorunlar olmak üzere siyasi nitelikli gibi görünen birçok sorunun çözüleceği değerlendirilmiştir.

Genel olarak ithal ikameci ekonomik bir yapılanma içinde olan Türkiye, 1983'ten sonra ihracata dayanan ekonomik bir yapılanma doğrultusunda politikalar geliştirmiştir. Özal döneminde ticari iş birliği taraflar arasında çok avantajlı bir seviyeye ulaşmıştır. 1983-1993 yılları arasında ekonomi karşılıklı bağımlılık yaklaşımı ve ekonomik iş birliği için oluşturulan kurumsal altyapı Türkiye-İKBY ilişkilerinde 2007 sonrası yakınlaşma döneminin öncüsü ve başlangıç noktası olmuştur.

Türkiye, Özal döneminde üst seviyelerde seyreden ekonomik ilişkileri 1993'ten sonra aynı seviyede tutamamıştır. Türkiye'nin ihracatı bu dönemde belirli ürün ve belirli ülke grubu çerçevesine sıkışmıştır. Bu dönem Türkiye açısından büyük ekonomik kayıplara yol açmıştır. Türkiye uzun süre (1993-2008) İKB ile ilgili konulara kayıtsız kalarak hem bölgeye yabancılaştırmış hem de bölgenin zengin ekonomik yapısı üzerinde yeterince etkili olamamıştır. Türkiye'nin Kürtlere karşı Haziran 2001'de vize şartı uygulamasıyla İKB'nin ekonomik olarak zayıflamasını hedeflerken, sınır ticaretinden geçimini sağlayan kendi vatandaşlarını daha çok zor durumda bırakmıştır.

Irak'ta 2005 Anayasa kabulü ile federal yönetim sistemine geçilmiştir. İKBY ise federe birim olarak kabul edilmiştir. İKBY bu tarihten sonra hızla bölgedeki ticareti canlandırmaya çalışmıştır. Bu ticari pazar varlığı diğer devletlerinde ilgisini bölgeye çekmiştir. Türkiye, Irak'ta merkezi otoritenin yeniden güçleneceğini umut etse de 2005 yılından sonra İKBY ile komşu olduğunu kabullenmiştir. Türkiye'nin, 5 Kasım 2007 mutabakatından sonra güvenlik eksenli politikalarını terk etmesinden sonra, yaşanan politik yumuşama ve iş çevrelerinin artan ağırlığı ile taraflar, ticari ilişkilere yoğunlaşmıştır.

AK Parti'nin bürokrasinin dışında ekonomik çevrelerin katkılarından istifade etme uygulamaları Özal'ın yaklaşımıyla benzeşmektedir. Bu dönemden sonra Türkiye'den yetkililer, Barzani ile daha fazla resmi görüşmeler yapmıştır. Birçok güç dengesinin gözetilmesini gerektiren bu ilişki, söz konusu zorlukları aşabildiği ölçüde taraflar ticaret hedeflerine ulaşacaklardır. Taraflar bu zorlukları birlikte aşmak için riskleri paylaşma konusunda kararlı görünmektedirler. Çünkü baskıya rağmen bu ilişkiden vazgeçmemiş ve daha ileriye taşımışlardır. Üst düzeyde tarafların karşılıklı ziyaretleriyle daha fazla pekişmeye devam etmektedir.

2005 seçimi sonrasında iktidara gelen Şii ağırlıklı kadronun Irak'ta gücünü artırması özellikle Maliki'nin etkisinin daha açık görüldüğü 2010 seçimleri sonrasında İran'ın artan etkisi ile çevrelenen IKBY için Türkiye, zorunlu çıkış kapısı konumuna gelmiştir. Bağdat yönetimi ile olan gerginlik Türkiye ile IKBY'yi birbirine yakınlaştırmıştır. IKBY, bölgede ABD müttefiki olan ve AB'ye üyelik başvurusu olan Türkiye'yi kendilerini Batıya götürecek bir yol olarak gördüğü için Türkiye ile sınır komşusu olmanın avantajlarını kullanarak ilişkilerini arttırmak istemiştir. Iraklı Kürtlerin Arap unsurlara karşı kendilerini yalnız hissetmeleri, IKBY'yi Türkiye'ye daha fazla önem vermeye yöneltmiştir. Ekonomik ilişkilerin zamanla daha güçlü siyasi ilişkilere yol açacağı düşüncesiyle Türk iş adamlarını, bölgelerine yatırım yapmaya davet etmişlerdir. IKBY, ihalelerde Türkiye'den gelen şirketlere yakın ilgi göstermiş ve öncelik tanımıştır. Türkiye IKBY'nin bu ilişkileri artırma isteğine kayıtsız kalmamış, İKB'nin yeniden yapılanması kapsamında Türkiye bütün kurumlarıyla aktif olarak yer almıştır.

Türkiye kamu ve özel kuruluşlar ile IKBY arasındaki ticari ilişkiler uluslararası hukuk ve Irak iç hukuku çerçevesinde incelendiğinde yapılan anlaşmaların ticari sözleşmeler niteliğinde olması nedeniyle özel hukuk hükümlerine tabi olduğu ve IKBY ile ticari sözleşme yapılmasının önünde hukuki bir engel bulunmadığı tespit edilmiştir.

Ticaretin iş birliğini artırma potansiyeli nedeniyle tarafları karşılıklı olarak iş birliğine razı edecek çok sayıda faktörü barındırmaktadır. Türkiye'nin bölgesel güç olma hedefi, IKBY'ye merkezi bir konum kazandırmıştır. İlişkilerde değişimin en önemli dinamiği olarak devreye giren ekonomik ilişkiler, IKBY'nin ekonomisini güçlendirirken Türkiye'yi bölgede etkin bir aktör konumuna taşımıştır. Güçlü bir iş birliği oluşturabilmenin ön koşulu olan, taraflar arasında ortak çıkarların bulunması da buna ivme kazandırmıştır. Türkiye-İKBY arasındaki ticaret hacmi ortalama 9-10 milyar dolardır. Bunun 20 milyar dolara yükseltilmesi hedeflenmiştir.

Türkiye'nin uzun vadeli hedefleri, yapıdan kaynaklanan problemlerin yegâne çözümü burada Türkiye ile ticari olarak entegre olmuş bir yapıdan geçmektedir. IKB'nin imha edilmesi değil inşa edilmesi daima Türkiye'nin yararına olmuştur. Türkiye şirketleri IKB'de ticari faaliyet gösteriyorsa Türkiye'nin menfaatleri bölgede korunuyor denilebilir. Coğrafi yakınlığın sağladığı avantajları kullanarak ekonomide karşılıklı bağımlılık ilişkisini geliştiren taraflar, daha büyük kapasitelere ulaşmaktadır. Türkiye'nin IKBY ile dış ticareti coğrafi yakınlığın sağladığı avantajlara rağmen oldukça düşük seviyededir ve henüz sahip olduğu potansiyele ve stratejik ortaklık seviyesine ulaşmamıştır.)

KAYNAKÇA

- Açıkmeşe, S. A. (2004). Uluslararası İlişkiler Işığında Avrupa Bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler*, 1(1), 1-32.
- AK Parti, (2013). 37 Yıllık Özleme Son Veriyoruz. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/37-yillik-ozleme-son-veriyoruz/55518#1>
- Aras, B. (2009). Turkey's Rise in the Greater Middle East: peace-building in the periphery. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11(1),29-41. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Bulent_Aras/publication/233198690_Turkey%27s_Rise_in_the_Greater_Middle_East_Peace-building_in_the_Periphery/links/5cca335f299bf120978f48c6/Turkeys-Rise-in-the-Greater-Middle-East-Peace-building-in-the-Periphery.pdf?origin=publication_detail
- Aras, B. ve Karakaya, R. P. (2007). Turkey and the Middle East: Frontiers of the New Geographic Imagination. *Australian Journal of Affairs*, 61(4), 471-488. Erişim adresi: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10357710701684930>
- Arı, T. (2006). *Irak, İran ve ABD, Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya* (4.bs). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegomanya, İş Birliği* (8.bs). İstanbul: MKM Yayıncılık.
- Ateş, H. (26 Nisan 2008). MGK'nın Açılımı Memnun Etti, Sabah Gazetesi, Erişim adresi: <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/04/26/haber,259733E4800B4E43953B936508F24F69.html>
- Aydın, M. ve Aras, D. (2005). Political Conditionality of Economic Relations Between Paternalist States: Turkey's Interaction With Iran, Iraq and Syria. *Arap Studies Quarterly*, 27(1), 25-38. Erişim adresi: https://www.academia.edu/2692158/Political_Conditionality_of_Economic_Relations_between_Paternalist_States_Turkeys_Interaction_with_Iran_Iraq_and_Syria
- Aydın, M. ve Aras, D. (2004). "Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları". *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 103-128.
- Balcı, A. (2014). Enerji'sine Kavuşan Komşuluk Türkiye-Kürdistan Bölgesel Yönetimi İlişkileri. *SETA Analiz*, 97(1), 7-26.
- Balcı, A. (2015). *Türkiye Dış Politikası. İlkeler, Aktörler, Uygulamalar* (1.bs). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Barzani, M. (2010). Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Başkanı Mesut Barzani'nin 4 Haziran 2010'da ORSAM'da Yaptığı Konuşma. Erişim adresi: http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Etkinlikler/Dosyalar/201065_barzani.orsamda.pdf
- Bell, J. & Saunders, C. (2006). Iraq Oil Policy-Constitutional Issues Regarding Federal Government and Regional Authority. Erişim adresi: http://iraqi.economists.net/eng/wp-content/uploads/sites/7/2013/04/PL-Bell-Saunders-07_06.pdf

- Bila, F. (2009, 1 Kasım). Barzani'den Söz. *Milliyet*. Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/barzani-den-soz-1156761>
- Bock, P.G. (1992). Functionalism and Functional Integration. *International Encyclopedia of Social Sciences*, 2(4), 521-549. Erişim adresi: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/international-integration#E>
- Burley, A.M. & Walter M. (1993). Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organization*, 47(1), 41-76. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/i327222?refreqid=excelsior%3Ae95a3a31e57642f217cd539193574f29>
- Canbolat, İ. S. (2003). *Savaş ve Barış Arasında Dünya, Korku ve Umut Arasında İnsan* (1.bs). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cemal, H. (2004). *Özal Hikâyesi*. (1.bs). İstanbul: Doğan Kitap.
- Cumhurbaşkanlığı (2008). Cumhurbaşkanlığı, Irak Cumhurbaşkanı ile Yapılan Görüşmelerin Ardından Düzenlenen Ortak Basın Toplantısında Yaptıkları Açıklama. Erişim adresi: <http://www.tccb.gov.tr/basin/basin/basinDetay.aspx?id=4275>
- Cumhuriyet Gazetesi (2009, 31 Ekim). İki yeni sınır kapısı açılacak. *Cumhuriyet*. Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iki-yeni-sinir-kapisi-acilacak-96158>
- Çağaptay, S., Fidan, C. B. ve Saçıkara, E. C. (2015, March 16). Turkey and the KRG: An Undeclared Economic Commonwealth. *The Washington Institute for Near East Policy*. Erişim adresi: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/turkey-and-the-kr-g-an-undeclared-economic-commonwealth>
- Çakır, A. E. (2001). *Avrupa Bütünleşmesinin Siyasal Kurumları* (1.bs). İstanbul: Beta Yayınları.
- Çandar, C. (2012, 26 Mayıs). İşin İçine Kürdistan Petrolü Girerse. *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/isin-icine-kurdistan-petrolu-girerse-20630287>
- Dalar, M. (2015). Türkiye-İrak Kürdistan Bölgesel Yönetimi İlişkileri: Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Bağlamında Petrol İlişkisine Dayalı Bir Analiz. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), 47-70.
- Dalar, M. (2016). *Tarihsel, Siyasal ve Hukuksal Perspektifiyle Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi* (1.bs). Bursa: Aktüel Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2004). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (15.bs). İstanbul: Küre Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2008). Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight Turkey*, 10(1), 77-96. Erişim adresi: <http://file.setav.org/Files/Pdf/ahmet-davutoglu-turkeys-foreign-policy-vision-an-assessment-of-2007.pdf>
- Davutoğlu, A. (2013). *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar* (1.bs). İstanbul: Küre Yayınları.
- Dışişleri Bakanlığı (2018). Komşu ve Çevre Ülkeler ile Ticareti Geliştirme Stratejisi. Erişim adresi: <http://www.mfa.gov.tr/komşu-ve-cevre-ulkeler-ile-ticareti-gelistirme-stratejisi.tr.mfa>
- Dünya Gazetesi. (2009, 31 Ekim). İlişkiler parlak bir döneme girecek. *Dünya Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.dunya.com/gundem/iliskiler-parlak-bir-doneme-girecek-haberi-95057>

- Ergan, U. (2001, 16 Mayıs). 'Kürt devleti' savaş nedeni. *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurt-devleti-savas-nedeni-39243369>
- Erhan, Ç. (2010). *Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları* (1.bs). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Erkmen, S. (2009). Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Irak Ziyareti Işığında Türkiye-İrak İlişkileri. *Ortadoğu Analiz*, 1(4), 6-13.
- Erkmen, S. (2015). İç Etkiler Açısından Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasının Dönüşümü. *Dergi Park*, 72(1), 171-196.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2003). "Ortadoğu'yla İlişkiler". B. Oran. (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II: 1980-2001* kitabı içinde (s. 551-586). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gavin, B. and Lombaerde, P. De. (2005). Economic Theories of Regional Integration. In M. Farrell, B. Hettne & L.V. Langenhove (Eds.), *Global Politics of Regionalism- Theory and Practice* (pp. 69-82). London, UK: Pluto Press.
- Gönlübol, M. (1996). 1983-1990 Dönemi: Türkiye'nin 1980'li Yıllardaki Dış Politikasının Bir Değerlendirmesi. M. Gönlübol (Der.), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1915-1995)* kitabı içinde (s. 611-632). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gözen, R. (2000). *Amerikan Kısılcığında Dış Politika, Körfez Savaşı-Turgut Özal ve Sonrası* (1.bs). Ankara: Liberte Yayınları.
- Güneş, H. (2012). Eksen ve Mezhep Tartışmaları Arasında Türk Dış Politikasında Yeni Eğilimler. *İktisat Dergisi*, 520(1), 1-13.
- Haas, E. B. (1964). *Beyond The Nation-state: Functionalism And International Organization* (1st ed.). California, USA: Stanford University Press.
- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000* (P. Demir, Çev.). İstanbul: Mart Matbaası.
- Katzenstein, Peter J. (2004). Regionalism and Asia. In S. Breslin, C. W. Hughes, N. Philips & B. Rosamond. (Eds.), *New Regionalisms in the Global Political Economy* (pp. 104-118.). London, UK: Routledge Press.
- Keohane, R. O. (2002). *Power and Governance in A Partially Globalized World*. 2nd edition. New York: Routledge.
- Keohane, R. O. and Nye, J. S. (1975). International Interdependence and Integration. *Handbook of Political Science*. Eds. Fred Greenstein and Nelson Poisby. Reading, set (8), California: Addison-Wesley, 1-45.
- Kurdistan Regional Government, (2012). Ministry of Planning, Regional Development Strategy for Kurdistan Region 2012-2016. Erişim adresi: <http://cabinet.gov.krd/p/p.aspx?l=12&p=224>
- Kurdistan Regional Government, (2014). MNR Announcement. Erişim adresi: <http://mnr.krg.org/index.php/en/pressreleases/379-krq-statement-on-oil-exports>
- Kutlay, N. (2011a). *21. Yüzyıla Girerken Kürtler* (2.bs). İstanbul: Peri Yayınları.
- Kutlay, N. (2011b). Economy as the 'Practical Hand' of 'New Turkish Foreign Policy': A Political Economy Explanation. *Insight Turkey*, 13(1), 67-88. Erişim adresi:

- <https://www.insightturkey.com/file/691/economy-as-the-practical-hand-of-new-turkish-foreign-policy-a-political-economy-explanation-winter-2011-vol13-no1>
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi* (N. N. Domaniç, Çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Müderrişoğlu, O. (31 Ekim 2009). Barzani Demokratik Açılıma Destek Verdi. *Sabah*. Erişim adresi: http://www.sabah.com.tr/gundem/2009/10/31/barzani_demokratik_acilima_destek_verdi. Erişim Tarihi: 18 Temmuz 2019.
- Nacos, B. L. (2002). Mass-Mediated Terrorism: The Central Role of the Media in Terrorism and Counterterrorism. 2nd edition Lanham, Maryland USA: Rowman & Littlefield 135-144.
- Oktav, Ö. Z. (2010). Çok Boyutlu Türk Dış Politikasına Bir Örnek: Türkiye-İrak-Bölgesel Kürt Yönetimi Arasında Gelişen İlişkiler ve Nedenleri. *Ortadoğu Etütleri*, 1(2), 53-74.
- Orhan, O. Z. (2014). *Sınır Ticaretinin Türkiye Ekonomisine Etkileri* (1.bs). İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
- Öniş, Z. (2011). Multiple Faces of the 'New' Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique. *Insight Turkey*, 13(1), 47-65. Erişim adresi: <https://www.insightturkey.com/file/688/multiple-faces-of-the-new-turkish-foreign-policy-underlying-dynamics-and-a-critique-winter-2011-vol13-no1>
- Özcan, G. (2003). Dört Köşeli Üçgen Olmaz: Irak Savaşı, Kürt Sorunu ve Bir Stratejik Perspektifin Kırılması. *Foreign Policy*, 25(1), 38-49.
- Özcan, G. (2009). Facing Its Waterloo in Diplomacy: Turkey's Military in The Foreign Policy-Making Process. *New Perspectives on Turkey*, 40(1), 85-104. Erişim adresi: <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&hl=tr&cluster=11786361871737721810>
- Özdabak, M. (2010, 6 Haziran). Gel, Yap Paranı Alıp Git, *Milliyet*. Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/gel-yap-parani-alip-git-1247263>
- Özdağ, Ü. (1999). *Türkiye IKB ve PKK: Bir Gayri Nizami Savaşın Anatomisi* (1.bs). Ankara: ASAM Yayınları.
- Öznur, H. (2003). *Cağların Savaşı, Kuzey Irak Kürt Hareketi ve Musul-Kerkük Meselesi* (1.bs). Ankara: Altinküre Yayınları.
- Pamir, N. (2004). Kafkasya'daki Enerji Kaynaklarının Arz Güvenliği ve Kafkasya Siyasetine Etkileri. *ATASE*, 34(1), 63-66.
- Pazarcı, H. (2007). *Uluslararası Hukuk* (5.bs). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası* (1.bs). İstanbul: Der Yayınları.
- Talabani, C. (2003, 20 Kasım). Talabani'den övgüler. *Radikal*. Erişim adresi: <http://www.radikal.com.tr/yorum/talabaniden-ovguler-690756/>
- Tan, A. (2015). *Değişen Ortadoğu'da Kürtler* (1.bs). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Ticaret Bakanlığı (2020) Irak Ülke Profili. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/data/5efddddd13b876a83c6f2fba/Irak%20%C3%9C%20Profili.pdf>
- Toprak, E. (2013). Entegrasyon Teorileri T. Arı ve E. Toprak (Ed.), Uluslararası İlişkiler Kuramları-II kitabı içinde (s. 2-23). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

- Turgut, H. (1969). *Barzani Dosyası* (1.bs)., İstanbul: Asya Matbaası.
- Üstün, N. (2013). Türkiye-Kuzey Irak İlişkileri ve Ekonomik Yansımaları. *Konya Ticaret Odası Etüd-Araştırma Servisi*, 1-12.
- Yaşlı, F. (2014). *AK Parti, Cemaat ve Sünni Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler* (1.bs). İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Yeşiltaş, M. ve Balcı, A. (2011). AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita. *Bilgi Dergisi*, 23(2), 9-34.
- Yıldız, H. (2004). *Büyük Oyun, Irak-Musul-Kerkük Üçgeni* (1.bs). İstanbul: IQ Kültür Sanat yayıncılık.
- Yıldız, T. (2013). *Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı TBMM Genel Kurul Konuşması* (1.bs). Ankara: TBMM Yayınları.
- Zedalis, R. J. (2009). *The Legal Dimensions of Oil and Gas in Iraq*. 1st edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 08.04.2021
Makale Kabul Tarihi: 09.09.2021

**OTOMASYON TEKNOLOJİSİNİN ÜRETİM SÜREÇLERİNDE YARATTIĞI
DEĞİŞİM VE BU DEĞİŞİMİN İŞGÜCÜ YAPISI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

**THE CHANGES THAT AUTOMATION TECHNOLOGY CREATES IN
MANUFACTURING PROCESSES AND THE EFFECTS OF THIS CHANGE ON
THE WORKFORCE STRUCTURE**

Sedat DEĞER¹

ÖZ

Otomasyonun² üretim süreçlerinde yaygınlaşması ile birlikte önümüzdeki yıllarda işgücü yapısında önemli değişimler yaratacağı düşünülmektedir. Bu değişimin işgücü piyasasında işgücü talebinin yanı sıra reel ücretleri de önemli oranda değiştireceği öngörülmektedir. Bu kapsamda bu çalışmanın temel amacı otomasyonun ortaya çıkardığı işgücü yapısındaki değişimlerin bir sonucu olarak mesleki düzeyde (düşük-orta-yüksek vasıflı) yaptığı değişimleri incelemektir. Bu çalışmada, yarı yapılandırılmış soru yöntemi kullanılarak Mardin Organize Sanayi Bölgesi imalat sanayide faaliyet gösteren bir fabrikanın vaka analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre düşük vasıflı meslek düzeyleri üretim süreçlerinde kullanılan otomasyon teknolojilerinden az etkilenirken yüksek vasıflı meslekler daha çok etkilenmektedir. Bununla birlikte kapasite artırımı gerçekleştirilse dahi düşük vasıflı işçilerin istihdam edilmesine ihtiyaç duyulmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Teknolojik Değişim, Otomasyon, İstihdamın Yapısı, Vaka Analizi

ABSTRACT

With the spread of automation in production processes, it is thought that it will create significant changes in the workforce structure in the coming years. This change is projected to significantly change real wages as well as labor demand in the labor market. In this context, the main purpose of this study is to examine the changes made at the professional level (low-medium-high skilled) as a result of the changes in the workforce structure caused by automation. In this study, case analysis of a factory operating in the manufacturing industry of Mardin Organized Industrial Zone was carried out using semi-structured question method. According to the findings, low-skilled

¹ Doktora Öğrencisi. Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisat Bölümü, sedat.deger@yahoo.com, Orcid no: 0000-0001-9448-9924

² Bu çalışmada kullanılan otomasyon, otomasyon teknolojisi, teknolojik gelişmeler, robot, endüstriyel robotlar, robot teknolojisi ve yapay zeka kavramları birbirinin yerine kullanılırken üretim süreçlerinde yaşanan teknolojik gelişmeleri ifade etmektedir.

occupational levels are less affected by automation technology used in production processes, while highly skilled professions are more affected. However, even if capacity increases are carried out, it has been observed that there is no need to employ low-skilled workers.

Key Words: *Technological Change, Automation, Structure of Employment, Case Analysis.*

1.GİRİŞ

Son yıllarda endüstriyel robotların hızla artmasına paralel olarak robotların işçiler tarafından gerçekleştirilen görevleri devralması işçilerde geleceğe dönük iş ve ücret kaygısına neden olmaktadır (Acemoglu ve Restrepo, 2020). Ancak bu kaygı günümüz işçilerine has bir durum değildir. Teknolojik değişimlerden kaynaklı olarak işçilerin işlerini kaybetme endişesi sanayi devrimine kadar uzanmaktadır.

18. yüzyılın ortalarından itibaren tarım devriminden uzun bir süre sonra günden güne meydana gelen bir dizi sanayi devrimi üretim süreçlerinde köklü bir değişim yaratmıştır (Schwab, 2018, s. 15). Bu değişim; hayvan, insan ve rüzgar enerjisinin değişen teknoloji ile ikame edildiği bir süreç şeklinde karşımıza çıkmaktadır (İnan, 2012, s. 206).

19. yüzyılda yaşanan birinci sanayi devriminin meydana getirdiği değişimler insanların ilk kez yiyecek aramaktan vazgeçip yiyecek üretimine geçtiği neolitik çağdan veya yazılı tarihin başlangıcından sonra meydana gelen devrimlerden bu yana görülmemiş büyüklükte olmuştur (McClellan ve Dorn, 2018, s. 323). Birinci sanayi devriminin etkisiyle modern dünyamızı şekillendiren üç sanayi devrimi daha gerçekleşmiştir. Bunlar sırasıyla; elektriğin simgelediği 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen ikinci sanayi devrimi, 1945 yılında başlayıp özellikle bilişim ve iletişim alanında teknolojik patlamanın yaşandığı üçüncü sanayileşme devrimi ve son olarak da 1980'lerden sonra kişisel bilgisayarların yaygınlaşması ile başlayan ve internetin yaygınlaşması ile devam eden süreçte dördüncü sanayi devrimi yaşanmıştır.

Sanayi devrimlerinin yaşanmasını sağlayan farklı gelişmeler olmakla birlikte (Acemoğlu ve Robinson, 2015; Basalla, 2013; Chang, 2003; Schwab, 2018) devrimlerin temelini teknolojik değişimlerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Teknolojik değişim ise; insanların temel biyolojik ihtiyaçlarının karşılanması adına yapılan icatlar ve uzun bir süre kullanılan insan ürünü nesnelere çeşitlilik göstermesinden kaynaklandığı görülmektedir (Basalla, 2013, s. 8). Sanayi devrimlerini başlatan teknolojik değişimler aynı zamanda derin toplumsal kırılmalara sebep olmuştur.

Teknolojik değişimlerin istihdam üzerindeki etkisi, teknolojinin toplum üzerindeki temel etki alanlarından birisini oluşturmaktadır. İcatlar ve ürün çeşitliliğiyle birlikte yaşanan teknolojik

değişimler mesleklerin yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda bu çalışmada son dönemlerde literatürde sıkça çalışılan teknolojiadaki değişimlerin meslekler düzeyinde yarattığı değişimleri ele alan literatür (bkz: Autor, 2015; Autor ve Dorn, 2013; Ellingrud, Gupta ve Salguero, 2020; Foote ve Ryan, 2014; Jerbashian, 2019; Maloney ve Molina, 2019; MGI, 2017a; Siu ve Jaimovich, 2018; WEF, 2020) doğrultusunda Mardin’de gıda sektöründe faaliyetini sürdüren bir işletmede üretim sürecindeki teknolojik değişim ile istihdam arasındaki ilişkinin nasıl deneyimlendiği analiz edilecektir.

Bazı araştırmalara göre teknolojiadaki değişimlerle birlikte bazı meslekler yok olurken yeni meslekler meydana gelmektedir. Uluslararası bir araştırma kuruluşu olan McKinsey’in (2017a) raporunda oluşturduğu bir senaryoya göre 2030 yılına kadar 75 milyon ila 375 milyon işçinin (küresel işgücünün yüzde 3 ila 14’ü) meslek kategorileri arasında geçiş yapacağı tahmin ediliyor.

Bir diğer araştırma kuruluşu olan PwC'nin; eğitim düzeylerini baz alarak farklı mesleklerde gerçekleştirilen farklı görev türlerinde yaptığı araştırmasında, 2030 yılına kadar makine operatörü ve montajcıların %64’ü, büro elemanlarının %55’inin otomasyona karşı risk altında olduğunu belirtmektedir (2018, s. 22). Dünya Ekonomik Forumu tarafından 2020 yılında yayımlanan "*Future of Jobs*" başlıklı raporunda otomasyona karşı risk altında olup talebi azalan mesleklerden bazılarını; bilgisayar operatörü, yönetici asistanı, yazıcı, santral operatörleri ve muhasebeci/denetçi şeklinde sıralamaktadır. Yeni oluşan ve talebi artan bazı mesleklere ise; veri analisti, yapay zeka ve makine öğrenmesi uzmanı, büyük veri analisti, dijital pazarlama ve strateji uzmanını (WEF, 2020, s. 30) örnek göstermektedir.

Arntz, Gregory ve Zierahn (2017) yaptıkları çalışmada; önümüzdeki 20 yıl içerisinde toplam işgücünün yarısının otomasyona karşı risk altında olduğunu belirtmektedir. Uluslararası Robotik Federasyonu'nun 5 Ocak 2021 tarihli yazısındaki tahminine göre ise önümüzdeki 10 yıl içerisinde üretim süreçlerinde robotların kullanım oranı yüzde 50'yi geçecektir. Robotların kullanım alanı ise rutin, ergonomik olmayan makinelerin geri beslemesi, yüzeyleri parlatma gibi tekrarlayan ve yüksek hassasiyet gerektiren görevleri yerine getirmek olacaktır (Bieller, 2021).

Yaşanan bu değişimin bir sonucu olarak insanlar ya meslek değiştirmek ya da mesleki açıdan yeni nitelikler kazanmak zorunda kalacaklardır. Nitekim meslekleri makineler tarafından devralınmış işçiler güvencesiz çalışma koşullarına mahkum oluyor. Teknolojik üretim araçlarının

yaygınlaşmasına paralel olarak makinelerin kullanım alanı genişledikçe daha fazla mesleğin yok olma tehlikesiyle yüz yüze kaldığı görülmektedir (Bridle, 2020, s. 121).

Otomasyon teknolojisinin üretim süreçlerinde yaygınlaşması ile işgücü yapısında derin değişimler meydana gelmiştir. Bu çalışmada otomasyon teknolojisinin mesleki düzeyde işgücü üzerinde yarattığı değişimlere odaklanılmıştır. Bu amaçla Mardin Organize Sanayi Bölgesinde gıda imalatı sanayinde faaliyet gösteren bir firma üzerine vaka analizi yapılmıştır. Araştırma, firmanın üretim süreçlerinde otomasyon teknolojisinin kullanılmasıyla birlikte istihdam yapısının bu süreçten nasıl etkilendiğini anlamayı amaçlamıştır.

2. TEKNOLOJİK DEĞİŞİMİN TARİHSEL ÇERÇEVESİ

Teknolojik değişimin tarihsel çerçevesine geçmeden önce teknolojinin aslında neyi ifade ettiğine bakmamız gerekmektedir. İnan (2012, s. 112) teknolojiyi; "insanlar tarafından üretilen ve doğal toplumsal çevreyi kontrol etmek ve dönüştürmek için kullanılan teknikler, araçlar ve süreçler" şeklinde tanımlamaktadır. Buna karşın Bridle (2020, s. 21); teknolojinin alet yapmak ve kullanmaktan ibaret olmadığını, bir alet yaparken dünyayla ilgili belirli bir düşüncenin somutlaştırıldığı ve onda bir takım etkiler oluşturabilecek bir anlayışın meydana getirildiğini belirtmektedir.

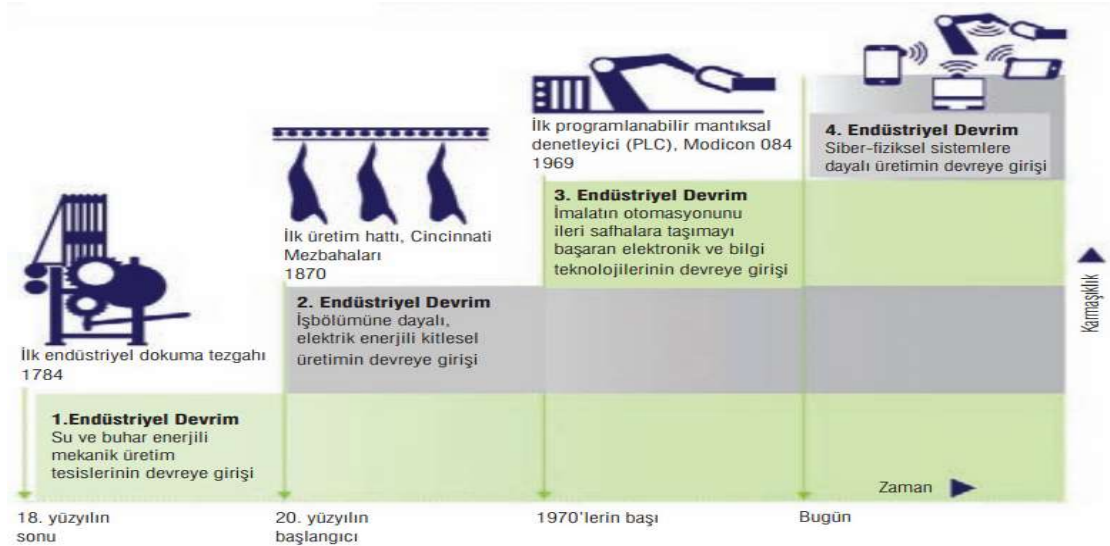
Yapılan bu tanımlarla birlikte teknolojiyi açıklayan genel kabul görmüş yaklaşım, neredeyse her zaman zorunluluk ve fayda kavramlarını öne çıkarmıştır. Bu bağlamda teknoloji, insanlara yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için ihtiyaç duyulan faydalı nesnelere ve yapılar sunar (Basalla, 2013, s. 15). Ancak fayda sağlayan bir icadın ortaya çıkmasından sonra başlangıcındaki kullanımı zamanla dönüşümler sergiler. Örneğin, ilk buhar makinesi madenlerde biriken suyun pompalanması için icat edilmişti (Basalla, 2013, s. 222). Daha sonraları ise üretim süreçlerinde kullanılarak iş gücü yapısında köklü değişimler yaratılmasını sağlamıştır.

Teknoloji insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte modern dünyayı şekillendiren önemli teknolojik dönüşümler, 15. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 15. yüzyılda ilk defa, o dönemin mevcut teknolojisine ötesine geçen makineleri kapsayan bilime dayalı araştırmalar yapılmaya başlanmış (Basalla, 2013, s. 114) ve yapılan bu araştırmalar bazı tarihsel kırılmalara yol açmıştır. Modern dünyayı biçimlendiren bu kırılmalar belirli dönemler içerisinde değerlendirilmekte (bkz. şekil 1)

ancak her dönemselleştirme çabası birtakım riskler içermektedir. Dönüm noktasına yoğunlaşmak, çoğunlukla arka planda sabit kalmaya devam eden pek çok devamlılığı göz ardı etmeye neden olmaktadır. Her yeni olayın veya olgunun tohumları bir önceki dönemde atıldığından, tam ortaya çıkış anının kesin olarak tarihlenebilmesinin (Huws, 2018, s. 19) zorlukları nedeniyle literatürde dört sanayi döneminin tarihsel aralıkları farklılıklar göstermektedir (farklı tarihlendirmeler için bkz: Beaud, 2016; Dowd, 2008; Heaton, 2017; İnan, 2012; Schwab, 2018; Yeldan, 2013).

Bu çalışmada dönemler; Newton sonrasında 1860'lara kadar uzanan süreç birinci sanayileşme dönemi, elektriğin simgelediği 19. yüzyılın ikinci yarısından ikinci dünya harbinin sonuna yani 1945 yılına kadar uzanan süreç ikinci sanayileşme dönemi, 1945 yılında başlayıp özellikle bilişim ve iletişim alanında teknolojik patlamanın başladığı 1980 yılına kadar olan süreç üçüncü sanayileşme dönemi ve son olarak da 1980'lerden sonra kişisel bilgisayarların ve sonrasında internetin yaygınlaşması ile devam eden süreç dördüncü sanayi dönemi olarak sınıflandırılmaktadır.

Şekil 1: Endüstriyel Devrimlerin Tarihsel Gelişimi

Kaynak: <https://www.endustri40.com/endustri-tarihine-kisa-bir-yolculuk/> (erişim:30.11.2020)

2.1. Birinci Sanayi Devrimi

Modern dünyanın biçimlendirilmesinde birçok farklı etken rol oynamıştır. Özellikle birinci sanayi devrimi ile başlayan teknolojik yenilikler insanlık tarihinde bir dönüm noktası meydana getirmiştir

(McClellan ve Dorn, 2018, s. 323). Teknolojik dönüşümler sanayi devriminin merkezinde yer alarak sonraki sanayi devrimlerinin itici gücü haline gelmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin öncülüğünde gerçekleşen emperyalizm ve kolonileşme, teknolojinin yayılmasını sağlayan özel kültürel temas biçimleri arasında önemli bir yere sahiptir (Basalla, 2013, s. 126).

Acemoğlu ve Robinson (2015, s. 54) 19. yüzyılda meydana gelen muazzam eşitsizliğin, tarımsal verimlikteki farklılıklardan kaynaklanmadığını, modern dünyayı şekillendiren sanayi teknolojileri ve imalat ürünlerinin dengesiz dağılımından kaynaklandığını, belirtmektedir. 19. yüzyılda meydana gelen sanayi teknolojilerindeki değişimin temelleri ise büyük ölçüde Ortaçağın su enerjisi teknolojisiyle atılmıştır (Basalla, 2013, s. 231).

Newton sonrasında 1860'lara kadar uzanan süreci içeren birinci sanayi devrimi, buhar gücü ve bu gücü meydana getiren enerji kaynağı yani kömür ile simgeleniyordu. Sanayi devriminin ilk yıllarında madencilikte kullanılan su pompaları ve tekstil alanında el ile gerçekleştiren üretimde buhar enerjisi ile çalışan makineler kullanılmaya başlanmıştır. Buhar makinelerinin kullanılmaya başlanmasıyla atölye düzeninden fabrikalaşmaya geçilmiştir. Takip eden yıllarda ise demir çelik sanayileri yer almaya başlanmış bununla birlikte denizde buhar enerjisi ile çalışan gemiler karada buharlı lokomotiflerin çektiği trenler, demiryolları dönemin belirleyici ürünleri olmuştur (İnan, 2012, ss. 205–206). Kısacası bu dönemde büyümeyi sağlayan motor sanayiler denilebilecek dallar; pamuk, dökme demir, demir yolu raylarıydı (Beaud, 2016, s. 132).

Thomas Newcomen'ın çalışır durumundaki madenlerde su tahliyesi işinde kullanılan (Basalla, 2013, s. 222) atmosferik buhar makinesini 1712 yılında icad etmesinden sonra James Watt'm 1775 yılında başarılı bir buhar makinesini tamamlamasına kadar atmış yıldan fazla süre geçmiştir (Basalla, 2013, s. 62). Watt'ın bu süre zarfında geliştirdiği buhar makinesi endüstriyel gelişmenin akışını değiştiren teknolojik bir yenilik olmuştur (McClellan ve Dorn, 2018, s. 327). Taş kömürü ve buharlı makinelerin yaygınlaşan kullanımı, makineleşmenin verimini önemli oranda artırırken, buna paralel olarak ucuz, bol ve savunmasız bir iş gücünün varlığı üretilen miktarların hızla artmasını sağlamıştır (Beaud, 2016, s. 132).

Yaşanan bu gelişmeler, evde yapılan üretimi bitirirken buhar gücüyle çalışan yün imalathaneleri devreye alınmasıyla birlikte 19. yüzyılın başında insan gücüyle yapılan dokumacılık verimlilikte geri kaldığı için, buhar gücüyle çalışan dokuma tezgahı devreye girmiştir. Buhar makinesinin

1815'te iplik bükme makinesiyle birleştirilmesi ve pamuklu dokumacılıkta buharla çalışan dokuma tezgahlarının kullanılmasıyla birlikte, dünyanın ilk modern fabrikası da ortaya çıkmıştır (Dowd, 2008, s. 43). Modern üretim süreçlerinin merkezi konumuna gelen fabrikalar köklü toplumsal dönüşümlere neden olurken geleneksel mal ve hizmet değişiminin yerini para ekonomisi almıştır. Buna paralel olarak meydana gelen endüstriyel ve kent temelli bir işgücü de geleneksel kırsal köylülüğün karşısında yeni bir çalışan sınıf oluşturmuştur (McClellan ve Dorn, 2018, s. 333). Bununla birlikte fabrikaların yaygınlaşmasının bir sonucu olarak zanaata dayalı mesleki kimlikler bozulmaya başlamıştır (Huws, 2018, s. 32).

Ortaya çıkan fabrika sistemi, büyük ölçüde kadın ve çocuk emeğini bünyesinde barındıran bir makine sistemine (Beaud, 2016, s. 141) dayalı iken üretim daha çok niteliksiz ve yarı nitelikli emek gücüne dayalıydı (İnan, 2012, s. 189). Bütün bu alanlarda değişimlerin yaşandığı en belirgin ülke ise İngiltere'yd.

Her ne kadar bazı çalışmalar kapitalizmin ilk kez Britanya'nın aksine ortaçağ İtalya'sında veya 17. yüzyıl Hollanda'sında meydana geldiğini söylese de kar amaçlı ticaret ve üretim aşamalarının arka planını meydana getiren ilişkiler bütünü olarak iktisadi ve sosyal süreçler kapitalizmin, 18. yüzyılın Britanya'sında öne çıkmasını sağlamıştır (Dowd, 2008, s. 19). Acemoğlu ve Robinson (2015, s. 101), sanayi devriminin İngiltere'de başlamasının tesadüfi bir olay olmadığını, devrimi meydana getiren teknolojik yeniliklerin³ karlı bir biçimde satılıp kullanıldığı pazarlar bulabilmesi ile sanayi devriminin geliştiğini belirtmektedir. Chang (2003, s. 34), Britanya'nın başarısını serbest piyasa ve serbest ticaret politikalarının üstünlüğüne bağlamaktadır. Bu politikalar ulusun girişimci enerjisini ortaya çıkarmış, eski korumacı merkantilist tedbirleri terk ederek İngiltere'yi yeni oluşan liberal dünyanın hakimi ve mimarı konumuna getirmiştir. Dowd (2008, s. 37) ise; daha genel bir çerçeve çizerek İngiltere'nin başarısını uygun kaynakların varlığına, modern sanayiye oluşturan sanayi devriminin arka planına, dünya ticaretindeki payına, büyük sömürgelere ve akışkan bir toplumsal sürece bağlamaktadır.

Yaşanan bu devrim İngiltere' de toplam sanayi üretimi içinde üretim araçlarının payını 1783'te %29'dan, 1812'de %31'e, 1851'de %40'a ve nihayet 1881' de %47'ye yükseltmiş (Beaud, 2016, s.

³ Fikri mülkiyet haklarının getirdiği güvenceyle JamesWatt buhar makinesini, Richard Trevithick ilk buharlı lokomotifini ve Richard Arkwright iplik eğirme makinesini icat ettiler (Acemoğlu ve Robinson, 2015, s. 101).

135) ve kurduğu sömürge imparatorluğu ile İngiltere'yi George Macartney'in kullandığı "güneş batmayan ülke" konumuna getirmiştir (Yaz, 2020, s. 223).

2.2. İkinci Sanayi Devrimi

19. yüzyılın ikinci yarısından ikinci dünya savaşının sonuna kadar uzanan süreç ikinci sanayi devrimi dönemini kapsamaktadır. Bu dönemin ön plana çıkan belirgin temel özelliği elektrik enerjisinin sanayi alanında kullanılmasıdır. İkinci özelliği ise enerji kaynağı alanında kömür kullanımının yerini petrolün alması olarak değerlendirilebilir. Otomasyon açısından değerlendirilecek olursa bu dönem mekanik otomasyondan zihinsel otomasyona ilk geçiş olarak ele alınabilir (İnan, 2012, s. 206). Bunun sonucu olarak üretim süreçlerinde kullanılan otomasyon teknolojisinde yaşanan gelişmelerle birlikte birçok sektörde üretim sürecinde gerekli olan emek gücünün miktarı azalmıştır.

Elektrik enerjisinin yanı sıra ikinci sanayi devriminin ivme kazanmasını sağlayan gelişme montaj hattının ortaya çıkardığı seri üretim olmuştur (Schwab, 2018, s. 16). Bu sayede ticari amaçlı ilk elektrikli taşıtlar 1894'te üretilmiş (Basalla, 2013, s. 307) ancak meydana getirdiği gücü ve hızı dolayısıyla yerini benzinli araçlara bırakmak zorunda kalmıştır.

1900'lerin başlarında geliştirilen ve seri üretimin yapılmasını sağlayan montaj hattının ilk kullanıldığı yer, 1913 yılında Michigan'ın Dearborn şehrinde Henry Ford'un kurmuş olduğu otomobil fabrikasıdır. Montaj hattı sayesinde Ford, tasarladığı Model T otomobillerden bir gün içerisinde birden fazla üretebiliyordu (Basalla, 2013, s. 312; Önal, 2007, s. 4). Bir üretim sistemi olarak Fordizm, önce ABD'de sonrasında ise tüm ülkelerde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilmiş ve ürün tasarımından üretim süreçlerinin kontrol mekanizmasına kadar kontrol mekanizmasının barındırdığı ücret ve istihdam politikalarından oluşan bir yönetim biçiminden farklı bir buluş olarak düşünülmemelidir. Bu bağlamda Fordist üretim sistemi "iş örgütlenmesinin Taylorist ilkeler doğrultusunda yeniden düzenlenmesi olarak açıklanabilir" (Önal, 2007, ss. 4-5).

Bu dönemin başlarında laissez faire sanayi politikaları ile mal, sermaye ve işgücü hareketlerine getirilen engellerin ortadan kaldırılması, altın standardı ile sağlanan makroekonomik istikrar ve denk bütçe prensibi daha önce görülmemiş bir zenginleşme sağlamıştır (Chang, 2003, s. 35). Bu

zenginleşme ile birlikte üretim tekniklerinde yaşanan teknolojik gelişme dalgası ürünlerde çeşitliliği sağlamıştır. Seri üretimle birlikte topluca üretilip tüketilen buzdolabı, otomobil, telefon, radyo ve daha birçok mamulün üretildiği bir dönem olmuştur (Dowd, 2008, s. 147).

2.3. Üçüncü Sanayi Devrimi

Teknolojik dönüşümlerin hızlanmasıyla birlikte sanayileşme devrimi daha kısa dönemlerde etkisini göstermiş ve bunun bir sonucu olarak üçüncü sanayileşme dönemi iletişim ve bilişim alanlarında yaşanan değişimlerle 40-45 yıl gibi kısa bir dönemde gerçekleşmiştir. Schwab (2018, s. 16) üçüncü sanayi devrimini yarı iletkenlerin etkisiyle yaşanan gelişmeler sonucu kişisel bilgisayarların ortaya çıkmasından dolayı bilgisayar devrimi veya dijital devrim olarak adlandırmaktadır.

Bu dönemde meydana gelen teknolojik yenilikler üretim süreçlerinde yepyeni olanaklar sağlarken rutin insan emeğini yıkıma uğratabilecek bir gücü barındırmaktadır (İnan, 2012, s. 23). Bunun yanı sıra üretim süreçlerinde kullanılmaya başlanan malzemeler önceki döneme göre oldukça hafif ve çok amaçlı olmaya başlamıştır. Yaygınlaşan bilgisayar ve internet ağı ile birlikte iletişim hız kazanmıştır. Bunun bir sonucu olarak ürün tasarımı yapan işçilerin iş birliği yapma olanağı artmıştır (Türkkorkmaz, 2020, s. 52). Bu dönem boyunca üretim hattında kullanılan teknolojiler geliştikçe, bu teknolojileri kullanılan işçilerin üretkenlikleri de artmıştır (Ford, 2019, s. 10).

Sanayi devrimleriyle birlikte enerji ihtiyacını karşılamak için kullanılan fosil yakıt kullanımı, hammaddenin sınırlı olması ve çevre kirliliğine sebebiyet vermesi gibi nedenlerden dolayı yerini yeni enerji kaynakları arayışına bırakmıştır. Bu dönemde güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, jeotermal enerji gibi yenilenebilir enerji kaynakları kullanılmaya başlanmıştır.

2.4. Dördüncü Sanayi Devrimi

Dördüncü sanayi devrimi, bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte akıllı fabrikaların meydana geldiği dijital devrim olarak nitelendirilen 1980 sonrası dönemi kapsamaktadır. Bu dönem bütün sektörleri etkileyen, köklü değişimlerin yaşandığı, yeni iş modellerinin ortaya çıkmasına paralel olarak yerleşik kuruluşların bozulmaya uğradığı ve nakliye sistemlerinin yeniden şekillendiği bir dönem olarak dikkat çekiyor. Üçüncü sanayi devriminden ayrıldığı noktalar ise hız, genişlik-derinlik ve sistem etkisi (Schwab, 2018, ss. 10–11) şeklinde

sıralanabilir. Bu dönemde fark yaratan hız kavramı ile kasıt Moore Yasasına⁴ göre teknolojik ilerlemelerin üstel bir şekilde gerçekleşmesidir. Schwab (2018), toplumun tamamının dijital bir devrim üzerinde yükselmesini ve köklü değişimlere neden olmasını genişlik ve derinlik kavramıyla belirtmektedir. Sistem etkisi ile dünyadaki bütün sistemlerin değişimi ile dünya üzerindeki tüm faktörlerin etkilenmesini tanımlamaktadır.

Dördüncü sanayi devrimi, ayrıca bilgiye dayalı teknolojinin meydana getirdiği bir toplumsal örgütlenme modeli şeklinde tanımlanmaktadır. Üretilen malların içine kadar giren sensörler ve yazılımlar ile akıllı sistemlerin oluşturduğu bir üretim şekli bilgi toplumunun başlangıcını oluşturmaktadır (İnan, 2012, s. 11). Bilgi toplumuna geçiş ile artık piyasalar daha çok donanım üreten şirketlerin boyunduruğu altına girmekle birlikte bazı iş alanlarındaki güç kaymaları sıradan yaratıcı işçilerin, başka iş alanlarının ürünlerine "içerik üreticileri" olarak yeniden konumlandırılmasına neden olmaktadır (Huws, 2018, s. 13).

Bilgi toplumuna geçiş ile katma değer yaratacak emeğin iyi eğitim almış ve yaratıcı olması gerekmektedir. Önceki sanayi devrimlerinden farklı olarak dördüncü sanayi devriminin meydana getirdiği ürün çoğaltma maliyetleri çok düşük olduğundan, ürün maliyetinin neredeyse tamamını başta tasarım olmak üzere sabit maliyetler oluşturmaktadır. Bunun bir sonucu olarak rekabette öne çıkabilmek için satış miktarının oldukça fazla olması gerekmektedir. Bu ise sektörün doğal tekel olmasına sebebiyet vermektedir (İnan, 2012, ss. 185–7).

Bu dönemde ön plana çıkan bazı teknolojik gelişmeler sırasıyla akıllı telefonlar, nesnelerin interneti (IoT), büyük veri, yapay zeka ve blokzincir şeklindedir. Bunların yanı sıra birçok sektörde uygulaması olan 5G, robotik teknoloji, sinirsel bilgi işlem, sanal gerçeklik, kuantum bilgi işlem gibi açık kaynak yazılımları da dahil olmak üzere şu anda devam eden dijital dönüşümün temelini oluşturan diğer birçok teknoloji birçok yenilik sunmaktadır (OECD, 2017, ss. 9–10).

⁴ "Moore Yasası, Intel şirketinin kurucularından Gordon Moore'un 19 Nisan 1965 yılında Electronics Magazine dergisinde yayınlanan makalesi ile teknoloji tarihine kendi adıyla geçen yasa. ... Yasa temel olarak bir tümleşik devrenin fiziki boyutunun devreyi oluşturan transistör sayısının karesiyle değiştiği anlamına gelir."(Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/>, erişim:07.01.2021)

Dördüncü sanayi devrimi büyük yararlar sağladığı kadar büyük tehditler de içermektedir. Artan eşitsizlikler önemli bir endişe kaynağı teşkil etmektedir. Yenilikler ve bozulmalar yaşam standardını hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemektedir (Schwab, 2018, s. 21). Her ne kadar teknolojik yenilikler üretimi artırsa da (Autor, 2015; Bessen, 2019; Graetz ve Michaels, 2018) neden olduğu eşitsizliğin yanı sıra istihdam ve işgücü piyasasında aksaklıklara sebep olmaktadır. Alışveriş merkezlerinde kullanılan otomatik ödeme gişelerinden borsalarda kullanılan algoritmalara, fabrikalarda artan robot sayılarından sürücüsüz arabaların kullanılmaya başlanmasına kadar çok geniş bir alanda istihdamı tehdit etmektedir (Bridle, 2020, s. 121).

3. TEORİK ÇERÇEVE

3.1. Otomasyon Teknolojisinin İşgücü Yapısına Etkileri

Değişen teknolojinin bir sonucu olarak üretim süreçlerinde kullanılan otomasyon teknolojisi işçilerin yerini aldıkça işçilerin kitleler halinde işsiz kalacakları bir gelecek öngörüsü, geçmişte de dönemsel olarak işçilerin korkmasına neden olmuştur. Bu korkunun izleri 1812 de İngiltere'de mekanik üretim sonucu işsiz kalan işçilerin yaptığı Luddite ayaklanmasına kadar sürülebilir (Ford, 2019, s. 49). Bu ayaklanma, sanayi devrimiyle hız kazanan teknolojik gelişimin sonucu olarak mekanik üretimin yaygınlaşmasıyla işsizliğin artması ile meydana gelmiştir. Ayaklanma, ismini makineleri tahrip eden Leicester'lı dokumacı Ned Ludd'tan alan Ludizm akımının etkisiyle başlamış (Acemoğlu ve Robinson, 2015, s. 85) ve 1813 yılında usta işçilere ve zanaatkarlara verilen sert cezalarla bastırılmıştır (İnan, 2012, s. 367).

Luddist ayaklanmasının kökenleri yaklaşık yüz yıl öncesine dayanmaktadır. 1700'lerin başlarında dokumacılık, el çıkırığı ve el tezgâhından ibaretti. Yaklaşık 30 yıl sonra mekaniğe dayalı yün işleme teknolojisi kullanılmaya başlanmıştır. İplik eğiriciliğinde verimliliği artırması dolayısıyla eğirme tekerleği icat edilmiş. Bunu su çarkı icadı takip etmiştir. Bu durum 1780'lerde de dokumacılıkta kullanılan iki icadın birleşimiyle iplik bükme makinesi meydana getirmişti. Ancak yaşanan bu gelişmelere paralel olarak üretim süreçlerinde hayati öneme sahip olan şey buhar makinesiydi. Buhar makinesi kömür üretimini tetiklemiş, demiryolu ve buharlı gemilerin yapımını sağlamış, seri üretimin yapıldığı fabrikalar inşa edilmesine olanak sağlamıştı (Dowd, 2008, ss. 43–46).

Bu süreç içerisinde teknolojik ilerlemenin meydana getirdiği işgücü ikamesine zanaatkar ve işçilerin sert tepkisi söz konusuydu. Üretimin mekanize olmasının bir sonucu işsiz kalan bu insanlar, işlerini ellerinden alan makineleri kırıp fabrikaları ateşe veriyorlardı. Yaşanan bu ayaklanma, ücretlerin düşmesine, çalışma sürelerinin uzamasına ve çalışma koşullarının kötüleşmesine engel olamadı (Beaud, 2016, s. 158).

İşçilerin işsiz kalmasına sebep olan mekanik ağırlıklı teknolojiler ilk olarak tarım sektöründe daha sonra ise imalat sektöründe kullanılmaya başlanmıştır. Otomasyon teknolojisi kullanımının yaygınlaşmasına paralel olarak tarım sektöründen imalat sektörüne daha sonra ise imalat sektöründen hizmet sektörüne işgücü kaymaları yaşanmıştır. Yaşanan bu süreç neredeyse 200 yıldan fazla sürmüş ve hala da birçok ülkede sürmektedir (İnan, 2012, s. 21). Bu süre zarfında işgücü kaymaları gerçekleşirken iş alanı (sektör) kayıpları da yaşanmıştır.

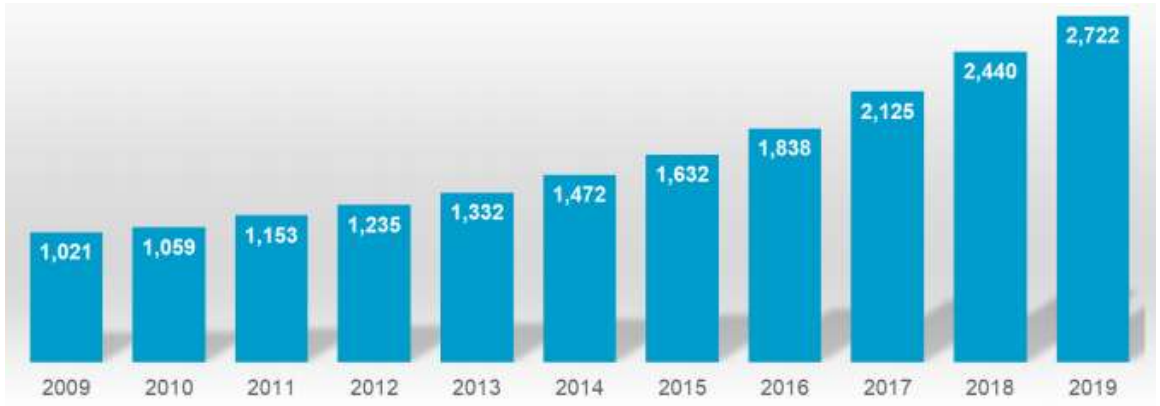
Örneğin, 1850'li yıllarda tarımsal üretim alanlarında atlı çelik sabanlar kullanılıyordu. 150 yıl sonra tarımsal mekanizasyonun yaygınlaşmasıyla tarımda çalışan emeğin payı toplam emeğin %2'sinin altına düşmüştür. Bu dramatik dönüşüm benzinli traktörlerin tarımsal üretimde kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. 1910'da ABD'de toplam 25 bin traktör varken bu sayı Fordist üretim teknikleri ile 1920 yılında 246 bine ulaşırken 1940'larda 1.6 milyonu ve 1960'larda 4.7 milyonu aşmıştır. Daha sonrasında ise ABD'de tarımsal üretimde at kullanımını son bulmuştur (İnan, 2012, s. 219).

1930 yılında Lohn Maynard Keynes'in yazmış olduğu “Torunlarımız İçin Ekonomik Olanaklar” başlıklı makalesinde teknolojik işsizlik kavramını kullanmıştır. Emek kullanımını daha ekonomik hale getirmek için emek kullanım sürecinde keşfedilen araçların işgücü bulma hızına ağır bastığını belirtmektedir. Bunun bir sonucu olarak teknolojik işsizliğin meydana geldiğini vurgulamıştır (Keynes, 1963, s. 364). 1950'ler ve 1960'larda ise teknolojinin ilerlemesiyle makinelerin işçilerin yerine ikame edilmesi artınca teknolojik işsizlik konusu ABD'nin önde gelen düşünürleri tarafından da dile getirilmeye başlanmıştır (Ford, 2019, s. 49). Bu gelişmelere paralel olarak üretim süreçlerinde robotlar kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim endüstriyel anlamda ilk robot 1961 yılında General Motors'un Trento'daki fabrikasında kapı ve pencere kolları, vites sapları, aydınlatma armatürleri ve otomotiv iç mekanları için diğer donanımları üreten bir üretim hattında kullanılmıştır.⁵ Daha sonraki süreçlerde farklı sektörlerde de kullanılmaya başlanmıştır.

⁵ Kaynak:International Federation of Robotics, <https://ifr.org/robot-history> (erişim:20.01.2021)

Günümüzde ise operasyonda kullanılan endüstriyel robot sayısı 2.7 milyonu geçerek üretim süreçlerinde kullanım alanını genişletmiştir. Daha da önemlisi son on yıldaki artış yüzde 167 oranında gerçekleşmiştir (bkz Grafik 1).

Grafik 1 : Operasyonda Kullanılan Endüstriyel Robot Sayısı (Bin)

Kaynak: International Federation of Robotics (2020a).

Teknolojinin gelişmesi sadece gerçekleştiği ülke içinde teknolojik işsizliğe neden olmamaktadır. Moore yasasını göz önüne bulduğumuzda azalan teknolojik maliyetlerle firmalar daha çok otomasyon teknolojilerine yönelmektedir. Gelişmiş ülkelerde robot teknolojisine yapılan yatırımlar konfeksiyon ve tekstil gibi emek yoğun sektörlerde faaliyet gösteren fabrikaların ülkelerine dönmelerine (reshoring) neden olmaktadır. Bu durum düşük işçilik maliyetlerinden dolayı tercih edilen gelişmekte olan ülkelerde işsizliğin artmasına sebep olmaktadır (De Backer, DeStefano, Menon ve Suh, 2018, s. 14).

Genel olarak literatüre baktığımızda (bkz. bölüm 3.2.) otomasyon teknolojisinin üretim süreçlerinde yaygınlaşmasıyla iki farklı görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, otomasyon teknolojisinin çalışanların yerini almayacağı ancak tamamlayıcısı olacaktır. Bundan kaynaklı emek talebinde artış olacağı öngörülmektedir. Başka bir deyişle teknolojik değişimlerin üretim sürecinde verimliliği artırmasıyla birlikte ücret karşılığında çalışmanın değil bazı mesleklerin yok olacağını söylemek mümkündür. Verimliliğin artmasıyla birlikte ürün fiyatlarının

düşmesine paralel olarak alım gücü ve talebin artması ile gerek yeni iş alanlarının açılması ile yok olan iş alanlarının yerine yenilerinin oluşmasını sağlayacaktır (İnan, 2012, s. 218). İkincisi ise, otomasyon teknolojisinin daha hızlı ve hatasız (doğru) bir şekilde üretim maliyetlerini düşürmesinin bir sonucu olarak çalışanların yerini alması beklenmektedir.

Üretim maliyetlerini düşürmesinin yanı sıra firmaların üretim süreçlerinde insanların yerine robotların tercih etmelerinin nedenlerini (bkz Tablo 1) Ivanov (2017, ss. 2–3) çalışmasında belirtirken robonomics kavramını türetmektedir. Robonomics kavramını ise insan emeği yerine üretim faktörleri olarak robotlar, yapay zeka ve (hizmet) otomasyon teknolojileri kullanılan bir ekonomik sistem olarak tanımlamaktadır. Üretimde kullanılan robotlar sayesinde 7/24 çalışabilen, kendini yazılımlarla güncelleyebilen, benzer, rutin, sıkıcı ve tehlikeli işlerde ve duygu barındırmadan çalışan bir sistem yaratıldı.

Tablo 1: İnsan Yerine Robotların Çalıştırılmasının Nedenleri

Neden Robotlar?	Neden Robotlar Değil?
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Robotlar 7/24 saat çalışabilir ✓ Robotlar güncelleştirilebilen yazılım ve donanım sayesinde çeşitli görevleri yerine getirebilir ve etki alanını genişletebilir ✓ Robotlar işlerini rutin bir şekilde ve kalitesini artırarak gerçekleştirilebilir ✓ Robotlar işlerini doğru bir şekilde ve tam zamanında yerine getirebilir ✓ Robotlar rutin işleri sürekli yapabilir ✓ Robotlar şikâyette bulunmaz, hastalanmaz, greve çıkmaz, dedikodu yapmaz, ayrımcılık yapmaz, haber vermeden işten çıkmaz, negatif duygular beslemez, işten kaçmaz 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Robotlar yaratıcılıktan yoksundur ✓ Robotlar yakın bir gelecekte bütünüyle insan denetimi olmadan çalışamayacak ✓ Robotlar kişisel yaklaşım sergileyemez ✓ Robotlar bir an için bile olsa yapısal durumlarda uyum sağlayabilir ✓ Robotlar çalışanlar tarafından tehlike olarak algılanabilir/algılanacak (örneğin; Neo-Ludizm akımı)

Kaynak: Ivanov (2017, s. 3).

3.2. Literatür Taraması

Akademik literatüre bakıldığında, özellikle son yıllarda yabancı literatürde teknolojik değişimlerin işgücü yapısı üzerinde yarattığı değişim üzerine önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Buna karşın, aynı durum Türkçe literatür için söz konusu olmadığı görülmüştür. Bu bağlamda otomasyon teknolojisinin işgücü yapısı üzerinde meydana getirdiği değişimleri inceleyen bazı çalışmaların bulguları aşağıda verilmiştir.

Webb (2020), teknolojinin meslekler üzerindeki etkisini tahmin etmek için bir yöntem geliştirmiştir. Yöntemde mesleklerin otomasyona maruz kalma ölçüsünü belirlemek için mesleki görev tanımları ve patent tanımları arasındaki benzerlikler kullanılmıştır. İlk olarak yazılım ve endüstriyel robotların ilişkisini incelemiştir. Sonuçlar, yapay zekanın yazılım ve endüstriyel robotlardan farklı olarak farklı meslek ve işçileri etkilediğini göstermiştir. Düşük vasıflı meslekler robotlara maruz kalırken, orta vasıflı meslekler daha çok yazılıma ve yüksek vasıflı meslekler yapay zekaya maruz kalmaktadır. Bunlara ek olarak yapay zekanın diğer teknolojik etkilere kıyasla eğitilmiş ve yaşlı işçileri etkileme olasılığının yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Acemoglu ve Restrepo (2020), 1990 ve 2007 yılları arasında endüstriyel robot kullanımındaki artışın ABD işgücü piyasaları üzerindeki etkisini analiz ederek robotların işçilerle rekabet ettiği bir model oluşturmuştur. Model, robot teknolojisinin istihdam ve ücretler üzerinde güçlü olumsuz etkilerini tahmin etmektedir. Elde edilen bulgular robot teknolojisindeki gelişmelerin istihdam ve ücretleri azaltabileceğini göstermektedir. Bin işçi başına düşen her bir ek robot istihdamı nüfusa oranı yaklaşık 0.2 puan, ücretleri ise yüzde 0.42 oranında azaltıyor. Bununla birlikte çalışmada, rutin işlerin yaygınlığı, Çin ve Meksika'dan yapılan ithalatın etkileri, yapay zeka teknolojisi ve üretimin başka ülkelerde yapılması (offshoring) ile zayıf bir şekilde ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

Bessen (2019), üretimde yaşanan verimlilik artışının yüzyıl ve daha fazla bir süre sürdüğünü ancak artan verimlilik artışının istihdamın azalmasını getirdiğini belirterek bunun nedenlerini incelemektedir. ABD'nin tekstil, çelik ve otomobil endüstrilerinin 200 yıllık verilerini kullanarak işgücü talebi tam esnek olduğundan dolayı otomasyon teknolojisinin başlangıçta istihdam artışını teşvik ettiğini ancak daha sonra işgücü talebi doyma noktasına ulaştıktan sonra istihdam kayıplarına sebep olduğunu belirtmektedir. Günümüz teknolojileri ile bazı endüstrilerin yok olmasına ve bazılarının büyümesine neden olduğunu açıklayarak otomasyonun kitlesel işsizliğe

neden olmadığını ancak işçilerin endüstriler arası yıkıcı geçişler yaptığını ve işçilerin yeni beceriler ve mesleklere ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.

Jerbashian (2019), istihdamda kutuplaşma hipotezini kullanarak 10 Batı Avrupa ülkesinden gelen verileri ele almıştır. Yaptığı çalışma bilgi teknolojileri (BT) fiyatlarındaki düşüşün orta ücret mesleklerinde istihdamın daha düşük bir pay ve yüksek ücretli mesleklerde istihdamın daha yüksek bir payla ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır. Yani; yüksek ücretli mesleklerde istihdam payının BT fiyatlarındaki düşüşle arttığını tespit ediyor. Buna karşılık, BT fiyatlarındaki düşüşün en düşük ücretli mesleklerde istihdam payını etkilediğine ve benzer sonuçların yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyindeki gruplar içinde yer aldığına dair sistematik bir kanıt bulunamamıştır.

Siu ve Jaimovich (2018), ABD emek piyasasının 35 yılını inceleyerek yüksek, orta ve düşük vasıflı meslek gruplarının istihdamdaki azalan payını incelemektedir. Çalışmada bu dönem boyunca istihdam kutuplaşması (job polarization) ve mesleksiz toparlanma (jobless recoveries) kavramlarının ön plana çıktığını belirtmektedir. Mesleksiz toparlanmanın istihdam kutuplaşmasıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. İlk olarak rutin orta vasıflı mesleklerin istihdam kaybının ekonomik düşüşlerde yoğunlaştığı sonucuna varmaktadırlar. İkinci olarak, rutin mesleklerin ortadan kalkmasının mesleksiz toparlanmanın hesaba katıldığını göstermektedir. Bu durum, durgunluk sırasında toplam istihdamdaki daralmanın neredeyse tamamının rutin mesleklerde (toplam istihdamın önemli bir kısmını oluşturan) iş kayıplarına bağlanabildiği ve istihdam kutuplaşmanın başlamasından sonra sadece kaybolan mesleklerde mesleksiz toparlanmaya dayanmaktadır.

Graetz ve Michaels (2018), panel veri seti yöntemini kullanarak 17 ülkede 1993-2007 yılları arasında endüstrilerdeki robot kullanım miktarı ve robotların belirli görevlerdeki karşılaştırılmalı avantajına dayanan bir model oluşturmuştur. Modelde artan robot kullanımının yıllık işgücü verimliliği artışına yaklaşık yüzde 0,36 puan katkıda bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda toplam faktör verimliliğini artırdığını ve üretim fiyatlarını düşürdüğünü göstermektedir. Model tahminine göre robotların toplam istihdamı önemli ölçüde azaltmadığı, daha çok düşük vasıflı işçilerin istihdam payını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Carbonero, Ernst ve Weber (2018), robotların yüksek gelirli ülkelerde ne ölçüde off-shoring'i etkilediği ve bunun orta ve düşük gelirli ülkelerde istihdam açısından önemli olup olmadığını

değerlendirmektedir. Orta ve düşük gelirli ülkelerde otomasyonun yaygınlaşması yüksek gelirli ülkelere benzer olmakla birlikte, gelişmekte olan ülkeler, sınırlı işgücü piyasası kurumları, yüksek kayıt dışılık, tarımda istihdamın büyük payı gibi nedenlerle bu ülkelerde istihdam üzerinde daha büyük olumsuz etkiye bağlı olabilecek çeşitli işgücü piyasası zayıflıkları sergilemektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçlardan ilkinde göre, robotların gelişmekte olan ekonomilerde gelişmiş ülkelere kıyasla on bir kat daha güçlü küresel düzeyde istihdam artışı üzerinde zararlı bir etkiye sahiptir. İkinci olarak, robotların istihdam üzerindeki etkisi gelişmiş ekonomilerdeki işgücü yoğunluğu seviyesinden etkilenmezken, bu tür monoton olmayan etkilere ilişkin kanıtlar gelişmekte olan ekonomiler için belirsizlik sergilemektedir. Genel olarak, çalışmadaki tahmin, 2005 ve 2014 yılları arasında robot sayısının %24 oranında artması nedeniyle istihdamda yaklaşık %1,3'lük bir düşüşe işaret ediyor. Gelişmiş ülkelerde istihdamdaki bu düşüş %0,5'in biraz üzerindeyken, gelişmekte olan ekonomilerde bu düşüş neredeyse %14'e ulaşıyor ve üçüncü olarak, gelişmiş ülkelerdeki robotlar, 2005 ve 2014 yılları arasında gelişmekte olan ekonomilerde istihdamı %5 oranında azaltıyor.

Aydın (2018), çalışmasında 1981-2015 yılları arası Türkiye'de teknolojik ilerlemenin istihdam yapısı ile ilişkisini ARDL yöntemini kullanarak analiz etmektedir. Yöntemde teknolojik ilerlemeyi ifade etmek için AR-GE harcamalarını ve bilgi iletişim teknoloji ihracat verisi, istihdam yapısını ifade etmek için yükseköğretim mezunu istihdam verisi kullanılmıştır. Analizde elde ettiği bulgular neticesinde teknolojik ilerlemenin artmasının yükseköğretim istihdamını artırdığı görülmüştür.

Arntz, Gregory ve Zierahn (2017), analizlerinde işlerin görev içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler kullanarak otomasyonun etkilerini tahmin etmeye çalışmaktadır. Otomasyonun mesleki riskine ilişkin uzman temelli değerlendirmeleri bireysel iş görevleri ve özelliklerine bağladıktan sonra, otomasyon potansiyelini iki senaryoda tahmin etmektedir. İlk senaryoda, meslekler içinde homojen görevler üstlenen verilerle eski çalışmaların sonuçları kullanılmaktadır. İkinci senaryoda ise, meslekleri üst veri şeklinde kullanarak işyerlerindeki görevler arasında farklılıklara izin vermektedir. Sonuç olarak, işyeri farklılıklarına izin verirken ABD'deki işlerin otomasyon riskinin %38'den %9'a düştüğü görülmüştür. Bundan dolayı, otomasyona maruz kalmanın meslekler yerine iş düzeyinde ölçülmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Acemoglu ve Restrepo (2017), yüksek ve düşük vasıflı çalışanların üretim süreçlerindeki görevleri baz alınarak makinelerle karşı yarıştığı görev tabanlı bir model oluşturmuştur. Otomasyonun her zaman doğrudan etkilediği emek türünü yerinden ettiğini ve ücretini baskı altına aldığını ve buna paralel olarak tüm faktörlerin maliyetlerini artırarak olumlu bir verimlilik etkisi yarattığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra model, uzun dönemde otomasyonun sermaye birikimini teşvik ettiğini ve bunun bir sonucu olarak verimliliğin arttığını göstermektedir. Sonuç olarak, otomasyonun yüksek ve düşük vasıflı işgücü türünün reel ücreti düşürebileceğini, ancak yine de doğrudan etkilenen faktör maliyetlerinin ücretleri düşürebileceğini tespit etmişlerdir.

Autor (2015), makalesinde otomasyonun son iki yüzyıl boyunca işlerin çoğunu silip süpürmemiş olmasının nedenlerini açıklamaktadır. Otomasyonun düşünüldüğünün aksine emeğin yerini tutmadığını iddia etmektedir. Buna karşın otomasyonun emeğin tamamlayıcısı olduğunu, üretim miktarını, işgücüne daha yüksek talep sağlayacak şekilde yükselttiğini ve işgücü arzını dengelediğini söylemektedir.

Autor ve Dorn (2013), 1980 ve 2005 tarihleri arasında düşük vasıflı hizmet mesleklerinin büyümesi ve ABD istihdamı ve ücretlerinin eşzamanlı istihdam kutuplaşmasının bir analizini yapmaktadır. İstihdam kutuplaşmasının, çeşitliliği uzmanlaşmaya tercih eden tüketici tercihleri arasındaki etkileşimden ve rutin, kodlanabilir iş görevlerinin otomatikleştirilmesinden kaynaklı olarak düşen maliyetlerin bir sonucu olduğunu iddia etmektedir. Rutin görevlerde uzmanlaşmış yerel işgücü piyasaları bir şekilde bilgi teknolojisini benimseyerek, düşük vasıflı hizmet mesleklerinde istihdam kutuplaşmasının yaşanmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte düşük, orta ve yüksek vasıflı meslek gruplarında ücret kutuplaşması söz konusudur. Yaşanan bu dönüşümden kaynaklı olarak yüksek vasıflı mesleklere olan talep artmıştır.

3.3. Vaka Analizi

Çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği gibi otomasyon teknolojisinin gelişmesi ve yaygınlaşması ile işgücü yapısında derin değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler aynı zamanda bazı toplumsal değişimlerle birlikte hayatın her aşamasında kırılmalar yaratmıştır. Bu çalışmada teknolojinin işgücü üzerinde yarattığı değişimlere odaklanılmıştır. Bu kapsamda Mardin Organize Sanayi Bölgesinde gıda imalatı sanayinde faaliyet gösteren bir firma üzerine vaka analizi yapılmıştır. Vaka analizi bir mahalle veya bir işletme başka bir deyişle örgüt gibi doğal bir çevre

içinde gerçekleştirilir ve çalışmaya konu olan ortam veya olayların bütüncül yorumunu hedefler (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırma, bir firmanın üretim süreçlerini teknolojik değişimlere nasıl eklemlediğini ve istihdam yapısının bu süreçten nasıl etkilendiğini anlamayı amaçlamıştır. Dolayısıyla araştırmanın amacı belirli bir firmanın söz konusu deneyimlerini derinlemesine anlamak olduğundan vaka analizi araştırma için uygun bir yöntem olarak kabul edilmiştir.

Araştırmada, fabrikada yapılan yatırımlarla üretim süreçlerinin otomasyon teknolojisine geçmesiyle mevcut çalışanların mesleki düzeyleri göz önünde bulundurularak nasıl etkilendiği anlaşılmalı çalışılmıştır. Bundan dolayı Mardin’de faaliyet gösteren üretim kapasitesi yüksek ve otomasyon teknolojisine dayalı üretim sürecini kullandığı için bu işletme seçilmiştir. Vaka çalışmasında şirketin yönetici ve işçileriyle bir görüşme gerçekleştirilmiştir

Öncelikle firmanın otomasyon teknolojisine geçme nedenlerini ve otomasyon teknolojisine geçişte yaşanan deneyimleri anlamak için firma yöneticisiyle bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmede yarı yapılandırılmış sorular kullanılmıştır.

3.4. Otomasyonun Üretim Süreçlerinde Yarattığı Değişim ve Bu Değişimin İşgücü Yapısı Üzerindeki Etkileri

Endüstriyel üretim süreçlerinde robotik sistemlerin veya otomasyona bağlı sistemlerin yaygın olarak kullanılmaya başlanmasının nedenleri farklı kategorilerde değerlendirilebilir. Birinci ve en temel nedeni insan emeğiyle karşılaştırıldığında otomasyonun daha etkin olmasıdır (Kurt ve Bozuklu, 2019, s. 27). Bu kapsamda firmanın öncelikli hedefinin maliyetleri azaltmasıdır.. Maliyet tasarrufuna ek olarak, firmanın otomasyona geçiş nedenleri arasında otomasyonun iş hacmini ve üretkenliği artırması da yer almaktadır.

Otomasyona geçişimizin temel amacı, maliyetleri azaltmak, hem standart kalite elde etmek hem de kalifiye eleman bulma sıkıntısından biraz daha sıyrılma açıkçası (Firma Yöneticisi).

Üretim hattı açısından diğer fabrikalardan farklı çalışıyoruz. Nihai ürün açısından benzer ürünler üretsek de verimliliği artıracak, randımanı etkileyecek, personel ihtiyacını etkileyecek noktalarda farklılık gösteriyoruz (Firma Yöneticisi).

Teknolojik gelişmelerin hız kazanması ve yatırım maliyetlerinin azalmasına paralel olarak otomasyon teknolojilerinin kullanımı artmıştır (IFR, 2020a, s. 8). Teknolojinin aynı zamanda toplam faktör verimliliğini artırdığı ve üretim fiyatlarını düşürdüğü (Graetz ve Michaels, 2018) tespit edilmiştir. Firmanın otomasyon teknolojisine geçmesinin temel nedenlerinden biri verimlilik ve dolayısıyla üretim açısından performansdır. Bu bağlamda firma otomasyon teknolojisine geçişle birlikte üretim kapasitesi yaklaşık iki kat artarken çalışan sayısı yarıya düşmüştür. Otomasyondan kaynaklı olarak fabrikanın üretim kapasitesi artmış ve fabrika vardiya sistemiyle gece gündüz çalışır duruma gelmiştir. Bunun yanı sıra devletin vermiş olduğu teşvik otomasyona geçiş sürecini hızlandırmış ve firmanın otomasyon teknolojisine kolay ulaşmasını sağlamıştır. Otomasyon teknolojisi işçilerin üretkenliğini artırsa da kapasite artışı durumunda yeni işçi alımına ihtiyaç duyulmamıştır. Bununla birlikte otomasyon teknolojisinin yaratmış olduğu yeni bir iş alanı da olmamıştır.

Önceki fabrikamız günlük 60 ton kapasiteyle çalışırken şimdiki fabrika 360 ton kapasiteyle çalışabiliyor. İlk kurduğumuzda günlük üretimi 180-200 ton kapasiteye çıkardık. Eski sistemde kırım bölümünde tek vardiyada 3 işçi bir genel usta vardı. Toplam gece gündüzde 7 kişi çalışırdı. Orda şu anda gece gündüzde 4 kişi çalışıyor. Yani yarıya düşmüş oldu. Kapasitesi ise 60 tondan 360 tona çıkmış oldu. Öbür hattı da devreye alsak 120 ton daha artırabiliriz. Otomasyon sistemi olmamış olsaydı şu anda orda 20 işçi olması gerekiyordu (Firma Yöneticisi).

Fabrika kurulumunda yatırım teşvikten yararlandık. Ancak devlet desteği olmasaydı da otomasyon sistemlerine geçilecekti kararlıydılar. Devlet desteği teşvik edici oldu. Bir kaç makineyi kırsal kalkınmadan hibe aldık (Firma Yöneticisi).

İnsan yerine robotların tercih edilmesini robotların işlerini doğru bir şekilde ve tam zamanında yerine getirebilmesi ve rutin işleri sürekli yapabilmesine bağlayabiliriz. (Ivanov, 2017, s. 3). Bunun yanı sıra robotların, işçilere göre daha kolay yönetilebilir olması tercih edilme nedenleri arasında gösterilebilir Nitekim firma çalışanlardan kaynaklı üretim aksamalarını minimuma indirmek ve finansman akışından kaynaklı sıkıntıları gidermek için otomasyon teknolojisini tercih etmiştir. Böylece otomasyon teknolojisi ile çalışan 4 işçinin günlük 800 gramlık paketler halinde 16-16.5

ton seviyesinden 2 işçi ile 24-25 ton seviyesine çıkmıştır. Otomasyon teknolojisinin işçinin üretkenliğini artırdığını gözlemlemekteyiz.

Makinenin belli bir kapasitesi vardı. İşçinin karşılayamamasından dolayı kapasitenin ancak %30 %40'ına ulaşıyordu. Personel yavaş çalışıyor. Morali bozuktur. Evde durumları iyi değildir. Personelin morali bozuk olunca o zaman en yüksek kapasite 16-17 tondur. 14 tona düşebilirdi niye düştü hiç bir sebep yoktu ortada. Yani makine arızaya girmedi. hammadde de sıkıntı yaşamadık. Ambalajda sıkıntı yaşamadık ama 14 tona düştü. adamın canı sıkın yavaş çalışmış (Firma Yöneticisi).

Artık otomasyona geçtikten bazı noktalara otomasyon kurduk. Bazı şeyleri daha net gördük. Kapasitenin üstüne bile çıktık. Makinelerde çok sıkıntı yokmuş. Makinelerin canı sıkılmıyormuş aslında (Firma Yöneticisi).

800 gr ambalajlama bölümünde 4 kişi vardı. Oradan alabileceğimiz maksimum tonaj 16-16,5 ton olurdu da işçiler günlerinde olurlarsa. Şimdi net kaç tonaj çıkacağını bilmediğimiz için sonraki günün programını yapmak da sıkıntı. Bu da para dönüşünde sıkıntı yaratıyor. Ürün gitmediği için peşin çalıştıysa sıkıntı çıkıyor. Otomasyon sistemine geçinde 23 ton mal garanti verebiliyorum. Sonraki gün teslim de ediyorum. 2 kişi ile çalışıyorum. Yani 2 adamla 24-25 tonlara çıkmış olduk. Öbür yandan 6 adamla 16-17 ton iyi günlerinde alıyorduk kötü günlerinde ise 13-14 tona düşebiliyorduk. Küçük paketlerin ambalaj maliyeti yüksek olur (Firma Yöneticisi).

Teknolojiyi kullanarak üretim gerçekleştiren düşük vasıflı işçileri üretim ve üretkenlik açısından daha fazla şey elde etmektedir. Buna karşın düşük vasıflı işçilerin sayısal anlamda çokluğu göz önüne alındığında işçiler ücret baskısı yaşayabilmektedir (MGI, 2017b, s. 19). Firma yaşanabilecek ücret baskısını gidermek için genel ve ikame edilebilir becerilere sahip bir üretim sürecine geçiş yapmıştır. Nitekim belli bir işi yerine getirmek için gereken becerinin düzeyi ve bu beceriye sahip işçi sayısının az olmasından dolayı işçilerin pazarlık yapma kabiliyeti artmaktadır. Ancak genel becerilere sahip işçi çalıştırmak ucuzdur, zorluk çıkartırsa yerine geçecek birileri kolayca bulunabildiğinden, ondan kurtulması da kolaydır (Huws, 2018, s. 32). Bunun temelleri Henry Ford tarafından geliştirilen ve 1900'lerin başlarına kadar dayanan seri üretimin yapılmasını sağlayan montaj hattına dayanmaktadır. Montaj hattında üretilen T model otomobil toplam 7882 parça işten

oluşmaktaydı, ancak bu işlerin sadece 949 tanesi güçlü kuvvetli ve fiziksel olarak kusursuz işgücü gerektirmekteydi. Kalan işlerden ise 670 tanesinin bacağı olmayan 2637 tanesinin tek bacaklı 2 tanesinin kolsuz 715 tanesinin tek kollu ve 10 tanesinin görme engelli işçilerle gerçekleştirilebilmekteydi (İnan, 2012, s. 225). Seri üretim hattında üretilen T model otomobilin bir parçası olduğu Fordist üretim sisteminin kullanılmaya başlanmasından 120 yıl sonra teknolojik ilerleme sayesinde çalışanları algoritmalara indirgemek başka bir deyişle salt hareket eden ve sipariş takip eden bir robota indirgemek çalışanları işe almayı, işten atmayı ve sömürmeyi kolaylaştırmaktadır (Bridle, 2020, s. 124). Firma; otomasyon teknolojisi ile basite indirgenmiş üretim sisteminde, çalıştırdığı usta nitelikli işçinin bilgisi olmaksızın işleyebilecek bir sistem kurmuştur. Böylece usta nitelikli işçinin tahakkümü ve becerisi olmadan nitelsiz personel dahi kısa bir eğitim sürecinden sonra kendi kendine karar verebilecek duruma getirilmiştir.

Yani benim bir bölümümden 4 personel vardı. Çok yüksek bir zam talebi ile geldiler. Dördü birleşerek. Artık biz çalışmıyoruz dediler. Onlar sistemin duracağını, çalışamayacak hale geleceğini düşündüler. Yani dayattıklarını kabul edeceğimizi düşündüler aslında ama devir değişti eskisi gibi değil (Firma Yöneticisi).

Otomasyona geçiş döneminde ben patron işçi olmasa dahi üretim hattını çalışabilir duruma getirdik. Öncelikle gündüz vardiyasında çalışan işçileri yeni fabrikaya aldık ve onları eğittik. Böylece işin içinden çıktık. İlk 1-2 yıl biraz daha müdahil olduk sonrasında kendi karar verebilecek duruma getirdik. Çünkü daha önce hep ustayla çalışmışlar hep ustanın dediği olur mantığıyla çalışıyorlardı. Kendileri inisiyatif alamıyorlardı. Usta olmadan ben burayı açamam, değiştiremem gibi bir mantık vardı. onu yıkmak biraz zaman aldı bizim için. Zaten sistemde onları çok güzel bir şekilde uyarıyor. Şu anda en zayıf halka bile müdahale etme durumunda (Firma Yöneticisi).

Gaziantep'ten ustalar çalışıyor bu bölgede. Genelde buraların ustaları Anteplidir ve ustaları biraz farklı çalışıyor. Yani hep patronu korkutma, hep ben olmasam sistem çöker mantığında yürüyorlar. Biz bunu biraz daha otomasyona yüklemeye çalıştık. Yani A adamı gitti sistem durdu diye bir olay bırakmamak istedik o dönemde. Yeni bir personel bulma eğitme noktasında belli bir süreç olsa da bir sıkıntı yaşamam (Firma Yöneticisi).

Otomasyon sonrasında azalan personele bir miktar maaş artışı yaptık hem moralleri daha yüksek hem de maliyetlerimiz daha düşük (Firma Yöneticisi).

Firma nitelikli personelin yüksek maliyetini azaltmak için üretim hattının rutin bakımını üretim hattında çalışan personele yaptırırken parça değişimi için mekanikçi istihdam (eski çalışan) ediyor. Buna karşın yazılımla ilgili sıkıntıları uzaktan müdahaleyle gideriyor. Nitekim Dünya Ekonomik Forumu tarafından 2020 yılında yayınlanan "*Future of Jobs*" başlıklı raporda dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte uzaktan çalışmanın önemini artacağını belirtilmektedir (WEF, 2020, s. 5).

Makinelerin günlük bakımlarını üretim hattında çalışan personel yapıyor ayrıca mekanikçimiz de var. Yağlaması ve parçaların değiştirilmesini personelimiz yapıyor ancak daha büyük arızalarda mekanikçimiz müdahale ediyor. Yazılımla ilgili bir sıkıntı çıktığı zaman uzaktan müdahale ediyorlar (Firma Yöneticisi).

Firmalar, ani talep artışlarına yanıt verebilmek için üretim hatlarını bir araya getirme olanağı sağlayan otomasyon teknolojileri kullanmaktadırlar. Programlanabilen robotlar, sezgisel ara yüzler ve işçiyi yönlendirebilen ekranlar ile birlikte birkaç saatlik bir eğitimden sonra becerisi dahi olmayan işçinin üretim hattına uyum sağlaması kolaylaşmakta (IFR, 2020b, s. 4). Bundan dolayı imalat süreçlerindeki hızlı değişikliklere uyum sağlayabilen esnek teknolojiler avantaj sağlamaktadır (Ford, 2019, s. 29). Bu bağlamda firma Covid-19 salgının neden olduğu ani talep artışına karşın günlük 360 ton kapasiteli üretim hattını fazladan bir işçiye dahi ihtiyaç duymadan 40 ton artırarak günlük 400 ton kapasiteyle çalışabilmiştir.

Covid-19 ile birlikte insanların gıda stoklaması dolayısıyla üretimi artırdık. Kapasitemizi artırdık. Günde 400 ton kapasiteyle çalıştık. Türkiye genelinde kapasite anlamında ilk 3 sıradayız. Pazar payı olarak 4. 5. sıradayız. İhracat ağırlıklı çalışıyoruz. İhracatta Türkiye şampiyonuyuz (Firma Yöneticisi).

Bir görevde otomasyon teknolojisine geçilebilmesi için üretim sürecinin her aşamasının ayrıntılı bir şekilde bilinmesi ve ayrıca bu sürecin nasıl standartlaştırılacağına da bilinmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra sürekli tekrarlanacak bu sürecin otomasyon teknolojisinde nasıl programlanacağına tam anlamıyla hakim işçilerin bilgi birikiminden faydalanılması

gerekmektedir. Bu fayda sağlandığında, bu işçilerin bilgi ve deneyimi devre dışı bırakılabilir. Böylece otomasyonu çalıştırabilecek daha ucuz ve daha düşük vasıflı işçiler, halihazırda var olan işçilerin yerlerine ikame edilebilir (Huws, 2018, s. 34). Nitelikli personelin yetersiz olması firmayı üretim sürecindeki görevleri basitleştirmeye sevk etmiştir. Otomasyon teknolojisi ile birlikte ekonomik kaygılar ve işçilere duyulan güven gibi nedenlerden dolayı mevcut işçilere eğitim verilmiştir. Verilen eğitim işçilere üretim sürecini takip etme ve otomasyonda çıkabilecek arızaları otomasyonun yönlendirmesiyle giderme vasfı kazandırılmıştır.

Otomasyon teknolojisine geçiş sürecinde otomasyondan anlayan, bilgisayardan anlayan personel dahi yok diyebilirim. Bu anlamda personel yeterli değildi. Otomasyonu mevcut personele hazır hale getirmek istedik. Açıkçası biraz basitleştirmek istedik. İlk başta bakınca biraz karışık bir sistem gibi duruyor. Bundan dolayı mevcut personelimizi geliştirme pozisyonuna çektik. Çünkü bölgemiz biraz sıkıntılı bir bölge. yani otomasyondan anlayacak yada kalifiye eleman bulmakta zorluk çekiyoruz. Mevcut ustalarımızı da kendimiz yetiştirdik. Ekonomik kaygılar ve güvenilirlikten dolayı tercih ediyoruz (Firma Yöneticisi).

Yani kendi kendine yetebilecek bir sistem yaratmaya çalışmışız ama illaki de bir insan gücü hala bir noktada var. Daha çok personel takip etme işinde görevli. Otomasyonun bizi uyardığı noktaları doğru okuma, bir arıza oldu niye olduğunu bulma ve tekrarlamasını minimuma indirmek için personel lazım oluyor (Firma Yöneticisi).

Otomasyon teknolojisinin gelişmesiyle el becerisi gerektiren istifleme, delme, kesme, nakliye gibi rutin görevlerde otomasyon işçilerin yerini almıştır (De Backer ve diğerleri, 2018, s. 10). Bununla birlikte imalat sektöründeki üretim süreçleri genel olarak rutin⁶ ve tekrarlı olmasından dolayı (Ford, 2019, s. 15) işgücü yapısı üzerinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Son yıllarda dikkat çekici bir değişiklik ise otomasyonun, emeğin ikamesi veya tamamlayıcısı olmasıdır. Bunun bir sonucu olarak işgücü piyasasında ücret kazançları niteliksiz işçilere değil, orantısız bir şekilde nitelikli işçilere gitmiştir. Bunu da işgücü piyasasının kutuplaşması olarak nitelendirebiliriz (Autor, 2015, s. 5). Buna paralel olarak otomasyon teknolojisinin toplam istihdamı önemli ölçüde

⁶ Rutin işlerde otomasyon teknolojisinin işçilere karşı karşılaştırmalı avantaja sahip (Autor, 2015, s. 5) olduğunu belirtmeliyiz.

azaltmadığı, daha çok düşük vasıflı işçilerin istihdam payını azalttığı (Graetz ve Michaels, 2018, s. 753) yapılan analizlerle ortaya konmuştur. Genel olarak baktığımızda tüm mesleki düzeylerin otomasyondan etkileneyeceği bilgi ve beceri düzeylerinin farklılaşacağı görülmektedir. Bu bağlamda firma otomasyon teknolojisine geçtikten ve gerekli standardizasyonu sağladıktan sonra üretim hattında yüksek okul, üniversite mezunu vb. eğitilmiş işçinin yanı sıra nitelikli usta dahi çalıştırılmasına ihtiyaç duymamaktadır. Otomasyonun düşük vasıflı meslek düzeyine herhangi olumsuz bir etki yaratmadığı görülmektedir. Aksine kapasite artırımına gitse dahi düşük vasıflı işçiyi istihdam etmesine gerek duymadığını belirtmektedir.

Üretim hattında ortaokul lise mezunu var. Üniversite mezunu yok ya da yüksek okul mezunu da yok (Firma Yöneticisi).

Okuyan bir adam için işi çok zor değil, zaten otomasyon yapıyor her şeyi (Firma Yöneticisi).

Kapasite artırımına gitsek dahi işçi artışına ihtiyaç yok gibi duruyor. İşçi almak durumunda kalsak dahi eğitime açık olması yeterli bizim için (Firma Yöneticisi).

SONUÇ

Üretim süreçlerinde otomasyon teknolojisinin kullanımını, işçilerin çalışma koşullarına etkilerini, iş üretkenliğini, birim maliyetleri, yeni iş yaratımı ve mesleki düzeyde işgücü yapısını kapsamaktadır. Bu kapsamda firmanın otomasyon teknolojisine geçmesindeki öncelikli hedefi maliyetleri azaltmak olmuştur. Üretimde verimliliği arttırarak emek maliyetlerini düşürmüştür. Maliyet tasarrufuna ve iş üretkenliğine ek olarak firma otomasyon ile birlikte iş hacmini arttırmıştır. Bu sayede işçilerden kaynaklı üretim aksamalarını minimuma indirerek ürün teslimatı için yapılan planlamaya sadık kalınmıştır. Bununla birlikte firma yaşanabilecek ücret baskısını gidermek için genel ve ikame edilebilir becerilere sahip bir üretim süreci inşa etmiştir.

İşçinin beceri düzeyi geliştirilerek emek ikamesi daha olanaklı bir hal almıştır. Bu sayede işçinin yeri kolayca ikame edilebilmiştir. Böylece usta nitelikli işçinin tahakkümü ve becerisi olmadan niteliksiz personel dahi kısa bir eğitim sürecinden sonra kendi kendine karar verebilecek duruma getirilmiştir.

Otomasyon teknolojisinin üretim süreçlerinde kullanımı sonucu meydana gelen önemli bir diğer sorun da otomasyonun farklı mesleki düzeylerin istihdamı üzerindeki etkisidir. İşçilerin yerine otomasyon teknolojileri kullanılarak emeğe dayalı üretim süreçleri mekanikleşmiştir. Bu mekanikleşmenin bir sonucu olarak yeni işçilerin işgücü piyasasına dahil olması güçleşmiştir.

Firmanın üretim sürecinde kullandığı otomasyon teknolojisinin mesleki açıdan işgücü yapısında yaptığı değişime bakıldığında ise otomasyon teknolojisine geçildikten ve gerekli standardizasyon sağlandıktan sonra üretim hattında daha çok vasıflı işçiye ihtiyacın azaldığı görülmüştür. Başka bir deyişle düşük vasıflı meslek düzeyleri üretim süreçlerinde kullanılan otomasyon teknolojisinden az etkilenirken yüksek vasıflı meslekler daha çok etkilenmektedir. Bununla birlikte kapasite artırımını gerçekleştirilse dahi düşük vasıflı işçilerin istihdam edilmesine ihtiyaç duyulmadığı görülmüştür.. Otomasyon teknolojisi işçilerin üretkenliğini artırsa da kapasite artışı durumunda yeni işçi alımına ihtiyaç duyulmamıştır.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D. ve Restrepo, P. (2017). *Low-skill and high-skill automation. Nber Working Paper*. <http://www.nber.org/papers/w24119%0ANATIONAL> adresinden erişildi.
- Acemoglu, D. ve Restrepo, P. (2020). Robots and jobs: Evidence from us labor markets. *Journal of Political Economy*, 128(6), 2188–2244. doi:10.1086/705716
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2015). *Ulusların düşüşü*. (F. R. Velioğlu, Çev.) (9. Baskı.). Doğan Kitap.
- Arntz, M., Gregory, T. ve Zierahn, U. (2017). Revisiting the risk of automation. *Economics Letters*, 159, 157–160. doi:10.1016/j.econlet.2017.07.001
- Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? the history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3–30. doi:10.1257/jep.29.3.3
- Autor, D. H. ve Dorn, D. (2013). The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US Labor Market. *American Economic Review*, 103(5), 1553–1597. doi:10.1257/aer.103.5.1553
- Aydin, E. (2018). Türkiye’de Teknolojik İlerleme İle İstihdam Yapısındaki Değişme Projeksiyonu: Endüstri 4.0 Bağlamında Ampirik Analiz. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(31), 461–471.
- Basalla, G. (2013). *Teknolojinin Evrimi*. (Cem Soydemir, Çev.) (14. bs.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin tarihi, 1500-2010*. (F. Başkaya, Çev.) (2. Baskı.). Yordam Kitap.
- Bessen, J. (2019). Automation and jobs: When technology boosts employment, 1–49. <https://ssrn.com/abstract=2935003> adresinden erişildi.
- Bieller, S. (2021). Up-skilling today and tomorrow’s workforce for automation. *International Federation of Robotics*. 21 Ocak 2021 tarihinde <https://ifr.org/post/up-skilling-today-and-tomorrows-workforce-for-automation> adresinden erişildi.
- Bridle, J. (2020). *Yeni karanlık çağ teknoloji ve geleceğin sonu*. (K. Güleç, Çev.) (1. Baskı.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Carbonero, F., Ernst, E. ve Weber, E. (2018). *Robots worldwide: The impact of automation on employment and trade*.
- Chang, H.-J. (2003). *Kalkınma reçetelerinin gerçek yüzü*. (T. A. Onmuş, Çev.) (8.Baskı.).

İletişim Yayınları.

- De Backer, K., DeStefano, T., Menon, C. ve Suh, J. R. (2018). *Industrial robotics and the global organisation of production. OECD Science, Technology and Industry Working Papers 2018/03*. <https://www.oecd-ilibrary.org/content/paper/dd98ff58-en%0Ahttps://doi.org/10.1787/dd98ff58-en> adresinden erişildi.
- Dowd, D. (2008). *Kapitalizm ve kapitalizm iktisadı eleştirel bir tarih*. (C. Gerçek, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ellingrud, K., Gupta, R. ve Salguero, J. (2020). Building the vital skills for the future of work in operations. *McKinsey Operations*, (August), 1–11.
- Foote, C. L. ve Ryan, R. W. (2014). *Labor- market polarization over the business cycle. NBER Macroeconomics Annual* (C. 29). doi:10.1086/680656
- Ford, M. (2019). *Robotların yükselişi: Yapay zeka ve işsiz bir gelecek tehlikesi*. (C. Duran, Çev.) (6.Baskı.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Graetz, G. ve Michaels, Gu. (2018). Robots at works. *The Review of Economics and Statics*, C(5), 753–768.
- Heaton, H. (2017). Industrial revolution. *The causes of the industrial revolution in England*, 31–52. doi:10.4324/9781315172163-2
- Huws, U. (2018). *Küresel dijital ekonomide emek*. (C. Şenesen, Çev.) (1. bs.). Yordam Kitap.
- IFR. (2020a). *İndustrial Robots 2020. International Federation of Robotics*, (September). <https://ifr.org/ifr-press-releases/news/record-2.7-million-robots-work-in-factories-around-the-globe> adresinden erişildi.
- IFR. (2020b). *How connected robots are transforming manufacturing*. https://ifr.org/downloads/hidden/Information_Paper_How_Robots_are_Transforming_Manufacturing_V01.pdf adresinden erişildi.
- İnan, K. (2012). *Bilgi toplumuna geçerken teknolojik iş(lev)sizlik* (1. Baskı.). İletişim Yayınları.
- Ivanov, S. (2017). Robonomics - principles, benefits, challenges, solutions. *Yearbook of Varna University of Management*, 10, 1–10. <https://ssrn.com/abstract=2995365> adresinden erişildi.
- Jerbashian, V. (2019). Automation and Job Polarization: On the Decline of Middling Occupations in Europe. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 81(5), 1095–1116. doi:10.1111/obes.12298
- Keynes, J. M. (1963). Economic Possibilities for our Grandchildren (1930). *Essays in Persuasion*, 358–373.

- Kurt, D. ve Bozuklu, Ü. (2019). Robot ekonomisinin yükselişi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (01), 25–47.
- Maloney, W. F. ve Molina, C. (2019). Is automation labor-displacing in the developing countries, too?: Robots, polarization, and jobs.
- McClellan, J. E. ve Dorn, H. (2018). *Dünya tarihinde bilim ve teknoloji*. (H. Yalçın, Çev.) (6.Baskı.). Akılçelen Kitaplar.
- MGI. (2017a). Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation. *McKinsey Global Institute*, (December), 1–148.
- MGI. (2017b). A future that works: Automation, employment, and productivity. *McKinsey Global Institute*, (January), 1–28.
- OECD. (2017). *Editorial: Making digital transformation work for growth and well-being. Going Digital: Shaping Policies, Improving Lives*. doi:10.1787/6d58fe4c-en
- Önal, S. Ç. (2007). *Üretim sistemlerinin yeniden yapılanması sürecinde istihdam üzerindeki etkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- PwC. (2018). *Will robots really steal our jobs?*
https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/impact_of_automation_on_jobs.pdf adresinden erişildi.
- Schwab, K. (2018). *Dördüncü sanayi devrimi*. (Z. Dicleli, Çev.) (2.Baskı.). Optimist Yayınları.
- Siu, H. E. ve Jaimovich, N. (2018). *Job Polarization and Jobless Recoveries*. *Nber Working Paper Series*. <http://www.nber.org/papers/w18334> adresinden erişildi.
- Türkkorkmaz, Ş. D. (2020). *Türkiye’de Endüstri 4.0 Deneyimi: Çalışma ilişkileri üzerine sosyolojik bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Webb, M. (2020). The Impact of Artificial Intelligence on the Labor Market.
<https://ssrn.com/abstract=3482150> adresinden erişildi.
- WEF. (2020). *The future of jobs Report 2020*.
http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf adresinden erişildi.
- Yaz, D. A. (2020). *Antik çağdan geleceğe para* (Baskı 2.). Timaş Yayınları.
- Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi* (17 Baskı.). İletişim Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı.). Ankara: Seçkin Yayınları.

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi:19.04.2021
Makale Kabul Tarihi:12.07.2021

**TERÖRÜ TARTIŞMAK: TANIM SORUNU, GENEL ÖZELLİKLERİ VE
ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN ANALİZİ
DISCUSSING TERROR: THE PROBLEM OF DEFINITION, GENERAL
CHARACTERISTICS AND ANALYSIS IN TERMS OF INTERNATIONAL LAW**

Gizem KEMİK¹

ÖZ

Bu çalışma, terörün tarihsel arka planından tanım sorununa, genel özelliklerinden ortaya çıkış gerekçelerine kadar olan süreci uluslararası hukuk açısından analiz etmeyi amaçlamaktadır. Uluslararası sistemde devletlerin ve örgütlerin terörü değerlendirmelerinde farklılıklar mevcuttur. Bu nedenle kabul edilmiş, üzerinde anlaşılabilmiş bir terör tanımı yapılamamaktadır. Bu çalışmada öncelikle tarihsel ve kavramsal çerçeve oluşturulmaktadır. Sonrasında, terörün genel özelliklerine vurgu yapılmış ve ayrıntılı bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Aynı bölümde terörün ortaya çıkış gerekçeleri de ayrıyeten tartışılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise terörün uluslararası hukuk açısından analizine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terör, terörizm, uluslararası hukuk, tanım sorunu, terörü tartışmak, uluslararası hukuk

ABSTRACT

This study aims to analyze the process from the historical background of terrorism to the problem of definition, from its general characteristics to the reasons for its emergence in terms of international law. There are differences in the evaluation of terrorism by states and organizations in the international system. For this reason, an accepted and understood definition of terror cannot be made. In this study, first of all, a historical and conceptual framework is created. Afterwards, general characteristics of terrorism are emphasized and a detailed evaluation is given. In the same section, the reasons for the emergence of terrorism are also discussed. In the last part, the analysis of terrorism in terms of international law is given.

Keywords: Terror, terrorism, internationallaw, problem of definition, discussingterror, internationallaw.

¹ Yüksek Lisans Mezunu.Selçuk Üniversitesi ,Uluslararası İlişkiler Bölümü, sedat.deger@yahoo.com, Orcid no: 0000-0001-2345-6789

1.GİRİŞ

Soğuk Savaş ve sonrası dönemde daha fazla ön plana çıkan terör kavramı, uluslararası bir sorun olarak da sistemde yer etmeye başlamıştır. Soğuk Savaş, doğu ve batı bloklarının birbirine karşı, başta ideolojik olmak üzere; ekonomik, askeri ve teknolojik üstünlük kurma mücadelesi şeklinde geçmiştir. Aslında karşılıklı bir psikolojik savaştan bahsedilse de Soğuk Savaş dönemi şiddet içeren çatışmaları da beraberinde getirmiştir ve 21. yüzyılda önemli bir uluslararası sorun olan terör de bu çatışmaların bir unsuru olarak ortaya çıkmıştır.

21. yüzyılda terörün temel çatışma unsuru olduğu en önemli olay, Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) karşı gerçekleştirilen terör saldırıları olmuştur. 11 Eylül Saldırıları, güçlü devletlerin de tehdit edilebilme potansiyelini göstermiş ve devletlerin güvenlik politikalarını yeniden şekillendirmiştir. Terörün ne kadar ciddi bir güvenlik sorunu olduğu ortaya çıkmış ve teröre olan bakış dönüşmüştür. Özellikle ABD merkezli terörle mücadele, uluslararası sistemde teröre küresel bir boyut kazandırmıştır. Bununla birlikte günümüz dünyasında terör halen başlıca güvenlik tehditlerinden biri olmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada öncelikle terör nedir, ne değildir sorusuna literatürdeki ve doktrindeki bazı tanımlar çerçevesinde yanıt aranmıştır. Bu soru üzerine devletlerin egemenlik yetkilerinden vazgeçmek istememelerinin bir sonucu olarak dış politika stratejisine göre tanımladığı terör kavramının yanıtı basit, anlaşılır ve kısa olmamakla birlikte gelecekte de terörün karmaşık yapısının devam edeceği varsayımına varılmıştır. Doktrindeki bazı uluslararası terör tanımları ve literatür taramaları üzerinden terör anlatılmaya çalışılmış ve terörün nedenleri siyasi, kültürel, psikolojik ve sosyolojik açıdan açıklanmıştır.

2. TERÖRÜN TARİHSEL ANALİZİ VE TANIM SORUNU

2.1. Terörün Tarihsel Arka Planı

Terör, geçmişten günümüze bireyleri, toplumları, devletleri ve hatta devlet üstü yapıları tehdit eden bir unsurdur. Ne yaşadığı dönüşüm ne de geçirdiği evreler terörün bir tehdit unsuru olma özelliğini değiştirmiştir. Bununla birlikte oldukça uzun bir geçmişe sahip olan terör kavramının ilk kullanımı ile bugünkü arasında farklılıklar bulunmaktadır.

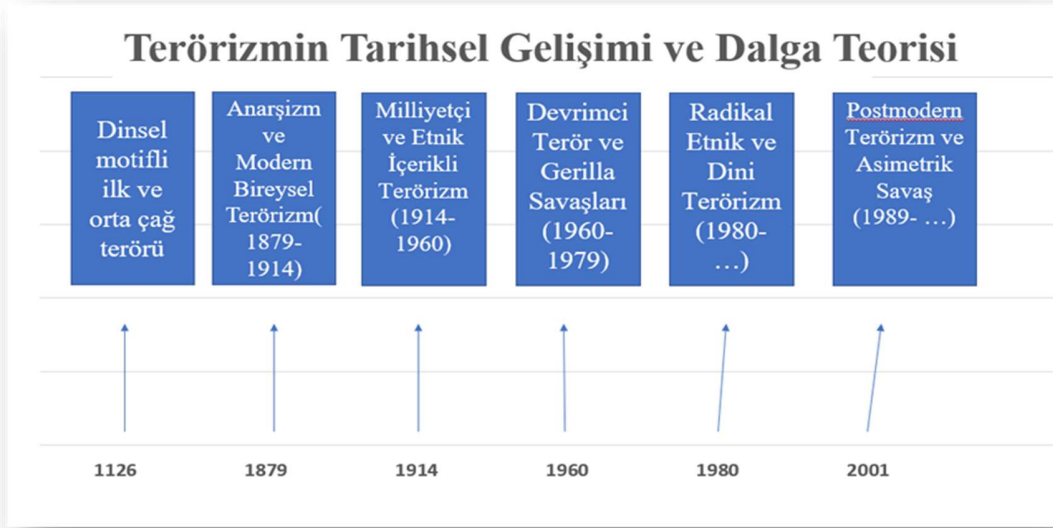
Terörün tarihsel arka planını analiz etmeyi amaçlayan bu bölümde, öncelikle kavramın gerek barındırdığı anlam gerekse ortaya çıkardığı etki bakımından son derece önemli olduğu kabul edilmektedir. Kavramın söz konusu önemi, Adem'den günümüze dek gelen bir gelenek olması itibariyle de aşikârdır (Yüksel, 2004: 44-45). Bu noktada belirtilmelidir ki terörün tarihsel arka planı onu nasıl tanımladığınızla da yakından ilgilidir.² Bu çalışmada da kabul edildiği haliyle terör, Habil-Kabil rekabeti sonrasında gelişen kardeşin kardeşi öldürmesiyle başlamıştır. Bir kıskançlık sonucu ortaya çıkan bu hadise, terörün yapısı ve oluşumundan çok uzak değildir. Nitekim kişinin çıkarının başkasının hakkından üstünmüş gibi algılanması ve bunun sonucunun şiddet temelli bir faaliyetle sonuçlanması terörün oluşum temellerinden birini temsil etmektedir (Caşın, 2008:35).

Terörün insanlık tarihi kadar eski olduğuna dair ön kabul, tarihsel sürece dair detaylı bir analiz yapmayı zorunlu kılmaktadır. Tarihte teröre dair ilk örnek aslında hiç de şaşırılmayacak şekilde Ortadoğu coğrafyasında görülmektedir. İlk sistemli ve organize terör faaliyetinin Filistin'de bir yapılanma tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Sicarii olarak bilinen bu yapılanmanın M.S. 50 -70 yılları arasında faaliyet gösterdiği ve yaklaşık iki bin kişinin ölümüne sebep olduğu tahmin edilmektedir (Gérard Chaliand&Arnaud Blin, 2007: 55-56). Söz konusu örnek ilk organize terör faaliyeti olmasının dışında, gelecek bin yılın terör niteliğini de belirlemiştir. Bu durum David C. Rapport'un terörün gelişimine dair ele aldığı çalışmasında da kendine yer edinmiştir. Her ne kadar Rapport, terörün tarihsel gelişimindeki dalgaları 19. yüzyıldan başlatsa da 12. yüzyıldaki dinsel motifli terör faaliyetlerine de değinmiştir. Söz konusu yıllar din ve terörün yan yana anıldığı ilk yıllar olarak dikkat çekmektedir.

Terörün modern zamandaki gelişiminin 19. yüzyılda başladığı kabul edilmektedir. Bu dönemde terör, ilk kez günümüzdekine yakın bir anlamda kullanıldığı gibi özellikle Fransız Devrimi sürecinde genel toplum yapısının tarifi için de kullanılmaktadır. Nitekim Fransız cumhuriyetçiliğinin devrimden sonraki dönemi genel itibariyle “terör dönemi” olarak bilinmektedir (Çelik, 2013: 107-122). Bu dönemde devrim sonrasında binlerce muhalifin öldürülmesi ise terör yüzyılıının başlangıcını temsil etmektedir (Tilly, 1995:241).

²Çalışmada teröre dair kavramsal analiz bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Şekil 1: Terörizmin Tarihsel Gelişimi ve Dalga Teorisi

Kaynak: Rapport, 2001, s. 419-424.

Rapport terörün gelişimini dört dalga üzerinden ele alırken bu dalgaların ilkinin, Çarlık Rusya’ında Çar II. Alexander’in ölmesi sonucu ortaya çıkan “Narodnaya Volya” (Halkın İradesi) eylemleri oluşturmaktadır. Rapport ilk dalgayı anarşizm ve modern bireysel terörün başlangıcı olarak ifade etmektedir. İkinci dalga, sömürgecilik dönemini kapsarken sömürülen toplumların ayaklanmaları ve bağımsızlıklarına kavuşmaları ile tamamlanmıştır. Bu dalgada daha çok milliyetçi ve etnik içerikli terör ön plana çıkmaktadır. Devrimci terör ve gerilla savaşlarını kapsayan üçüncü dalga, dönemin gündemini oluşturan iki olayla hayat bulur: Vietnam Savaşı ve Filistin Meselesi. Terörün tarihsel gelişimindeki son dalga ise -özellikle 11 Eylül sonrasında da sıkça ifade edildiği şekilde- radikal, etnik ve dini terörizm olarak dönemselleştirilmiştir. Bu dönemde İran Devrimi, Sovyetler Birliği’nin Afganistan işgali ve Afganistan’ın direnişi ve İsrail-Filistin Savaşları etkili olmuştur. (Rapport, 2001: 419-424). Ayrıca Rapport’un dalga teorisinde, postmodern terörizm ve asimetrik

savaş başlıklı bir dalga daha bulunurken, bu süreç halen devam ettiği için beşinci dalga olarak isimlendirilmemiştir.

2.2. Terörün Tanım Sorunsalı

Soğuk Savaş sonrasında terörizm, uluslararası bir önem kazanmıştır. Dünya düzeninin değişmesi ve uluslararası ilişkilerdeki farklılıklar neticesinde Soğuk Savaş metotları ağırlıkla yer almıştır. Soğuk Savaş'ın sonunda ortaya çıkan psikolojik savaş çeşidi terör kavramını da ortaya çıkarmıştır. Soğuk Savaş bu noktada önemli bir dönüm noktası olmuştur (Tezer, 2012: 31-32). Küreselleşmeyle birlikte bulunduğu ülkenin sorunu olmaktan çıkmış, tüm insanlığı etkileyen bir problem olarak uluslararası bir boyut kazanmıştır. Teorik ve kavramsal olarak terör üzerine yapılmış pek çok tanım ve çalışma mevcuttur. Terör günümüzde sıklıkla kullanılan bir kavram olmasına rağmen yerleşmiş bir tanımı yoktur. Bu kavram karşısındaki en önemli sorun, devletler tarafından kabul edilmiş ya da onaylanmış bir tanımının yapılamamasıdır. Bu durum devletler arasında önemli bir problem oluşturmakta ve terörle mücadeleyi güçleştirmektedir. Siyasal rejim farklılıkları sebebiyle devletler farklı stratejilerle hareket etmekte ve terörü farklı tanımlamaktadırlar.

Literatürde John Deutch, terörün orta çağ dönemindeki veba hastalığına benzediğini ve bu salgın hastalığın yayılma riskine mukabil ilacının henüz bulunamadığını ileri sürmüştür. Deutch, terörün kontrol altına alınabilmesi için, hukuk ve istihbarat birimleri arasında ulusal ve uluslararası düzlemde yeni iş birliği mekanizmalarının kurulması gerektiğini savunmuştur. Bu tespite göre, medeni özgürlüklerin korunabilmesi için, terörle mücadelenin etkin savunma ve taarruz yöntemleri geliştirmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Aktaran: Caşın, 2008:92).

Terör kavramının tanımsal olarak çeşitlilik göstermesi, meydana gelen terör olaylarının farklı şekillerde cereyan etmesinden kaynaklıdır. Terör, bazen devlet terörü, bazen de küresel, radikal, etnik ya da siber terör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken nokta, terör kavramının 1789 Fransız Devrimi ile siyasi kavram niteliği kazanmış olsa da insanlığın ilk gününden bu zamana kendini göstermesidir (Aydoğan, 2012). “Terör” ve “terörizm” kavramları, uluslararası alanda çok sık kullanılmakla birlikte fikir birliğine varılmış bir tanımdan söz etmek mümkün değildir. Ancak kavramların kökeni konusunda ortak bir görüş hâkimdir. Latince “terrere” kelimesinden gelen terör, bireysel psikolojik bir ruh hali olan korkutmak, dehşete

düşürmek, korkudan titremeye sebep olmak, korkutup kaçırmak, caydırmak gibi anlamları sebebiyle Terör kavramının kökeninin kabile dönemine kadar uzanması mümkündür (Zafer, 1998:9).

Evans ve Newnham'a göre terör, uluslararası ilişkiler ile bağlantılı olarak politik emeller doğrultusunda şiddet odaklı bir eylemken; Robertson terörün siyasal içerikli bir şiddet olmasına vurgu yapmıştır (Karacasulu ve Ovalı, 2014:54). Friedlar'a göre ise terör, şiddetli bir eylem ya da söz konusu eylemin tehdidi sonrasında oluşan korku hali için kullanılan teknik ya da taktiktir (Treadway, 1998:3).

Bu noktada terörü diğer şiddet eylemlerinden ayıran şiddet eyleminin siyasi bir amaçla işlenmiş olmasıdır (Bal, 2006: 10-13). Terör kavramı politik bir hedef olarak ilk defa Fransız Devrimi zamanında ortaya çıkmıştır; ancak bu dönem, Fransa'da "terör dönemi" olarak adlandırılmıştır. Fransız burjuvazisi için terör ülkeyi korumanın en etkin yöntemi olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda bu kavram olumlu bir anlama karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır (Tezer, 2012:17). 1937 tarihinde imzalanan Cenevre Sözleşmesi'nde ise terörizm, bir devlete yönelik olarak toplumda korku halini oluşturmak amacı ile gerçekleştirilen şiddet fiili olarak tanımlanmaktadır (Öktem, 134-135). Siyasal bir kavram olarak kullanılması sonrasında değişime uğrayan terör kavramı 9. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli anlamları içerecek şekilde kullanılmıştır. İlk olarak işçi hareketleriyle ilişkilendirilen terör kavramı, sonrasında bağımsızlık hareketleri ile ve 21. yüzyıl uluslararası sisteminde ise güvenlik kavramı ile ilişkilendirilmiştir (Bal, 2006:9).

Tanım çeşitliliğine katkı sağlamak amacıyla öncelikle literatürdeki önemli sözlüklere yer vermekte fayda vardır. Oxford sözlüğü terörü korku, dehşet, korkutan olay ya da kişi olarak açıklarken (Oxford Learner's Dictionaries); Temel Britannica kişilerin, örgütlerin veya hükümetlerin politik bir hedef maksadıyla karşı tarafa karşı, planlı şiddet içeren eylemleri olarak tanımlamıştır (Ana Britannica, 549). Büyük Larousse Ansiklopedisi ise terörü bir hükümet tarafından ihdas edilen şiddet rejimi olarak dar bir ifadeyle ele almıştır (Grand Larousse Encyclopedique, 1968: 261).

Terör kavramının kullanıldığı birçok çalışmada tanımlama zorluğu yaşanmış ve var olan tanımlar kullanılmıştır. Yapılan bu tanımların en kapsamlı olanlarından biri de Hollandalı siyaset bilimci Alex P. Schmid'e aittir. Schmid'e göre terör kişi, örgüt veya devlet aktörleri tarafından bireysel veya siyasal nedenlerle korkutmak ve endişe yaymak maksadıyla tekrarlanmış şiddet olayları

şeklinde tanımlanmıştır. Bu eylemlerin hedefleri asıl mağdurlar değildir. Şiddet aracılığıyla mesaj vermek amacı kullanılarak rastgele veya önceden belirlenmiş hedefler olarak seçilmektedirler. (Aktaran: Beşe, 2002: 13). Bu tanımlamada yer alan en önemli unsur, terörizmin şiddet merkezli bir eylem barındırmasıdır. Benzer bir noktadan terör aynı zamanda baskı, şiddet veya tehdit yoluyla mevcut düzenin bozulması, bireylerin ve toplumun birçok kesiminin korku içinde bırakılması amacıyla şiddet kullanılması şeklinde tanımlanmaktadır (Ana Britannica, 549). Özellikle uluslararası hukuk literatüründe terör, terörizm, terörist kavramlarının tanımlanma güçlüğü devletlerin ideolojileriyle yakından ilişkilidir.

Terörü tanımlama denemeleri, dini, siyasi veya ideolojik sebeplerle birlikte ele alınabilmektedir. Bu minvalde kapsayıcı bir tanım önerisi yapan Zafer'e göre terör, ihtilalci veya anarşist stratejiler sebebiyle başvurulmuş, korku uyandıran fiillerin toplamı olarak ele almaktadır (Zafer, 1999: 6). Yine terörü korku odaklı tanımlayan Weber'e göre ise terör kavramı, sosyal ve özellikle siyasi uyuşmazlıklarda, kişilere veya nesnelere yönelik şiddet hareketleriyle ve özellikle de genel tehlike yaratan faaliyetlerle düşmanın korkutulmasını ifade etmektedir.

Terör kavramını tarihi açıdan ele alan Daniker'e göre; siyasi, ideolojik veya sosyal ihtilalci amaçları ve düşünceleri kabul ettirmek için belirli bir noktaya veya belirli bir alana şiddet uygulamak suretiyle hükümetlerin, halk gruplarının veya tüm halkın sistematik olarak sindirilmesidir. Terör, genellikle saygı, kabul, meşruiyet veya güç kazanmak için yürütülen dolaylı bir mücadele şeklidir (Aktaran: Zafer, 1999:7). Ergil'in tanımına göre ise terör; tehdit edilen, saldırılan veya korkutulan insanlar aracılığı ile geniş bir kesimi sindirip, korkutma yoluyla caydırmaya çalışarak, planlı bir şekilde uygulanan eylemler bütünüdür. Dolayısıyla terör, bu amaçla eylemi gerçekleştiren bir örgütün, sistemli bir şekilde şiddete yönelmesi veya buna yönelik tehdit halidir (Ergil, 1998:140).

Bozdemir'e göre terör olgusu, genel olarak politik hedeflere yönelik örgütsel, sistematik ve şiddet odaklı bir yöntemle ilerleyen stratejik bir anlayıştan ibarettir (Bozdemir, 1981:526). Bozdemir'in tanımının kapsamını oldukça genişleten Lizardo'ya göre ise terörizm sadece siyasi değil dini ya da ideolojik bir amaç da taşıyabilir. Dolayısıyla söz konusu amaç uğruna büyük bir kitleyi tehdit ederek, etkileyen eylemler bütünü terörizmi ifade etmektedir (Lizardo, 2008: 93).

Terörizmin çoklu tanımlamalarının oldukça karmaşık olması şaşırtıcı değildir. Nitekim çalışmada daha önce de ifade edildiği üzere terörizmin tanımlanması son derece zordur. Dolayısıyla gerek politika yapıcılar gerek kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları gerekse bu alanda çalışan araştırmacılar tarafından ortak bir tanıma ulaşmak oldukça güçtür (Drinkwine, 2009:2). Terörizm kavramının evrensel nitelikte bir tanımının olmaması terörizmin tanımlanamaz olmasından kaynaklı değil, bu kavramın hukuki, ekonomik, siyasi, sosyolojik, psikolojik ve uluslararası boyutlara sahip çeşitli ve karmaşık bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca devletlerin farklı siyasî amaçlara ve hedeflere sahip olması bu farklılıkta önemli bir noktada yer almaktadır. Hükümetler yapmış oldukları bir tanımla, önceliklerine ve kendilerine bir sınırlandırma getirilmesini kabul etmemektedirler (Topal, 2004:132).

Son olarak literatürde de önemli bir karmaşaya sebebiyet veren terör ve terörizm kavramları arasındaki farklılığa değinmek gerekmektedir. Yukarıdaki tanımlar silsilesinden bir öz çıkarılacak olursa terör; şiddet, dehşet, korku yaratan bir eylemi ifade etmektedir. Terörizm ise siyasal bir amaç için terörün bir yöntem olarak kullanılması halidir. Bu ayrımdan hareketle terörizm, diplomatik yollarla ya da savaş ile kazanılmayan sonuçları elde etmek, halkı veya otoriteyi sindirmek, bastırmak veya korkutmak maksadıyla bir ilkeye, felsefi düşünme ve farklı fikirlere dayanılarak siyasal bir amaç için terör eylemleri ve şiddet fiilinin sistemli ve planlı bir biçimde kullanılmasıdır (Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi).

Temel olarak, terörün ortak bir tanımının olmamasının doğurduğu en büyük sonuç, eylemin tam olarak ifade edilememesi nedeniyle bu eylemi gerçekleştirenin de tanımsız kalmasıdır. Terörün “ne olduğu” konusunda hemfikir olunmadığı müddetçe, “terörist”in kim olduğu konusunda fikir birliğine varmak pek de mümkün görünmemektedir (Kaya, 2005: 9-25). Diğer taraftan teröre yönelik ortak bir tanım üzerinde uzlaşılabilmesi sebebiyle terörist eylem, saldırı, siyasal suç, silahlı saldırı gibi kavramlar arasındaki anlaşılabilirlik artmakta ve hangi eylemlerin ne olarak adlandırılacağı konusundaki belirsizlik uluslararası hukuk alanında da devam etmektedir (Tezer, 2012:19).

3. TERÖRÜN GENEL ÖZELLİKLERİ VE ORTAYA ÇIKIŞ GEREKÇELERİ

Teröre ilişkin tanımlarda en sık kullanılan ve tekrarlanan noktalar, terörün siyasal amaçlara ulaşmak maksadıyla sistemli bir şekilde kullanılan şiddet içeren söylem ve stratejiyi ifade

etmesidir. Aynı şekilde kavramın doğasında korku hali, panik, şiddet, telaş ve dehşet duyguları barındırması da yinelenen noktalardır. Bununla birlikte terörle ilgili tartışmaların büyük bir kısmı sonuç ve araçlar arasında bir ayrım yapılamamasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar terörizmin tanımı konusunda fikir birliği sağlanamamış olsa da en azından terörizmin özellikleri konusunda ortak bir noktada buluşulmuştur.

Terörizmin özellikleri, kavramın oldukça geniş bir etki alanı oluşturması nedeniyle sayıca fazladır. Ancak literatür incelendiği zaman terörizmin genel özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Terörizm güvenlik odaklı bir strateji türüdür.
- Zafer hedefli vaatler verir ve bu vaatlerini propaganda ile hedef kitlesine ulaştırır. Propaganda, terörizmin kendini geliştirmesi ve varlığını idame ettirmesi için önemlidir.
- Terörizm siyasi merkezli bir örgüt temelinde hareket eder ve şiddet yoluyla fikirlerini uygulamaya koyar. Bu şiddet korkuyu ve toplumsal huzursuzluğu beraberinde getirir.
- Genellikle devletin karşısında yer alırlar ancak yeni ve bağımsız bir devlet kurma potansiyeli de taşırlar.
- Terörizm başlı başına yasa dışı bir olgu olduğundan, terörün devamında hayati olan mali kaynaklar da yasa dışı yollardan sağlanır. Kaçakçılık bu yolların başında gelir.
- Teröristler kendilerini diğer insanlardan daha bilinçli görürler. Hedef kitleyi de bilinçli bir kurtuluş mücadelesine davet ederler.
- Terörizmin en temel kaynağı insandır (Alkan, 2002: 17-18; Gündüz, 1996: 54-57; Alkan, 2002: 17-18; Tacar, 1999: 47-48; Uludağ, 2012: 10-11).

Terörün bu genel özelliklerinin yanında, özellikle şiddet temelinde bazı farklı yaklaşımlar da mevcuttur. Bunlardan James ve Brenda Lutz, her şiddet eyleminin terörizm olamayacağını, bunun için bazı şartlar gerektiğini ifade etmektedir. Onlara göre terör politik bir amaç ve eylemleri kapsar. Terörizm bu amaçlarını şiddet ya da şiddet tehdidi ile göstermektedir. Terörizm hedef kitle üzerinde korku yaratmayı hedefler ve hedefleri doğrultusunda devlet dışı aktörleri de kullanabilmektedir. Şiddet eylemleri çoğu zaman güç gösterisi, propaganda, etki alanlarını arttırma amaçları içermektedir (J. Lutz & B. Lutz, 2004: 10).

Teröre yönelik yaklaşımların çeşitliliğine rağmen, terörün genel unsurları şu şekilde sıralanabilir. Terörün, kişi ya da kişilere şiddet kullanılması veya şiddetin kullanılacağına ilişkin bir tehdidin bulunması haline karşılık gelmesi gerekmektedir. İlgili kişi veya kişilerin, şiddet unsurları kullanılmayan siyasi amaçları ve eylemlerini, terör anlamında siyasi amaçlı fiiller olarak kabul etmek mümkün değildir. Günümüzde terörden bahsedildiğinde şiddet kullanma ihtimali çok yüksek olan bir örgütsel yapı akla gelmektedir.

2003 yılının haziran ayında Norveç'in başkenti Oslo'da Uluslararası Uzman Toplantısı yapılmış, "Terörizmin Temel Nedenleri" konulu toplantıda terörizmin temel nedenleri ele alınmıştır. Aynı adı taşıyan "Terörizmin Temel Nedenleri" adlı konferansta incelendiği üzere ele alınan bu öncelikli nedenlerin terörizmin ortaya çıkışına öncelik ettiği üzerinde durulmuştur.

Demokratik süreç, insan hakları, sosyal adaletsizlik, bireysel özgürlükler ve hukuki düzen eksiklikleri, güçsüz, geri kalmış ve gelişmemiş bir ülke, hızla ilerleyen modernizasyon dönemi, ileri boyutta yer alan dini ideolojiler terörün çıkış sebepleri arasındadır. Geçmişte yaşanan iç savaşların, şiddetin, darbelerin veya diktatörlüklerin tarihsel izleri, güçlü, sömüren devletler tarafından ezilme, dini ve etnik farklılıklar sebebiyle toplumun diğer kesimi tarafından ayrımcılığa maruz kalma, güç eşitsizliği veya üstünlük sağlama, meşru olmayan hükümetler ve bunları destekleyen dış aktörler de bu sebepleri etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Bu sebeplere ek olarak, devletin farklı fikirlere sahip olan grupların isteklerini ve toplumsal bütünlüğü sağlamada başarıyı sağlayamaması da önemli bir etken olarak yer almaktadır (Bal, 2006).

Terörizm, politik olarak güdülenmekle birlikte, kendini ve eylemlerini bir suç unsuru olarak kabul etmemektedir; ancak terörizm, aynı zamanda psikolojik bir savaş aracı olarak görülmelidir. Amacı, hemen ulaşılmaması düşünülen hedefi yok etmek değil, bunun yerine şiddet korkusunu kullanarak bir korku ve gerilim havası oluşturarak, bu duygusal oluşumun politik davranışları etkilemesini sağlamaktır. Bu bağlamda bakıldığında ise terörizm ilk olarak psikolojik bir taktiktir (Caşın, 2008: 412). Teröre başvuran kişi veya kişilerin niyetleri, amaçları, iç dünyaları da psikolojik, psikiyatrik açılarından incelenmelidir. Bu kişiler uğradıklarını düşündükleri haksızlıkları tespit edip bunların propagandalarını yapma konusunda ilerlerken, terörün temel sebepleri ile nasıl güvenlik kaygısı oluşturan bir tehdit haline geldiği arasındaki ilişkinin pek de incelenmediği görülmektedir.

Devlet ve bazı otoriteler tarafından oluşturulan, insanların en önemli ihtiyaçlarının başında gelen güvenliğin en büyük tehdidi terördür. Düzeni sağlayan otorite zaman zaman toplumu oluşturan

bireylerin ihtiyaçlarını tamamıyla karşılamada yetersiz kalabilmektedir. Bireylerin ihtiyaçları ile çelişki içinde olması, duyguları ve istekleri tam olarak sağlanamayan kişileri ortaya çıkartmaktadır. Bu kişilerin yöneldiği amaçlar ve terörün ortaya çıkmasına neden olabilecek etkenler; ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel ve psikolojik etkenlerdir.

Ekonomik Etkenler: Terör yukarıda yapılan tartışmalarda da görüldüğü üzere ekonomi odaklı bir amaç taşımamaktadır. Bununla birlikte terörün ekonomik bir amacının olmaması, olumsuz ekonomik koşullardan faydalanmayacağı anlamına gelmez. Bir toplumda gelir adaletsizliği varsa ve geliri yüksek kesim ile düşük kesim arasındaki fark, toplumda huzursuzluğa yol açıyorsa, o toplumda terörizmin ortaya çıkması daha kolaydır. Ekonomide kurumların yetersizliği, enflasyonun ortaya çıkması, yükselmesi ve kontrole alınamaması, ekonomik açıdan dışa bağımlılık, işten çıkarmaların artışı terörün ekonomik boyutları arasında yer alır. Devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü kaybetmesi, ekonomide kurumların yetersizliği, toplu grevlerin ve isyanların artması, enflasyonun ortaya çıkması, yükselmesi ve kontrole alınamaması, işsizlik oranının yıldan yıla artması gibi ekonomik şartların zorluğu insanların temel ihtiyaçlarını karşılamasına engel olmaktadır. Dış borçların artması sebebiyle ülke üzerindeki baskıların artması da teröre sebep olan ekonomik faktörler arasında yer almaktadır (Türkiye Barolar Birliği, 2006: 177).

Siyasal Etkenler: Bireylerin terör eylemlerine katılmaları ve terörist faaliyetlerde bulunmaları, siyasal ve sosyal çevre ile yakından ilgilidir. Terörün siyasal yönü; ortak görüşlere, inançlara, kimliklere ve hedeflere sahip bireylerin organize olup bir örgüt çatısı altında toplanmasını içerir. Mevcut siyasi otoritelerin yanlış strateji ve uygulamaları, terör örgütlerinin faaliyet ve eylem alanlarını genişletmekte, örgüte katılımı artırabilmektedir. Bu bağlamda insanlar; ulusal veya uluslararası koşulların etkisiyle radikal örgüt grupları ile temasa geçebilmekte, rejime muhalif fikir akımlarından veya olumsuz baskılarından etkilenebilmektedirler (Caşın, 2008:160).

Sosyo-Kültürel Etkenler: Terörün toplumsal, kültürel, sosyal ve çevresel etkenleri her topluma göre farklılıklar arz etse de bazı ortak özellikler mevcuttur. Eğitim ve öğretim sistemi, ulusal birlik, beraberlik ve bütünlük bilinci her toplumda farklılık göstermektedir. Bu noktada bazı insanların toplumun temel değerlerine karşı farklı bakış açısına sahip olması önemli bir etkidir. Ayrıca bireyin devlete karşı olan vatandaşlık sorumlulukları noktasında yeterince bilgi sahibi olmaması da teröre yönelme yaklaşımının gelişmesine ve şekillenmesine sebep olmaktadır (Yıldırım, 2010:

30-40). Toplumlarda geçerli olan değer yargıları, sahip olunan bütünlük bilinci ve bunların benimsenmesi zaman içerisinde değişikliğe uğramaktadır. Şayet bu değişiklik çok ani gelişirse ve toplumun çoğunluğunu kapsayacak bir nitelik taşımazsa, sosyal düzen bozulabilecektir (Caşın, 2008: 286). Bu durum da teröre yönelmede önemli bir unsur olarak kendini gösterecektir.

Psikolojik Etkenler: Terörizmin psikolojik etkenleri genellikle terörizme meyilli kişilerin kendilerini toplumda farklı bir noktada görmesi ile yakından ilişkilidir. Toplumda saygınlık kazamadığını düşünen, kendini geliştirmek için doğru yolu bulamayan ve bu konuda toplumdaki destek göremeyen kişi bu psikolojisini şiddet yoluyla gidermeye çalışır. Bu noktada, birey toplumdaki dışlanma halini gidermek adına şiddet eylemlerine başvurur. Aynı konumda bulunduğu inandığı (veya buna inandırılan) diğer bireylerle iletişim halinde olan birey, kendisini toplumdaki soyutlar ve dâhil olduğu terörist grubun bünyesinde aktif olarak eylemlere katılım sağlar. Bu birey topluma karşı kendisinde oluşan bu ruh hali üzerine mantıksız, uyumsuz, kompleksli ve saldırgan içerikli davranış biçimlerini benimser. Bireyin bu ruh halinin temelinde ise güvensizlik duygusu yatmaktadır. Nitekim dışlanma halinin getirdiği güvensizlik, içinde bulunduğu terörist grubun da psikolojik baskısıyla birlikte siyasi elite ve güvenlik güçlerine karşı nefret içerikli davranışları beraberinde getirir (Caşın, 2008: 289).

3.1. Terörün Amaçları

Siyasi bir amaç doğrultusunda terörün, mevcut siyasi durumu veya ulaşmak istediği siyasi amacı fark etmeksizin, mevcut siyasi yapıyı değiştirmek veya onu kendi çıkarları uğruna yok etmek için kendi ideolojisi dışındaki halka, şiddette bulunması ya da şiddet tehdidi oluşturması gerekmektedir. Terörü diğer şiddet eylemlerinden ayıran en önemli özelliği şiddetin fiili siyasi amaçla gerçekleşmiş olmasıdır. Eylemcilerin siyasi amacı, siyasi terörizmin önemli unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Bu amaçları doğrultusunda gerçekleştirdikleri eylemler bazılarının göre aynı devlette terör eylemi olarak algılanmakta bazılarının göre de bir meşru savunma, özgürlük mücadelesi şeklinde algılanabilmektedir.

Terörizmin birincil hedefi propaganda yoluyla varlığını hissettirmek ve ideolojik amaçlarına yönelik bir algı oluşturmaktır. Bu algı ile terör örgütleri, hedef kitlelerini daha kolay saflarına katabilecek ve potansiyel eylemlerini devlete karşı bir başkaldırıya dönüştürebileceklerdir (Zafer, 1996: 96). Terör örgütleri para kazanmak gibi maddi bir beklenti içinde değildir. Ele alınan amaçları dışındaki tüm eylem ve faaliyetlerini birer araç olarak kullanmaktadır. Terör

eylemlerinde, süreklilik ve sistematik hareket etme önceliği mevcuttur. Kişilere uygulanan şiddet fiilleri ve buna binaen yapılan tehditlerin süreklilik göstermesi, terörün planlı ve sistemli olarak ilerlediğini göstermektedir.

Terörün emelleri hem barındıkları ülkelere hem de destek aldıkları kurumlara göre farklılık göstermektedir. Ancak yine de literatürdeki yaklaşımlara göre terörün amacının; hedef olarak görülen düzenin şiddet kullanılarak etkisiz hale getirilmesi ve yerine kendi yaklaşımına göre yeni bir idare kurmak olduğu söylenebilir (Alkan, 2002:1). Buna göre terör örgütlerinin toplumsal bir düzeni, karışıklık çıkararak yıkmaya çalıştıkları söylenebilir. Terör örgütleri ve teröristler için korku hali yaratmak oldukça kullanışlı bir yöntemdir. Söz konusu yöntem, vatandaşlarının huzurunu sağlama sorumluluğu bulunan hükümetlere karşı kullanılır ve böylece hükümetlerin işlevsiz kalması amaçlanır. Bu yüzdendir ki toplumu derinden sarsacak ve hükümeti çaresiz bırakacak; kamu binalarını bombalamak, kalabalık mekânları silahla taramak vb. gibi eylemlere girişmektedirler (Korkmaz, 1999:17).

Olaylarla herhangi bir ilişkisi bulunmayan kişilere şiddet kullanılarak zarar verilmesi veya şiddetin kullanılacağına ilişkin tehditte bulunulması ile bu kişiler tehlikeye maruz bırakılarak korkutulup, sindirilmektedir. Ele alınan bu fiillerle, toplumun ve dolayısıyla toplumu yönetenlerin direncini kırmak ve kamu düzeninin sarsılması amaçlanmaktadır (Döner, 2005: 2). Öte yandan, terörizm ilerde daha ayrıntılı ele alınacağı üzere psikolojik bir amaç da gütmektedir. Yarattığı korku atmosferi ile halk ve devlet arasındaki güveni sarsmak, halkı zorunlu bir değişime sürüklemek, toplumsal huzuru bozarak kendi lehine bir çıkar sağlamak terörizmin diğer amaçlarındandır.

Terörün belirtilen bu amaçlarının temeli, gerçekleştirdikleri eylemler vasıtasıyla toplum genelinde korku halinin var olmasını sağlamaktır. Dolayısıyla terörün başlıca amacının, toplumda yayılmış olan bu psikolojik şiddetin devamlı olarak kalması olduğu söylenebilir. Terörün diğer amaçları ise şu şekilde aktarılabilir: Terör örgütlerinin varlığını gösterme, gerçekleştirilen eylemlerle sesini duyurma, devlete karşı güç gösterisi yapma, düzeni bozarak dikkat çekme, toplumda yankı uyandırarak üye kazanma şeklinde sıralanabilir. Ayrıca yapılan eylemi üyelerine ve destekçilerine moral kaynağı olarak gösterme, kendi tarafında olmayanları tehdit etme, mevcut hükümetin sağladığı düzeni bozma, devleti halka karşı zor kullanmaya teşvik etme gibi noktalar da terörün amaçları arasındadır (Saran, 2009: 92).

Terörizmin özümseyip kullandığı bir diğer amacı ise, toplumda karışıklık meydana getirerek bireylerin karşı koyma gücünü yok etmek, güçsüzleştirmek ve var olan düzendeki insanların desteğini şiddet uygulayıp, insanları korkutarak zayıflatmaktır. Terör örgütleri ve örgüt üyelerini destekleyenler terörist suçlamasını kabul etmemekle birlikte kendilerini bu amaçta haklı göstermeye çalışmaktadırlar. Terör örgütü üyeleri ya da destekçileri yaşadıkları düzende devletin kendilerine eşit haklar sunmadığını, diğer vatandaşlar arasında ayrımcılığa uğradıklarını ileri sürerek eylemlerini gerçekleştirmektedirler. Var olmadığını savundukları haklarını alma mücadelesi içinde 'özgürlük savaşı' adı altında eylemlerini gerçekleştirerek ulusal ve uluslararası alanda kendilerini haklı göstermeye çalışmaktadırlar; ancak hakkını aradığını iddia eden bu örgütler diğer taraftan suçsuz pek çok insanı öldürmektedirler. Birbiri ile çelişen yargıları ile terör, bazı güçler tarafından fayda sağlamak ve çıkarlarını elde etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Bu gibi durumlarda ise terörün amaçları arasında, verilmediğini savundukları haklarını elde etmek için mücadele etme amacı da yer almaktadır (Bal, 2006).

Bütün bu etkenlerin yol açtığı terörizm; asıl amacı olan topluma korku salma ve güvensizlik aşılama işlevini yerine getirmiş olur. Her ne kadar devletler bireylerin güvenliklerini sağlamak için birtakım önlemler almış ve alacak olsa da terör; ekonomik, siyasal, sosyokültürel ve en önemlisi psikolojik etkenlerle toplumdaki güvenlik algısını sarsmaktadır. Şiddet eylemlerini gerçekleştirenlerin kullandığı en çok kullanılan yöntemler psikolojik yöntemlerdir. Çünkü terör olaylarının amacı insanları etkilemek ve onların kararlarını değiştirmek kendi saflarında yer almalarını sağlamaktır. İnsan psikolojisine göre eylemlerini oluşturmak, şekillendirmek ve yönetmek teröristlerin izlediği yol ve yöntemdir. Bu şiddet eylemlerinden insanların etkilenmesinin, bu yola başvurmalarının pek çok sebebi vardır. Onları bu eylemlere sürükleyen sebeplerin neler olduğunu ele almak terörle mücadele açısından önemli bir yoldur (<http://www.tuicakademi.org/teror-ve-psikolojik-boyutu/>).

4. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER VE ULUSLARARASI HUKUK ÇERÇEVESİNDE TERÖRÜN ELE ALINIŞI

Terörizmin ulusal sınırları aşan etkileri mevcuttur. Bu sebeple terörizmin uluslararası hukuk çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Terörizm sorunsalına uluslararası hukuk açısından

bakıldığı zaman terör saldırıları, insan hak ve özgürlüklerine yönelik eylemleri kapsadığı için yasadışı faaliyetler olarak nitelendirilmektedir. Bu sebeple terörizmin olumsuz etkileri üzerine terörün önlenmesi ve terörden görülen zararın en aza indirilmesi konusu hukukun çözüm arayışlarını hareketlendirmiştir. Değişime uğrayan dünya dengeleri ve uluslararası ilişkilerdeki güvenlik kavramının farklılaşması sonucunda yeni tehdit ve riskleri de beraberinde getirmiştir. Teröre bakış açılarının çok farklı ve çeşitli olması, dünya devletleri tarafından da kabul edilmiştir. Küreselleşmeyle birlikte, terör sadece ortaya çıktığı ülkenin sorunu olmaktan çıkmış ve tüm insanlığı tehdit ederek uluslararası bir boyut kazanmıştır. Uluslararası arenada ortak bir terör tanımlamasının yapılamaması, sorunun çözümünü daha da zorlaştırmaktadır. Ortak bir tanımın olmaması sebebiyle neyin, kimin, ne zaman terör olduğu problemleri ortaya çıkmıştır.

Devletler uluslararası hukuk çerçevesinde, kendi ülke sınırları dışında meydana gelen ya da gelebilecek şiddet eylemlerine karşı ne şekilde önlem alabileceklerini, müdahale edebileceklerini belirleyen çeşitli düzenlemeler meydana gelmiştir. Uluslararası hukuk temelinde de halen tüm devletler tarafından kabul gören veya birçoğunun üzerinde hem fikir olabildiği genel kabul edilen bir terör tanımlamasına ulaşılamamıştır. Devletlerin ilgili soruna dair iç hukuk sistemlerinde, uluslararası örgütlerin ise pek çok anlaşma ve sözleşmelerinde yapılan terör tanımları mevcuttur. Birleşmiş Milletler terörizmi insanlığa tehdit olarak algılamış ve uluslararası terörü engelleme çabası içinde olmuştur. Birleşmiş Milletler, Soğuk Savaş öncesi dönemde terörizm üzerine genel kabul gören bir tanım yapma çabası içinde olmuştur; ancak üye devletlerin self determinasyon olarak bilinen yani kendi geleceğini tayin etme hakkı ve ulusal olarak yürüttükleri bağımsızlık mücadelesi konularında meydana gelen farklılıklar bir sonuca varılmasına engel olmuştur. Bu şiddet eylemleri özgürlük mücadelesi veren gruplar tarafından kullanılmıştır. Bu gruplar etnik, dini, ideolojik ve siyasi eylemlerini ulusal bağımsızlık mücadelesi adı altında gerçekleştirerek bu eylemlerinin terörist eylemler olarak nitelendirilemeyeceği fikrini ileri sürmüşlerdir (Beşe, 2002: 68-70).

Birleşmiş Milletler, terörizm ile ilgili problemleri, Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi bünyesinde ele almıştır; ancak Soğuk Savaş dönemindeki “İki Kutuplu” sistem terörizme karşı önlem alınması ve terörizmin tanımının yapılmasını engellemiştir. 11 Eylül 2001 sonrasında Konsey, terörizmin tanımını yapmak yerine, üye devletlere kendi ulusal iç hukuk düzenlerinde terörizmi tanımlama hakkının tanınması yolunu seçmiştir.

Terörün tanımını Birleşmiş Milletler Uluslararası Terörizm Komitesi ise şu şekilde yapmaktadır: Uluslararası alanda fikir farklılıkları açısından bu farklılığın istenilen tarafta gelişmesini ve ilerlemesini gerçekleştirmek amacıyla üçüncü bir devletin sınırları içinde yabancı bir kimsenin kendi uyruğunda olmayan bir başkasına uyguladığı baskı, korku ve çatışma halidir. Terör, yabancı kişilere ve devletlere karşı uygulandığında ya da birden fazla devletin ortak unsuru haline geldiğinde uluslararası bir boyut kazanmaktadır (TUİÇ Akademi, 2012).

11 Eylül sonrasında, hükümet dışı aktörler ve örgütler tarafından gerçekleştirilen saldırıların, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. Maddesi kapsamında değerlendirilmesi gündeme gelmiş ve bir devletin sınırları dışından yöneltilen terör eylemlerine karşı meşru müdafaa hakkını kullanması yönünde bir görüş birliği oluşturulmuştur (Taşdemir, 2006: 171). Ayrıca anlaşmada yer alan Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırı etkisinde kalması durumunda, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını sağlamak için gerekli önlemleri alana kadar saldırıya uğrayan bu devletin sahip olduğu meşru savunma hakkına gölge düşürecek bir hükmü yoktur. Üye devletlerin sahip oldukları bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler Güvenlik Konseyi'ne bildirilir. Güvenlik Konseyi'nin anlaşma uyarınca uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasını ya da bu düzenin yeniden inşa edilmesi için uygun gördüğü şekilde hareket etme yetki ve görevini belirlemesini hiçbir şekilde etkilememektedir (BM Anlaşması, 1945).

BM Anlaşması'na göre meşru savunma hakkının kullanımı temel olarak; silahlı ve şiddetli bir saldırı, acil durum, zorunlu şart ve koşulları ile bir sınırlandırma söz konusudur. Bu şart ve sınırlandırılmaların bir bölümü Birleşmiş Milletler Anlaşması'ndan kaynaklanırken bir kısmı da diğer uluslararası hukuk metinlerinden kaynaklanmaktadır (Tezer, 2012:44). 11 Eylül sonrasında alınan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararları da incelendiğinde önceki yaklaşım biçiminden ayrıldığı görülmektedir. Güvenlik Konseyi, silahlı eylem kavramının devlet müdahaleleri ile sınırlı olmadığını destekler nitelikte ve terörizme karşı daha duyarlı bir politika izlemiştir. Konsey, şiddetine ve uluslararası etkilerine bakmaksızın, her türlü terörist saldırıyı, uluslararası güvenlik ve barışa yönelik bir tehdit kaynağı olarak kabul etmiştir (Caşın, 2008:776).

NATO'nun ise terör eylemlerini gerçekleştiren kişilere karşı meşru savunma hakkının kullanılmasını kuvvet kullanma yasağı kapsamının bir farklılığı olarak değerlendirdiği belirtilmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırılarının ardından, saldırının ülkeye "dışarıdan" yöneltilmiş

olmasını yeterli bir ölçüt olarak kabul etmiş ve farklı bir nitelikte değerlendirmiştir (Taşdemir, 2006:173). Doktrinde pek çok yazar ise, devlet dışı aktörlerin gerçekleştirdiği şiddet eylemleri saldırılarının, meşru müdafaa hakkını doğuracağı görüşünü savunmaktadır. Buna göre terör eylemlerinin silahlı saldırı olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğu konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Bununla birlikte meşru savunma hakkı kapsamında yer alan kuvvet kullanımına sebep olacak terör eyleminin, hangi durumlarda silahlı eylem adı altında kabul edilip edilmeyeceği konusunda bir görüş birliği yoktur.

Terörün ulusal boyutları aşan sınır ötesi etkileri uluslararası terör kavramının oluşmasına neden olmuştur. Günümüzde uluslararası terörü engelleme açısından devletlerin imzaladığı 12 tane evrensel anlaşma bulunmaktadır. 2001 senesinde ele alınan 1373 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararı tüm devletlere bu anlaşmalara taraf olma ve bu anlaşmaları uygulama zorunluluğu getirmiştir³. Bu anlaşmalar şu şekildedir: Uçaklarda İşlenen Suçlar ve Diğer Eylemlerle ilgili Sözleşme (1963), Uçakların Yasadışı Olarak Ele Geçirilmesinin Önlenmesi Sözleşmesi (1970), Sivil Havacılığın Güvenliğine Karşı Kanunsuz Hareketlerin Önlenmesi Sözleşmesi (1971), Uluslararası Korunan Kişilere Karşı İşlenen Suçların Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi (1973), Rehin Alma Olaylarına Karşı Uluslararası Sözleşme (1979), Nükleer Maddelerin Fiziksel Korunması Hakkında Sözleşme (1980), Denizcilik Seyrüsefer Güvenliğine Karşı Yasadışı Eylemlerin Önlenmesi Sözleşmesi (1988), Kıta Sahaneliği Üzerinde Bulunan Sabit Platformların Güvenliğine Karşı Kanunsuz Eylemlerin Önlenmesi Protokolü (1988), Uluslararası Sivil Havacılığa Hizmet Veren Hava Alanlarında Kanunsuz Şiddet Eylemlerinin Önlenmesi ile İlgili Protokol (1988), Plastik Patlayıcıların Tespit Edilmesi Amacıyla İşaretlenmesi Hakkında Sözleşme (1991), Terörist Bombalamaların Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (1998), Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (1999) (Semercioğlu, 2016: 102-104).

Pek çok uluslararası anlaşma terörizmi önlemek amacıyla düzenlemeler yapmış olsa da hiçbiri terörü tanımlamamıştır. Terörist eylemlerin engellenmesine yönelik olarak yapılan bu Birleşmiş Milletler anlaşmaları terörle ilişkili pek çok konuyu içinde barındırmaktadır. Bu konular arasında

³1373 sayılı Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi Kararı, <http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/uhamer/Ter%C3%B6rle%20ilgili%20Uluslararası%C4%B1%20Belgeler/birle%C5%9Fmi%C5%9F%20milletler/BM%20G%C3%BCvenlik%20Konseyi%201373%20Say%C4%B1%C4%B1%20Karar%C4%B1.pdf>

deniz ve hava ulaşımı, terörist bombaların önlenmesi, rehinelere, diplomatik koruma altındaki kişiler, plastik patlayıcılar, nükleer maddeler ve terörün finansmanı gibi terörle ilgili pek çok konu dâhilinde ele almıştır. Bu anlaşmalarda terörizmin tanımını yapılmamış olmakla birlikte, bunlardan birçoğu terör terimini de kullanmamış yalnızca bazı özellikleri belirtilerek neye işaret ettiği ile yetinilmiştir (Caşın, 2008: 756-760).

Küreselleşmenin yükselen olumsuz değerlerinden birisi kitle imha silah üretimi ve temini konusunda engellerin azaltmasıdır. Öyle ki hem teknolojinin gelişimi hem iki kutuplu dünyadaki silahlanma yarışı terör saldırılarının önünü açmıştır. Terörizmin ulusal olarak etki sınırlarını aşan boyutlarının sınır ötesine taşınması, sorunu uluslararası hukuk alanında ele almayı gerektirmektedir.

SONUÇ

Uzun bir geçmişe sahip olan terör, planları ve eylemleri itibariyle günümüz dünyasının en önemli problemlerinden biri olmaya devam etmektedir. Bu kavram üzerinde rastlanan en önemli sorunlardan biri de terörün bütün kesimlerce üzerinde uzlaşılan ortak bir tanımının olmamasıdır. Bu durum özellikle uluslararası sistemde, hükümetler arası ilişkilerde önemli bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Çünkü kabul gören, üzerinde hem fikir olunan bir tanımın yapılamaması terörle mücadeleyi güçleştirmektedir.

Terörizm, yerkürenin çoğu noktasında ölümlere ve yaralanmalara, doğal hayat standartlarının kaybına, psikolojik hasarlara yol açmaktadır. Bununla birlikte terör eylemleri ülkelerin ekonomik açıdan da dikkat çekici düzeyde hasar almasına yol açarken, özellikle devletlerin güvenliklerini sağlamak adına yaptığı savunma harcamaları günümüzde en üst düzeye çıkmaktadır. Özellikle 11 Eylül saldırıları, devletlerin ve diğer aktörlerin terörizme bakışını kökten değiştirmiş ve teröre karşı alınan önlemler artmıştır. Bütün dünyada görülen bu etkiler, terörizm ve terör kavramlarının 11 Eylül’le birlikte küreselleştiğini gözler önüne sermiştir.

Terörizm, anlaşılması ve anlamlandırılması zor bir kavram olduğu için teorik kapsamda da pek çok farklı görüş vardır. Uluslararası sistemde hükümetlerin ve sivil toplum örgütlerinin de teröre karşı bakış açıları değişiklik göstermektedir. Bu nedenle kesin olarak hemfikir olunan bir terör tanımlaması yapılamamaktadır. Dünyada yaşanan terör olaylarının kaynağı ve hedefi konusunda ve hangi eylemlerin terörizm, hangilerinin mücadele, kimlerin terörist, kimlerin bağımsızlık kahramanı olduğunun somut bir şekilde belirlenememesi konusunda birbirine zıt düşünceler, yaklaşımlar mevcuttur.

Bu çalışmada da terörün tanımı yapılamamakla birlikte, doktrindeki tanımları incelenerek yapılmış olan terör tanımları ile terörizm ve uluslararası terörizmden ne anlaşıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kavram konusunda ortak bir tanım yapılamamıştır. Bu çalışmadaki kavram sorunsalı, meseleye hangi taraftan baktığınızla alakalı olarak değişiklik göstermektedir. Terörizm sorunsalı uluslararası hukuk çerçevesinde de değerlendirilmiştir. Birleşmiş Milletler terörü insanlık için tehdit olarak görmüş ve terörle mücadele çabasında olmuştur. Birçok uluslararası sözleşme ve antlaşma terörizmle mücadeleye yönelik düzenlemeler yapmışsa da devletlerin milli egemenliklerinden taviz vermekten kaçınması sebebiyle hiçbiri terörü tanımlamamıştır. Birleşmiş

Milletler'in terörün ve terörizmin evrensel bir tanımını yapabilme konusundaki çalışmaları da bugüne kadar hiçbir sonuç vermemiş, bu kavramlar devletlerin iç hukuk düzenlemelerine bırakmıştır.

Sadece terörün tanımsal anlamda ne olduğu konusunda değil, terörü meydana getiren sebepler doğrultusunda da pek çok farklı araştırmalar yapılmıştır. Mutlaka terör eyleminin birden fazla ve birbirini etkileyen sebepleri vardır. Çünkü yapılan terör eylemlerinin arka planında birbirinden farklı sebepler bulunması olağandır. Sonuçta terör eylemleri bir insan davranışdır ve bu noktadan yola çıkarak farklı yaklaşımlar açısından terörün sebepleri ele alınmalıdır.

Devletlerin toplumsal ve ekonomik yönden gelişmesi ve terörizm tehdidini ortadan kaldıracakları veya faaliyetleri kısıtlamak için ilk olarak terör örgütlerinin varlığını oluşturan gençleri korumak ve bu yola başvurmalarını engellemek amacıyla ülkedeki öğretim ve eğitim sisteminin iyileştirilmesi, geliştirilmesi ve toplumdaki bilincin artırılması gerekmektedir. Bununla beraber insan hakları, eşitlik, demokrasi, kişi dokunulmazlığı, yaşama hakkı, özgürlük, adalet, barış gibi temel değerlerin devletler arası düzenlemelerde öncelikli sırada yer alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Necati. (2002). *Gençlik ve Terörizm*, Ankara: Temuh Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Aydoğan, Emrah. (2012). *Terörizmin Tarihsel Gelişimi*, Türksam.
- Bal, İhsan. (2006). *Terör, Terörizm ve Küresel Terörle Mücadelede Ulusal ve Bölgesel Deneyimler*, Ankara: Usak Yayınları.
- Beşe, Ertan. (2002). *Terörizm, Avrupa Birliği ve İnsan Hakları*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Bozdemir, M. (1981). "Terör(Mü) Ve Terörizm(Mi)?" , *S.B.F. Basım Yayım Yüksek Okulu Yıllığı*,6.
- Caşın, Mesut Hakkı. (2008). *Uluslararası Terörizm*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Çelik, Fikret. (2013). "Erken Dönem Fransız Cumhuriyetçiliğinin İlliberal Yönleri: Tarihsel Ve Teorik Bir Analiz", *Liberal Düşünce*, Yıl 18, Sayı 71, Yaz 2013.
- Daniker, Gustav. (1978). "Antiteror-Streategiefragen, Folgerungenforderungen, Neue Wege Der Terroristenbekämpfung", Frauenfeldf.
- Deutch, John. (1997). "Terrorism", *Foreignpolicy*, No:108, Autumn.
- Döner, İsa. (2005). "Uluslararası Hukukta ve Türk Hukukunda Terör ve Terörizm", *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Sayı: 43, Eylül.
- Drinkwine, Brian M. (2009). "Terrorism"Theserpent In Kur Garden: Al-Qa'idaandthelongwar, Strategic Studiesinstitute, Us Armywarcollege.
- Ergil, Doğu. (1998). "Teröristlerce Rehin Alınma Durumunda Öneriler", *Ankara: Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:1-2, Ocak-Haziran, 140.
- Ergil, Doğu. (1998). "Uluslararası Terörizm", *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 47(3).
- Gül, Talip. (2012). *Terör Ve Terörizm*, İstanbul: Özgü Yayıncılık.
- Gündüz, Mustafa. (1996). *Basın ve Terör*, İzmir: Saray Kitabevi.
- Kaya, İbrahim. (2005). *Terörle Mücadele ve Uluslararası Hukuk*, Ankara: Usak Yayınları.
- Kohut, Heinz. (1998). *Kendiliğın Yeniden Yapılanması*, Oğuz Çelebi(Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

- Korkmaz, Gürol. (1999). “Meydanın Terör Konulu Haber Sunumuna Analitik Bir Bakış”, *Polis Dergisi*, Yıl:5, Sayı: 18.
- Küçükcan, Talip. (2010). “*Terörün Sosyolojisi: Toplumsal Kökenleri Anlama İmkânı*”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 6, Sayı 24, 33-54.
- Lizardo, O. (2008). “*Defining and theorizing terrorism: A Global Actor-Centered approach*” *Journal Of World-Systemsresearch*, 14 (2).
- Lutz James M. Ve Lutz Brenda J. (2004). *Global Terrorism*, Londonroutledge, Landom And New York.
- Öktem, Emre. (2004). “Uluslararası Hukukta Terörizm”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 134-135.
- Rapport, David C. (2001). *Thefourtwave: September 11th in Thehistory Of Terrorism Currenthistory*, No: 100.
- Saran, Mine ve Bitirim, Selin. (2009). “Terörle Mücadelede Sosyal Pazarlama ve İletişim Stratejileri”, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt: 2, 92.
- Schmid, Alex P.(1993). “*Western Responsesto Terrorism*”, London, Frank Cass&Copsan Ltd.
- Semercioğlu, Harun. (2016). “Uluslararası Terörizmde Küresel İşbirliği: Bir Ütopya”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 34(2), 102-104.
- Tacar, Pulat. (1999). *Terör ve Demokrasi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tarhan, Nevzat. (2003). *Psikolojik Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Taşdemir, Fatma. (2006). *Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi*, Ankara: Usak Yayınları.
- Tezer, Özlem. (2012). “*Sınırı Aşmak*”, Ankara: Orient Yayınları.
- Tilly, Charles. (1995). *Avrupa’da Devrimler 1492-1992*, Çev. Özden Arıkan, Afa Yayıncılık, İstanbul.
- Topal, Ahmet Hamdi. (2004). “Uluslararası Hukukta Terörizmin Tanımlanması Sorunu”, *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Ekim, Sayı32, 132-133.
- Treadway, C. G. (1998). *Theanatomy Of Terror*.Morethanjust A Nuisance, Airuniversitypress.

- Türkiye Barolar Birliği. (2006). *Türkiye ve Terörizm*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Uludağ, Gökhan. (2012). “*Türkiye’de Terör Örgütlerinin Eleman Kazanma Yöntemleri, Pkk Örneği*”, Ankara: Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Weber Helmut Ve Schlochauer, Strupp. (1962). *Wörterburchdesvölkerrechts*, Berlin.
- Yalçın, Serhan. (2006). “Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Terörizmin Dönüşümü ve Terörizmle Mücadele”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4).
- Yıldırım, Zeki. (2010). “*Hukuksal Açıdan Terörizmin Finansmanı, Önlenmesi ve Vergisel Boyutu*”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Zafer, Hamide. (1998). *Ceza Hukukunda Terörizm*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Zafer, Hamide. (1999). *Sosyolojik Boyutuyla Terörizm*, İstanbul: Beta Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>(erişim tarihi 18.03.19)
- <http://www.tuicakademi.org/teror-ve-psikolojik-boyutu/>(erişim tarihi: 20.03.19)
- <http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/uhamer/Ter%C3%B6rle%20%C4%B0lgili%20Uluslararası%C4%B1%20Belgeler/birle%C5%9Fmi%C5%9F%20milletler/BM%20G%C3%BCvenlik%20Konseyi%201373%20Say%C4%B1%C4%B1%20Karar%C4%B1.pdf> (erişim tarihi: 01.04.19)
- https://turkey.un.org/sites/default/files/2020-02/UN-charter-turkish_0.pdf (erişim tarihi: 23.05.2021).

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 09.08.2021
Makale Kabul Tarihi: 03.11.2021

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINDA KİTLE FONLAMASI (Kuzey Suriye'deki Kuruluşlar Üzerine Saha Araştırması)

CROWDFUNDING IN NON-PROFIT ORGANIZATIONS (Field Study on Organizations in Northern Syria)

Salah Alddin ALJASEM¹

ÖZ

Araştırma, STK'lar için yeni ve tamamlayıcı bir finansman kaynağı olarak Kitle Fonlamasına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Nitel veriler, Suriye'nin kuzeyinde faaliyet gösteren STK'ların çalışma örnekleminin üyeleriyle yarı yapılandırılmış bireysel görüşmeler yoluyla toplanmıştır: "Molham Gönüllülük Ekibi", "Suriye Gurbetçi Tabipler Birliği (SEMA)" ve "Uluslararası Yardım ve Kalkınma Derneği (ONSUR)". Bulgular, Kitle fonlaması STK'ların finansman kaynaklarını çeşitlendirmesine yardımcı olduğunu gösteriyor ve Kısıtlı finansmanla ilişkili riskleri azaltıyor, bu araç aynı zamanda STK'ların gerçek ihtiyaç değerlendirmesine dayalı projeler seçmesine olanak tanır. Çeşitli kitle fonlaması kampanyalarını karakterize ve analiz etmek için tanımlayıcı yaklaşım kullanılmıştır. Bulgular, Kitle Fonlamasının STK'ların finansman kaynaklarını çeşitlendirmesine ve kısıtlı finansmanla ilişkili riskleri azaltmasına yardımcı olduğunu, ancak tüm ihtiyaçlarını karşılamadığını gösterdi. Aynı zamanda STK'ların pazarlama çabalarını da destekler. Ayrıca kitle fonlaması, STK'ların gerçek bir ihtiyaç değerlendirmesine dayalı projeleri seçmesine olanak tanır.

Anahtar Kelimeler: Finans, Kitle fonlaması, Pazarlama, STK'lar, Fintech.

ABSTRACT

This study aims to shed some light on crowdfunding as a new and complementary financial source for NGOs. Qualitative data was collected through semi-structured individual interviews with the members of the study sample of NGOs operating in northern Syria, namely: "Molham Volunteering Team", "Syrian Expatriate Medical Association (SEMA)" and "International Association for Relief and Development (ONSUR)". The descriptive approach was utilized to characterize and analyse the various types of crowdfunding campaigns for the study sample. The findings indicated that Crowdfunding helps NGOs diversify their funding sources and reduce the risks

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü - Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, salahaddina@gmail.com, Orcid no: 0000-0001-5853-9138

associated with restricted financing, but does not cover all their needs. It also supports the marketing efforts of NGOs. Furthermore, crowdfunding allows NGOs to select projects based on a real need assessment.

Key Words: *Finance, Crowdfunding, Marketing, NGOs, Fintech.*

التمويل الجماعي في المنظمات غير الحكومية (دراسة ميدانية على المنظمات في شمال سوريا)

ملخص

هدف هذا البحث إلى تسليط بعض الضوء على التمويل الجماعي، كمصدر مالي جديد، ومكمل للمنظمات غير الحكومية. ولتحقيق ذلك، تم جمع البيانات النوعية، عن طريق المقابلات الفردية شبه المنظمة، مع أفراد عينة البحث من المنظمات غير الحكومية، العاملة في الشمال السوري وهي: "فريق ملهم التطوعي" و"الرابطة الطبية للمغتربين السوريين (سيما)" و"الهيئة العالمية للإغاثة والتنمية (أنصر)". توصلت البحث إلى أن التمويل الجماعي يساهم في تنويع مصادر التمويل للمنظمات غير الحكومية، مما يساعد في تقليل مخاطر محدودية حجم التمويل، ولكنه لا يغطي كافة احتياجاتها، كما تبين أن وظيفة حملات التمويل الجماعي لا تقتصر فقط على المشاركة في تأمين التمويل اللازم للمشاريع، إنما تساهم أيضاً في دعم الجهود التسويقية للمنظمات غير الحكومية، إضافة إلى ذلك، يوفر التمويل الجماعي الحرية للمنظمات باختيار المشاريع المبنية على تقييم الاحتياج الحقيقي.

الكلمات المفتاحية: التمويل، التمويل الجماعي، التسويق، المنظمات غير الحكومية، التكنولوجيا المالية.

1. المقدمة:

بعد مرور أكثر من 10 سنوات على الصراع الدائر في سورية، وفقدان أكثر من 300,000 شخصاً لأعمالهم، لتصل نسبة البطالة لأكثر من 50% من اليد العاملة، خاصةً بعد انتشار جائحة كورونا (UNOCHA, 2021). وبسبب عدم وجود المؤسسات الحكومية الرسمية وانفلات الوضع الأمني بمناطق شمال سورية، برز الدور المحوري الذي تقوم به المنظمات غير الحكومية المحلية في تنفيذ مشاريع الصحة العامة، والتعليم، والتأمين الاقتصادي، والدعم الاجتماعي، والمياه، والحماية، وإعادة تأهيل بعض مرافق البنية التحتية. ولما تتمتع به هذه المنظمات من قدرة على الوصول السلس والأمن نسبياً إلى المناطق المذكورة، بالإضافة إلى قربها من الناس، وتفاعلها معهم، وكفاءتها العالية في تقدير الاحتياجات، واستقطابها لكوادر بشرية مؤهلة ومرنة في التعامل مع الحالات الإنسانية الطارئة، فقد توفّر لديها أفكاراً للعديد من المشاريع ذات الأثر الصحي والاجتماعي والاقتصادي المميز، إلا أن الكثير من هذه المشاريع تموت في مرحلة الفكرة، ولا تتجاوزها لأسباب عديدة، ربّما أهمّها؛ عدم قدرتها على جمع الأموال الكافية التي يتطلبها كل مشروع، أو بسبب عدم توافق شروط المانحين مع سياسة المنظمة وأهدافها.

تُعتبر وظيفة التمويل من أهم الوظائف في أي منظمة، حيث يجب على الإدارة المالية أن تضخ الأموال بشكل مخطط ودقيق في القنوات المختلفة لأقسام المؤسسة، حتى تستطيع تحقيق الأهداف التشغيلية، والاستراتيجية، المعدة مسبقاً؛ ولضمان الحصول على التمويل اللازم، للبدء بأي مشروع، أو تطوير المشاريع القائمة، يرى هندي (2007) أن المنظمات بشكل عام، تلجأ إلى مصدرين تقليديين للتمويل؛ الأول التمويل الداخلي: ويشمل الأموال المملوكة من قبل أصحاب المشروع، والاحتياطات المختلفة، والأرباح المحتجزة المتركمة، والاستهلاكات. والثاني التمويل الخارجي: ويشمل الأسهم الممتازة، والقروض من المؤسسات المالية المختلفة، والسندات، والأوراق المالية والتجارية، ونظام التأجير التمويلي، ورأس المال المخاطر، والائتمان التجاري.

هدف البحث إلى تسليط الضوء على التمويل الجماعي، كمصدر مالي جديد، ومكمل للمنظمات غير الحكومية، والبحث في مدى استفادة هذه المنظمات من أداة التمويل الجماعي، وذلك عن طريق طرح التساؤلات التالية:

- هل يوفر التمويل الجماعي الموارد المالية الكافية للمنظمات غير الحكومية؟
- ماهي المزايا التي تتوفر في التمويل الجماعي ولا تتوفر في المنح والهبات الأجنبية؟
- هل يؤدي التمويل الجماعي وظائف أخرى غير وظيفة التمويل؟

بعد إجراء المقابلات الفردية شبه المنظمة، مع أفراد عينة البحث من المنظمات غير الحكومية، توصل الباحث إلى أنّ التمويل الجماعي يساهم في تنويع مصادر التمويل للمنظمات غير الحكومية، وأنّ حملات التمويل الجماعي تساهم في دعم الجهود التسويقية للمنظمات غير الحكومية، وتوفّر لها الحرية باختيار المشاريع المبنية على تقييم الاحتياج الحقيقي.

يساهم هذا البحث في سد الفجوة الواضحة في الأدبيات المتعلقة في التمويل الجماعي، وتطبيقات هذا النموذج على صعيد الأفراد والمؤسسات، وبالأخص توظيفه في المنظمات غير الحكومية، كما تساهم أيضاً في تقديم توصيات قابلة للتطبيق، للقائمين على المنظمات غير الحكومية، لتساعدهم على إطلاق حملات تمويل ناجحة، تحقق لهم الاستقلالية والمرونة في اختيار وتنفيذ المشاريع.

ناقشت معظم الدراسات موضوع التمويل الجماعي من خلال بيان دوره في تمويل المشروعات الصغيرة والمتوسطة وريادة الأعمال: (صاري، 2021) الذي بحث في قدرة المؤسسات الناشئة ورواد الأعمال في الوصول إلى التمويل اللازم، من خلال سياسة الإقراض بين النظراء والتمويل الجماعي، وتوصل إلى أن التمويل الجماعي يُعتبر أحد أشهر تطبيقات التقنية المالية، وأنّ هذه التقنية ساهمت بتمويل وازدهار عدد كبير من المشاريع الناشئة. سعى (دمدوم وآخرون، 2021) في دراستهم إلى عرض بعض التجارب الناجحة للتمويل الجماعي في ألمانيا، وسلوفينيا، للاستفادة من تجربتهما، ونقلها إلى الجزائر، وأشاروا إلى أكبر ثلاث منصات تمويل جماعي، ليصلوا إلى بعض النتائج، التي يمكن تلخيصها بضرورة استغلال تقنيات الإنترنت، بقصد الإعلان الفعال عن حملات التمويل الجماعي، ونشر الوعي بين المدّخرين، بهدف توجيه مدّخراتهم إلى الاستثمار بالمشاريع المُعلّنة على منصات التمويل الجماعي. على صعيد متّصل، قام (ملاك وبوخارى، 2020) بعرض مختلف نماذج منصات التمويل الجماعي المتوافقة مع أحكام الشريعة الإسلامية، ليتوصلا إلى أنّه وبسبب غياب الإطار التشريعي لهذا النوع من التمويل في البلدان الإسلامية، فقد لوحظ ضياع نسبة كبيرة من الأموال التي لا يتم استثمارها في النظام المالي للدولة، مما يؤدي إلى خسارة الاقتصاد لوحد من أهم أنواع التمويل الذي يساهم في الوصول إلى الشمول المالي، والتنمية المستدامة. استخدم (Ayhan & Ertemsir, 2019) المنهج الوصفي التحليلي لعرض الوضع الحالي والتنظيم القانوني لمنصات التمويل الجماعي في تركيا، وذكر مزايا تقنية التمويل الجماعي بالنسبة لرواد الأعمال، وتوصلا إلى أنّ شعبية التمويل الجماعي قد ازدادت بعد الأزمات الاقتصادية العالمية، وأنّ تطوير المنصات سيتسارع مع زيادة وعي الناس بالتمويل الجماعي، الذي تساهم المنظمات غير الحكومية بنشره، وأنّ تطوير منصات التمويل الجماعي يساهم في زيادة تنويع مصادر تمويل رواد الأعمال. قامت (Livberber, 2020) بتحليل وصفي للمشاريع المسجلة على منصة fongogo.com خلال الفترة الزمنية من 27.07.2018 إلى 10.08.2018 لمعرفة مدى نجاح أو فشل تلك المشاريع في الحصول على التمويل اللازم وذلك من خلال إخضاع المشاريع لتقنية تحليل المحتوى، ليتبين أنّ أكثر من نصف

المشاريع على الموقع نجحت، وحققت التمويل المطلوب، من ناحية أخرى، يُلاحظ أنّ المشاريع التي يكون فيها مبلغ التمويل المستهدف منخفضاً جداً، أو مرتفعاً جداً فإنّ مصيرها هو الفشل. فبالنظر إلى النسبة المئوية لتوزيع مبلغ التمويل المستهدف من قبل المشاريع الناجحة، يتبين أنّ 50% منها تقريباً يستهدف حجم تمويل بين 1001 و50,000 ليرة تركية. وقدّم (Wasiuzzaman & Pannir Chelvam, 2020) إطاراً مفاهيمياً لوصف تأثير كل من البعد المعرفي والبعد العاطفي والمخاطر المتوقعة للمشروع، ولمنصّة التمويل، على قرار الممولين في دعمهم للمشاريع في ماليزيا، وبمراجعتهم للأدبيات السابقة حول التمويل الجماعي أوصوا الحكومة باتخاذ مزيد من الخطوات لتعزيز اللوائح المتعلقة بالتمويل الجماعي، لتمكين زيادة ثقة الداعمين والمشاركة في هذه الصناعة، بالإضافة لتشجيع كل من رواد الأعمال على إعادة تصميم مشاريعهم ومشغلي المنصّات على تحسين واجهة المستخدم بما يتناسب مع رغبات الممولين، لزيادة حصّة المشاريع من الدعم. ولّفهم ما يدفع الناس أو يردعهم عن المشاركة في مثل هذه المشاريع الممولة جماعياً، قام (Gerber & Hui, 2013) بإجراء 83 مقابلة نصف موجهة للكشف عن كل من محفّزات ومتبّطات رواد الأعمال والممولين تجاه التمويل الجماعي، ووجدوا أنّ محفّزات رواد الأعمال للتمويل الجماعي هي: سهولة وفعاليّة التمويل، ووسيلة لتوعية الآخرين بالمشروع، وبناء علاقة طويلة الأجل مع الداعمين، والشعور بالتقدير وتعزيز الثقة، وضمان السيطرة على المشروع، وتحسين مهارات التواصل، والتسويق، والتخطيط المالي، بينما كان أهم ما يثبّطهم عن اللجوء إليه: عدم القدرة على جذب المولّين، والخوف من الفشل أمام الناس، والالتزام أمام الداعمين، واتفق مع (Hossain & Oparaocha, 2016) في أنّ المكافآت الإبداعية، ودعم الآخرين هي من أهم العوامل التي تدفع الممولين نحو المشاركة بحملات التمويل الجماعي. وفي سياق آخر، أكّد (Zhao et al., 2019) أنّ عدم امتلاك منصّات التمويل الجماعي لآلية تمنع فيها المحتالين من استخدام النظام لجمع الأموال لمشاريع وهميّة، أو حتّى في حال كان المشروع حقيقياً ولكن لا توجد آلية لمراقبة تقدّمه، كما أنّ عدم جود قوانين ناظمة تحمي مصالح الممولين، في حالة انهيار واحدة أو أكثر من المنصّات المعروفة، بسبب سوء الإدارة، وأخيراً إنّ نقص المعايير والأدوات التي يمكن استخدامها لتقييم جودة المشاريع، كل هذه العوامل تشكّل تحديات ومخاطر أمام صناعة التمويل الجماعي. استكشف (Zhang et al., 2020) في دراستهم عوامل النّجاح الحاسمة للتمويل الجماعي من خلال إجراء تحليل لـ 744 استبيان لمستخدمي منصّات التمويل الجماعي تم جمعها من دول ذات ثقافات مختلفة، ليثبتوا في النهاية أنّ للمتغيرات الثلاثة: قبول موقع الويب، والعلاقة الودية بين الجمهور، والمعاملة بالمثل للممولين هي أهم الأسباب التي تدفع الناس للمشاركة بصناعة التمويل الجماعي، كما أوضحوا بأنّ لسياسة الخصوصية المتعلقة بمنصّات التمويل الجماعي، وجودة المعلومات التي تقدّمها، ودرجة الأمان التي يدركها المستخدمون بالغ الأثر في دفع الجمهور ليكونوا من المشاركين في أنشطة التمويل الجماعي.

يتميّز هذا البحث عن غيره من الدّراسات السابقة في كونه من الدّراسات الأولى –في حدود علم الباحث– التي درست توظيف التمويل الجماعي في المنظّمات غير الحكوميّة. وبذلك فهو يختلف عنها من ناحية مجتمع البحث، حيث قام معظمها بتوظيف التمويل الجماعي في ريادة الأعمال والمشاريع الناشئة أو المشاريع العموميّة، إلاّ أنه يشابه مع كثير من الدّراسات التي تم ذكرها من ناحية المنهجية المتّبعة. وقد استفاد الباحث في دراسته الحاليّة من الدّراسات السابقة في كتابة الجانب النظري واختيار المنهجية الملائمة.

2. الإطار النظري للبحث

1.2. ماهية المنظمات غير الحكومية:

بدءً من ثمانينيات القرن المنصرم، شرع البنك الدولي، والجهات المانحة الأخرى، ببناء شراكات مع الجهات الفاعلة غير الحكومية لتنفيذ العديد من المشاريع (Hashmi, 2006). وكما يُشير اسمها، فالمنظمات غير الحكومية هي جزء مهم من المجتمع المدني، إلى جانب النقابات العمالية، والجمعيات ذات الاهتمامات الخاصة (Atack, 1999). وبسبب عدم التجانس الكبير، والتنوع بين المنظمات غير الحكومية، يقترح (Heyes & Martin, 2015) أن يكون تعريف المنظمة غير الحكومية بناءً على مهمتها Mission، لأن تصميم المهمة سيكون له أثراً على نوعية وجودة المشاريع التي ستؤديها المنظمة، وبالتالي سيؤثر ذلك على حجم المنح التي ستحصل عليها. أما (Latif & Williams, 2017) فقد عرّفها على أنها منظمات غير هادفة للربح، وغير سياسية، وغير حكومية، وتكون مسؤولة أمام أصحاب المصلحة، وتساهم في الرفاه الاجتماعي والاقتصادي. وبالنسبة للبنك الدولي (Malena, 1995) فقد عرّف المنظمات غير الحكومية بأنها: منظمات خاصة، تهدف إلى تخفيف معاناة الفقراء، أو حماية البيئة، أو تقديم الخدمات الاجتماعية الأساسية، أو المساهمة بتنمية المجتمع، وهي منظمات مستقلة عن الحكومات وغير ربحية تستند على قيم التطوع، والعمل الخيري، والإيثار. وبالنظر إلى واقع المنظمات غير الحكومية في الشمال السوري، فهي قد نشأت من خلال اتفاق مجموعة من الشباب المستقلين تجمعهم أهداف ومصالح مشتركة، وصممت نظامها الداخلي وتكييفها القانوني، بناءً على القوانين السارية في المكان التي تنشط فيه، وتعتمد في تمويلها، بالدرجة الأولى، على المنح والهبات من الشخصيات الاعتبارية، والطبيعية الأجنبية. تُعطي مصاريفها المباشرة وغير المباشرة من خلال اقتطاع نسب محددة من المنح المخصصة لها مقابل تنفيذ البرامج والمشاريع المتفق عليها، كما يوجد اختلاف واضح في القطاعات التي تعمل فيها؛ بدءاً من الحماية، والدعم الاجتماعي، والتمكين الاقتصادي، وصولاً إلى المجال التعليمي، والصحي، وانتهاءً ببرامج إعادة الاستقرار، وتأهيل البنية التحتية.

2.2. خيارات ومشكلات التمويل في المنظمات غير الحكومية:

يختلف تمويل المؤسسات التجارية عن تمويل المنظمات غير الحكومية، كون هذه الأخيرة منظمات غير ربحية، حيث تعتمد في تمويلها على ثلاثة مصادر (الشاهد، 2019)؛ 1- مصادر ذاتية مثل رسوم العضوية، والاشتراكات الدورية التي يدفعها الأعضاء، والهبات، والتبرعات، والوصايا، من الأفراد أو المؤسسات الأخرى، وعوائد المشاريع التجارية التي تديرها المنظمة، إن وجدت. 2- مصادر حكومية: مثل تخصيص موازنة سنوية دورية، لدعم نشاطات المنظمة، أو تخصيص مبالغ مقطوعة، كإعانات غير دورية، أو منح مزايا لهذه المنظمات كإعفاءات الضريبية والجمركية. 3- مصادر خارجية أجنبية مثل المنح، والهبات من الأفراد، أو المؤسسات.

وبسبب تدهور الأوضاع الأمنية في سورية، وعجز المؤسسات الحكومية عن دعم تلك المنظمات، إضافةً إلى حالة التوتّر وعدم الاستقرار السياسي، فقد وجدت المنظمات نفسها مُجبرةً على الاعتماد على المصادر الخارجية الأجنبية بالدرجة الأولى لتنفيذ مشاريعها. إلا أنّ هذا النوع من المصادر لا يخلو من بعض المشاكل التي حصرها (Antrobus, 1987) في عدّة نقاط أهمها: تفضيل أنواع محددة من المشاريع دون أخرى، و المساءلة الدائمة، وتبعية هذه المنظمات لجهات تمويلها. فقد تُفضّل بعض الجهات المانحة دعم المشاريع المتعلقة بنشر الديمقراطية أو تحرير المرأة على مشاريع أكثر إلحاحاً كالصحة والتعليم! أما (C. Batti, 2014) فقد توسّع في بحثه عن التحديات التي تواجه المنظمات غير الحكومية في تعبئة مواردها، بهدف بناء منظمات

مستدامة ذات أثر إيجابي في المجتمع؛ حيث ذكر ثمانية عشر تحدّي خارجي وداخلي، من أبرزها: تغيير أولويات الدول المانحة، واختلاف المعايير المطبّقة على المنظّمات، والتدخلات والمصالح السياسيّة، وتحيزات المانحين، والمنافسة الشديدة بين المنظّمات في نفس القطاع، والحوكمة وضعف القدرات الإداريّة للمنظّمات، وتسلب المؤسّسين... إلخ. ثم اقترح إطار نظري لتعبئة الموارد وجمع الأموال يقوم على جمع التبرّعات من الأفراد والمؤسّسات الخاصّة والحكوميّة، وفرض وتحصيل رسوم العضويّة من أفراد المنظّمات، وتنمية موارد المنظّمة من خلال الأنشطة الاستثماريّة. لم يبتعد (بدح، 2018) كثيراً عمّا سبق ذكره، حيث اقترح بعض الحلول لمواجهة تلك التحدّيات، بالتركيز على تنويع مصادر التّمويل الذاتيّة للمنظّمات، من خلال الاستثمار في مشاريع إنتاجيّة أو خدميّة، أو فرض بعض الرسوم على الدورات التّربويّة، والخدمات التعليميّة أو الصحيّة، أو الشراكات بين هذه المنظّمات وبين البنوك، وتقديم القروض للمستفيدين ثم تقاسم الأرباح بينهما. تساءل (Parks, 2008) في دراسته عن الآثار المترتّبة على العلاقات غير المتكافئة بين المانحين والمنظّمات غير الحكوميّة، وجادل بأنّه قد تكون هناك بعض النتائج الإيجابيّة في اشتداد المنافسة بين المنظّمات غير الحكوميّة، بحيث ستسعى إلى تحسين أدائها، وتقليل التكاليف غير الضروريّة، ومقاومة إغراءات اختلاس الأموال، ولكن بنفس الوقت، نتيجةً للارتباط الوثيق بين هذه المنظّمات بالجهة المانحة، فإنّها ستواجه تحديات كبيرة في إثبات استقلاليتها ومصداقيتها، وستكون عرضةً لاثّهامات التّلاعب الأجنبي، أمام كافّة مكونات المجتمع المدني. وتوصّل (Buiter, 2007) بأنّ المنظّمات غير الحكوميّة تسعى للتقارب مع الجهات المانحة، من خلال إعادة ترتيب أولوياتها، وتصميم برامجها ومشاريعها، الأمر الذي يؤدي إلى توثيق علاقتها مع الجهات المانحة، ولكن على حساب علاقة هذه المنظّمات بمجتمعها وأولوياتها الوطنيّة. أمّا (الدغمي والعمري، 2014) فقد تناولوا دور الوقف في تمويل عمل الإغاثة الإنسانيّة، من خلال بيان السّمات التّموليّة للوقف، التي لخصّها بالنقاط التّالية: الحصانة النسبيّة ضد الأخطار التّضخميّة، والاعتماد على الدافعيّة الذاتيّة للأفراد المستندة على الوازع الدّيني، والمرونة في طبيعة الوعاء الوقفي والمدى الزمني لوقيته، واستمراريّة واستقرار التّمويل. ثم اقترحا مجموعة من الآليات للنهوض بالقطاع الوقفي في تمويل المشاريع الإغاثيّة، أهمّها: تغيير الصورة النمطيّة للوقف المحصورة بدعم دور العبادة وأداء الشعائر التّعبديّة، وتسويق فكرة وقف الأموال على رعاية البرامج الإغاثيّة، وتوسيع دائرة الممارسة الوقفية لتشمل وقف منفعة الأبنية، ووسائل النقل والاتّصال، ومنفعة الطاقة الكهربائيّة، وتوريد المياه، مما يساهم في تخفيف آثار الحروب والكوارث على المنكوبين.

ولكن ليشحّ الموارد الذاتيّة للمنظّمات السّوريّة، وعدم استقرار البيئة الاقتصاديّة والاستثماريّة، ولصعوبة فرض رسوم على الخدمات التي تقدّمها في الشّمال السّوري، كون معظم المستفيدين من خدماتها من المهجّرين والنساء والأطفال، ولضخامة حجم الاحتياجات الإنسانيّة والتعليميّة والصحيّة، التي قدرها مكتب تنسيق الشؤون الإنسانيّة التابع للأمم المتّحدة بما يقرب من 4.2 مليار دولار، تم جمع حوالي 1.2 مليار دولار منها فقط حتى تاريخ 23.09.2021 (OCHA, 2021). فإنّه يتحدّم على تلك المنظّمات البحث عن مصادر تمويل ابتكاريّة، مكّلة لمواردها الحاليّة، وتزيد من مركزها المالي، وترسخ مكانتها وحضورها الاجتماعيّ، بتمكينها من تنفيذ أجنّاداتها الوطنيّة، لتعزّز من خلالها مفهوم المسؤوليّة الاجتماعيّة، وتقوي من ثقة أفراد المجتمع بها، وتزيد من شعور النّاس بالمساهمة الفعليّة في المجتمع.

3.2. تعريف ونشأة وتطور التّمويل الجماعي:

يرى (Belleflamme et al., 2014) أنّ مفهوم التّمول الجماعي جاء من المفهوم الأوسع للتّعهد الجماعي Crowdsourcing، والذي يتضمّن استخدام الجمهور للحصول على الأفكار والتغذية الرّاجعة، والحلول لتطوير أنشطة الشركة. كما أنّ الشّعبيّة المتزايدة للتّمول الجماعي بين الأكاديميين، والمنظّمين، والمستثمرين، ورؤّاد الأعمال، ومنظّمات المجتمع المدني، أدّت إلى اقتراح مجموعة متنوّعة من التّعريفات، فبعد استعراضه لسبعة عشر تعريفاً للتّمول الجماعي، يُعرّف (Hossain & Oparaocha, 2016) التّمول الجماعي، بأنّه طريقة تمويل عبر الإنترنت، على شكل تعهّات بمبالغ نقدية صغيرة، من قبل مجموعة كبيرة من الأشخاص، لتحقيق مبادرة في إطار زمني محدود. أمّا (Valanciene & Jegeleviciute, 2013) فقد عرّفا التّمول الجماعي على أنّه: طريقة مبتكرة تعتمد على الإنترنت، بهدف جمع مبالغ صغيرة من أعداد كبيرة من النّاس. ولم يبتعد (عبد المنعم و عبيد، 2019) كثيراً عن ذلك التّعريف: فالتمويل الجماعي هو استخدام المنصّات الإلكترونيّة، للربط بين كل من أصحاب العجز والفائض المالي وأصحاب الفوائض الصغيرة، بهدف جمع مبالغ صغيرة من أعداد كبيرة من الشخصيات الطبيعيّة أو الاعتباريّة، لتمويل المستهلكات الشخصية، أو مشاريع محدّدة، أو مؤسسات الأعمال. ومهما اختلفت التّعريفات وتعدّدت الدّراسات إلاّ أنّها غالباً ما تجمع خمسة عناصر رئيسة هي: 1- جمع مبالغ صغيرة من الأموال، 2- من عدد كبير من الممولّين، 3- وتوجيهها لعدد من المستفيدين، 4- باستخدام التّقنيّات الرّقميّة 5- خلال فترة زمنية محدّدة.

تم توثيق أوّل تجربة ناجحة للتّمول الجماعي في عام 1997، عندما استطاعت إحدى الفرق الموسيقيّة البريطانيّة جمع \$60,000 من معجبيها خلال تبرّعات عبر الإنترنت لمساعدتها في تمويل حفلتها في أمريكا الشماليّة (Zhao, 2019)، لتكون هذه الطريقة المبتكرة للتّمول نواة إنشاء ArtistShare وهي أوّل منصّة تمويل جماعي قائمة على المكافآت بنظام الشرائح في الولايات المتّحدة في عام 2000 (M. Freedman & R. Nutting, 2015). وفي نفس العام تم إطلاق JustGiving في لندن كمنصّة تمويل جماعي قائم على التبرّعات، لتجمع خلال هذه الـ 20 سنة ما يقارب من 4.5 مليار دولار وتقديم مساعدات للنّاس في 164 دولة حول العالم (JustGiving, 2021). وفي العام 2005 أنشئت Zopa وهي أوّل منصّة تمويل جماعي قائم على القروض P2P في العالم، لتقوم منذ ذلك الحين إلى اليوم بإقراض ما يزيد عن 5 مليار جنيه إسترليني لنحو نصف مليون مقترض وتحقيق أكثر من 250 مليون جنيه إسترليني كفوائد للمستثمرين من خلال عمليات الإقراض من نظير إلى نظير (Zopa, 2021). في العالم العربي بدأت منصّة زومال أعمالها في لبنان كأوّل منصّة تمويل جماعي قائمة على المكافآت في المنطقة العربيّة، حيث نجحت بتمويل 291 مشروع، بأكثر من 3 مليون دولار عن طريق 12882 ممولّ (zomaal, 2021). ومنصّة يُمكّن Yomken التي تأسست في مصر في العام 2012 لتكون المنصّة الوحيدة في العالم العربي المتخصّصة في التّعهد الجماعي للأفكار والحلول الصّناعيّة والمجتمعيّة (Yomken, 2021).

4.2. مزايا التّمول الجماعي:

يوفّر التّمول الجماعي العديد من المزايا لكل من الممولّين وأصحاب المشاريع والدولة ذاتها منها: زيادة مستوى الشّمول المالي، من خلال زيادة فرص نفاذ الأفراد والمؤسسات الماليّة إلى الخدمات الماليّة بأعلى كفاءة ممكنة (عبد المنعم و عبيد، 2019)، حيث يُعدّ التّمول الجماعي طريقة بديلة وسهلة الوصول للتّمول، ويمكن اللجوء إليه بدون التخلّي عن حقوق الملكية، أو تراكم الديون (Prive, 2012) و (Valanciene & Jegeleviciute, 2013). كما تساعد منصّات التّمول الجماعي في سد فجوة تمويل المشروعات الناشئة، والصغيرة والمتوسطة، خصوصاً في البلدان النامية؛ حيث

أشارت إحدى الدراسات الاستقصائية، شملت المشروعات الصغيرة والمتوسطة، التي استقادت من منصة kiva إلى أن 70% من الشركات الصغيرة والمتوسطة نجحت في زيادة حجم مبيعاتها، 79% منها حاولت الحصول على تمويل تقليدي، قبل لجونها إلى منصات التمويل الجماعي، لكن لم ينجح منها سوى 22% فقط في الحصول على التمويل المصرفي (عبد المنعم وعبيد، 2019). يُعتبر أيضاً التمويل الجماعي، بالنسبة للمستثمرين، أداة جديدة للتنوع، والتحوط Hedge، وتقليل مخاطر المحفظة الاستثمارية. إضافة إلى أنه يعطي مزيداً من السيطرة، والمرونة، والشعور بالتقدير الذاتي، وتعزيز الثقة لأصحاب المشروع.

5.2. التمويل الجماعي كأداة تسويقية:

من أبرز الأمثلة الناجحة عن حملات التمويل الجماعي، ما قامت به شركة FirstBuild، إحدى شركات Electric General عند إطلاقها لمشروع إنتاج جهاز لصناعة مكعبات الثلج على منصة Indiegogo، حيث استطاعت الشركة جمع 2.8 مليون دولار خلال شهر واحد فقط، عبر 6000 داعم، علماً أن المبلغ المستهدف للحملة كان 150,000 دولار فقط! ليصرح بعدها مدير الشركة: أن من أهم فوائد إطلاق منتج جديد باستخدام منصات التمويل الجماعي، هو الحصول على معلومات دقيقة وفورية حول قبول السوق لهذا المنتج، بعبارة أخرى، يعمل التمويل الجماعي كسوق اختباري، لتقييم الطلب المحتمل على المنتجات أو الخدمات، قبل البدء بالتوزيع على نطاق واسع (Brown et al., 2017). في دراسته عن الجوانب الاستراتيجية لاستخدام التمويل الجماعي كأداة تسويق قام (Sayedi & Baghaie, 2017) بتحليل تأثير التمويل الجماعي على استراتيجيات المنتجين، وقرارات المشترين؛ ليتوصلاً إلى أن التمويل الجماعي يساعد المنتجين على تقدير الطلب على منتجاتهم وخدماتهم، من خلال تكوين طلب مسبق لمنتجاتهم الجديدة، وفي الجهة المقابلة، غالباً ما يعمل هؤلاء المستهلكون كوكلاء إعلان مجاني للمنتجين، بحيث يقوم المستهلكون الذين يطلبون المنتجات مسبقاً بمشاركة هذه المنتجات على صفحاتهم، ويشجعون أصدقائهم على شراءها، وبالتالي سيكون نجاح حملة التمويل الجماعي من مصلحة المتبنين الأوائل للمنتج، لأن جودة المنتج الذي يتلقونه ستكون مرتبطة بشكل مباشر بحجم الموارد التي يتم جمعها أثناء الحملة. من جهته، اقترح (Moissejev, 2013) بأن يتم استخدام التمويل الجماعي، كأداة تسويقية، وفق ثلاث طرق؛ أولاً: يمكن استخدام المشروع كأداة بحث وتقييم لجودة الأفكار الإبداعية، من خلال تتبع عدد الداعمين، وردود الفعل على وسائل التواصل الاجتماعي، بحيث تستطيع المنظمة مقارنة مشاريعها، وبرامجها بأفكار ومشاريع منافسيها. ثانياً: يمكن استخدام التمويل الجماعي للترويج للمشاريع، والحملات الجديدة، ليس فقط من خلال الوصول إلى الأشخاص الذين يدعمون المشروع، ولكن بالوصول إلى مجتمع التمويل الجماعي بأكمله. أخيراً: يمكن للمنظمات استخدام التمويل الجماعي كقناة مباشرة للمبيعات (جمع الأموال)، من خلال مكافأة الداعمين بالهدايا المجانية، أو شكرهم، والإشارة إليهم، أثناء تنفيذ المشاريع.

لذلك فإنه من الضروري جداً أن تُدرك المنظمات أن حملات التمويل الجماعي النشطة طريقة مبتكرة لتقديم المنتجات والخدمات إلى السوق، فعند إطلاق حملة التمويل الجماعي، يتم تمرير هذه الحملة من قبل المهتمين بها، والمناصرين لها، طواعيةً إلى جميع الأقارب والأصدقاء عبر العالم الحقيقي، ووسائل التواصل الاجتماعي، مما يؤدي إلى زيادة الإحالة إلى موقع الويب، وصفحات وسائل التواصل الأخرى، الأمر الذي يساهم في الوصول على ممولين محتملين جدد، وبالتالي زيادة فرصة نجاح الحملة والمشروع.

6.2. أنواع التمويل الجماعي

1.6.2. التمويل الجماعي القائم على التبرع Donation-based crowdfunding: والمعروف أيضاً

باسم التمويل الجماعي الخيري. وهو لا يقتصر على الأعمال الخيرية والمسؤولية الاجتماعية فقط وإنما

من الممكن دعم النشاطات البحثية والتعليمية أو المشاريع الريادية والشخصية (Madarász & Kuti, 2014). لا يتوقع الممولون في هذا النموذج الحصول على أي نوع من المكافآت أو العوائد المالية وغير المالية، ولا يرتبط المستفيدون بأي التزام تجاه مموليهم، غالباً ما يكون الدافع وراء هذه التبرعات هو المساهمة التطوعية في الصالح العام، أو كسب مكانة اجتماعية، أو بهدف تحقيق مقاصد تعبدية كالزكاة والصدقات. نجاح هذا النموذج يعتمد بالدرجة الأولى على قدرة طالبي التمويل على تحفيز الممولين من خلال عرض وتعريف المشروع بطرق جديدة ومبتكرة، وبيان أثرها الاجتماعي والعاطفي، وتحديد الفئة المستهدفة بشكل تفصيلي ودقيق. من أشهر المنصات التي تطبق هذا النموذج: Global Sadaqah وLaunchgood. وقد وصل حجم التمويل العالمي القائم على التبرع في العام 2018 إلى 639.4 مليون دولار (Ziegler et al., 2020).

2.6.2. التمويل الجماعي القائم على المكافأة Reward-based crowdfunding: يحصل الممولون على

مكافآت رمزية لقاء مساهمتهم، من ناحية أخرى، يُمنح المشارك في هذا النوع من التمويل الجماعي الحق في الشراء المسبق للمنتج أو الخدمة التي سيتم عرضها في السوق، من قبل المستفيدين من التمويل، إما مجاناً، أو بسعر أرخص من قيمتها السوقية (Başaran & Can, 2020). ويتم غالباً استخدام التمويل الجماعي القائم على المكافأة لتوفير التمويل لرواد الأعمال، أو لتوسيع الشركات القائمة. ولضمان الحصول على التمويل اللازم وفق هذا النموذج، لا بد من تحديد ونشر الهدف الدقيق للمشروع، والمبلغ المطلوب، والموعد النهائي لإغلاق الحملة، وانتهاء المشروع ككل. ففي حال فشل المنظمون للحملة من جمع كامل المبلغ المطلوب فإنه غالباً ما يتم إلغاء المشروع ورد الأموال للممولين (Madarász & Kuti, 2014)، أما في حالة حصول المشروع على حجم تمويل أكبر من الرقم المطلوب فإنه إما يتم إغلاق التمويل قبل مواعده المعلن، أو يتم توسيع نشاطات المشروع وأهدافه. من أشهر الأمثلة على منصات التمويل الجماعي القائمة على المكافأة منصة Kickstarter.

3.6.2. التمويل الجماعي القائم على القرض Credit-based crowdfunding: يندرج تحت هذا النوع

من التمويل الجماعي عدّة مسميات؛ القروض الاجتماعية، أو قروض الند للند P2P، أو ديون التمويل الجماعي، أو التمويل بالمدائبات، أو التمويل الجماعي من النظير للشركة P2B، أو تداول الفواتير. ومن أبرز ما يميّز هذه القروض عن القروض الممنوحة من البنوك، أنّ المقترض لا يبدأ بتسديد الأقساط إلا بعد أن يحقق مشروعه إيرادات أو أرباح كافية (عمران & قريد، 2018)، كما أن معدل الفائدة على هذه القروض يتحدد بالاتفاق بين أصحاب المصلحة، بالاعتماد على البيانات المالية المتوافرة، وما يدفع الممولين لمثل هذا النوع من الاستثمارات هو التنوع، وتقليل مخاطر محفظتهم الاستثمارية، من خلال تقديم مبالغ قليلة لمشروعات متعددة، ومن أشهر المنصات التي تطبق هذا النموذج منصتا Mintos وCrowdestor. وقد كانت حصّة هذا النموذج هي الأكبر بين النماذج الثلاثة المذكورة بحجم بلغ 299.5 مليار دولار في العام 2018 (Ziegler et al., 2020).

4.6.2. التمويل الجماعي القائم على الاستثمار Equity-based crowdfunding: يسمّى أيضا التمويل

الجماعي القائم على الملكية، أو التمويل الجماعي من خلال الأسهم، بحيث يصبح الممولون شركاء في المشروع، سواء أكان مشروعاً جديداً، أم قائماً، خاصة في القطاعات التقنية والعقارات، ويكون لديهم الحق في التصويت، والتدقيق، ومراقبة وتوجيه أنشطة المشروع، بمقابل حصولهم على جزء من الأرباح. يلجأ طالبوا التمويل لهذا النوع في حال عدم قدرتهم على طرح الأسهم والسندات في سوق

الأوراق المالية، أو بسبب رغبتهم بالاحتفاظ بجزء كبير من ملكية الشركة، وعدم التخلي عن كثير من الأسهم. ولكن في نفس الوقت، وبسبب ضعف الخبرة الاستثمارية والكفاءة الإدارية لطالبي التمويل، يواجه المستثمرون، وهم شركاء في المشروع، مخاطر فقدان كل استثماراتهم (Sakarya & Bezirgan, 2018). من أشهر الأمثلة على منصات التمويل الجماعي من خلال الأسهم منصة AngelList Fundable، فيما بلغ حجم الأموال المُستثمرة في العام 2018 وفقاً لهذا النموذج 1.5 مليار دولار (Ziegler et al., 2020).

5.6.2. التمويل الجماعي القائم على العملات المشفرة Cryptocurrencies-Based Crowdfunding: وهو من أحدث طرق التمويل الجماعي، يتميز هذا النوع عن الأنواع الأخرى باستخدام العملات الرقمية، بدلاً من النقود الورقية والإلكترونية. ظهر هذا النوع عندما قام Sandeep، وهو أحد أبرز رواد الأعمال الهنود، بإطلاق حملة للتمويل الجماعي باستخدام العملات الرقمية المشفرة في شهر نيسان 2021، للتصدي لجائحة كورونا في الهند (السيد، 2021)، وقد نجح بجمع ما يقارب من نصف مليار دولار (CryptoRelief, 2021). وبفضل تقنية سلسلة الكتل Blockchain، استطاع منظمو الحملة اعتماد أعلى درجات الشفافية، والتدقيق، والمراجعة لكل المبالغ الواردة والصادرة.

7.2. مخاطر التمويل الجماعي:

في التقرير الصادر عن مركز كامبردج للتمويل البديل، توصل (Ziegler et al., 2017) في دراستهم إلى أن 76% من مشغلي منصات التمويل الجماعي يعتقدون أن هناك مخاطر كبيرة ترتبط بالهجمات السيبرانية، واختراق المنصات، فيما وجدوا أن 69% من المشغلين لديهم مخاوف تتعلق بمخاطر انهيار هذه المنصات، لأسباب تتعلق بسوء الإدارة، وفي المرتبة الثالثة وجدت الدراسة أن 64% من مشغلي المنصات لديهم مخاطر من متوسطة إلى مرتفعة جداً ترتبط بكل من الاحتيال، والعجز عن تسديد القروض، أو فشل الأعمال. كما أن من أبرز مخاطر التمويل الجماعي، عدم وجود مصدر معلومات شفاف وموضوعي، يقدم للمولين معلومات حقيقية عن حالة المشروع، ومستويات إنجازه، وعدم وجود حماية للملكية الفكرية، فمجرد نشر فكرة المشروع على منصات التواصل الجماعي، فإنها تصبح عرضة للسرقة من جهات أخرى. إضافة إلى وجود مخاطر أخرى تعترض عمل هذه المنصات، مثل التغييرات المفاجئة في الأطر التنظيمية والضريبية، والمخاطر السياسية والاقتصادية للاستثمار في التمويل الجماعي القائم على الأسهم والإقراض (عبد المنعم وعبيد، 2019).

8.2. تجارب عملية في التمويل الجماعي في الشمال السوري

1.8.2. فريق ملهم التطوعي (MolhemTeam, 2021): هو واحد من أبرز المنظمات، التي تبنت وفي وقت مبكر التمويل الجماعي، كمصدر لتمويل مشاريعها، حيث يشكل التمويل الجماعي 90% من إجمالي مواردها، استطاعت بعد إطلاق منصاتها الإلكترونية جمع أكثر من 30 مليون دولار خلال الفترة من 11.11.2015 إلى 05.06.2021 عن طريق أكثر من 60 ألف متبرّع و400 ألف عملية تبرّع فيما بلغت نسبة النجاح في جمع التمويل الجماعي لإجمالي الحملات 99%! واستحقت بذلك، عن جدارة، كلاً من جائزة التميز الدولية في مجال تمويل المشاريع لعام 2021 والشهادة الأوروبية للتميز في النقاد الرقمي من قبل الشبكة الإقليمية للمسؤولية الاجتماعية. يسعى الفريق الآن إلى تأمين الدعم اللازم للحالات الطبية تبعاً لمبدأ الأولوية، كما يقوم بتأمين الاحتياجات الضرورية للمناطق التي تتعرض لكوارث إنسانية أو

طبيعية، إلى جانب ذلك، يهتمّ الفريق بتأمين الدعم النفسي والمادي للأيتام النازحين، وغيرهم من الأطفال، والطلبة ممن لا معيل لهم في المراحل الدراسية الأولى، وصولاً إلى المرحلة الجامعية.

2.8.2. الرابطة الطبية للمغتربين السوريين (سيما) هي منظمة إنسانية تُعنى بتوفير الرعاية الصحية (SEMA, 2021). كانت انطلاقها في أواسط عام 2011، ومن ثم حصلت على الاعتراف والترخيص في العديد من الدول، عملت في بداية عام 2018 على البحث عن مصادر تمويل جديدة، وذلك عبر الانضمام إلى فضاء التمويل الجماعي عبر منصة Launchgood إضافة لمنصاتها المختلفة عبر موقعها الرسمي، وصفحتها على فيس بوك، ليتم إطلاق 47 حملة تمويل جماعي جمعت من خلالها أكثر من مليون دولار من خلال أكثر من 37 ألف متبرّع (Launchgood, 2021b) حيث بلغ عدد المشاريع التي نجحت بجمع كامل المبلغ المطلوب لها ضمن المدة المحددة 9 مشاريع، والمشاريع التي تم إغلاقها قبل الوصول للمبلغ المستهدف بلغ عددها 11 مشروع والتي تم إغلاقها قبل موعدها الافتراضي بسبب حصولها على كامل أو أكثر من المبلغ المستهدف 6 مشاريع، وما زال 21 مشروعاً مفتوحاً للتمويل حتى تاريخ اليوم 15.07.2021.

3.8.2. الهيئة العالمية للإغاثة والتنمية (أنصر) منظمة غير حكومية، تأسست في مطلع العام 2012 (ONSUR, 2021)، تقدّم خدماتها الإغاثية، والتنمية في سوريا، واليمن، والعراق، وبنغلاديش، والأردن، ولبنان، والصومال. تم حتى تاريخ 16.07.2021 إطلاق 55 حملة تمويل جماعي على موقعها الإلكتروني ومنصة Launchgood وصفحتها على فيس بوك، جمعت خلالها أكثر من 775 ألف دولار من خلال أكثر من 20 ألف متبرّع. بلغ عدد المشاريع التي نجحت بجمع كامل المبلغ المطلوب ضمن المدة المحددة 22 مشروعاً، والمشاريع التي تم إغلاقها بدون الوصول للمبلغ المستهدف بلغ عددها 13 مشروعاً والتي تم إغلاقها قبل موعدها الافتراضي بسبب حصولها على كامل أو أكثر من المبلغ المستهدف 4 مشاريع، وما زال 16 مشروعاً مفتوحاً للتمويل حتى تاريخ اليوم 16.07.2021 (Launchgood, 2021a).

3. منهجية وأداة البحث:

ينكوّن مجتمع البحث من جميع المنظمات غير الحكومية العاملة في الشمال السوري، ولكن لصعوبة حصرها، ولعدم موافقتها على تقديم أية بيانات عن حجم ومصادر تمويلها المباشرة، أو عبر المانحين، ولوجود عدد كبير منها لا تعتمد أبداً على تقنية التمويل الجماعي، فقد تم اختيار ثلاث منظمات منها فقط، هي: "فريق ملهم التطوعي" و"الرابطة الطبية للمغتربين السوريين (سيما)" و"الهيئة العالمية للإغاثة والتنمية (أنصر)" والسبب في اختيارها، هو أنّه من خلال الملاحظة المباشرة، وتقصي الحملات، والإعلانات الخاصة بأفراد هذه العيّنة على المواقع الإلكترونية، ووسائل التواصل الاجتماعي، ومنصات التمويل الجماعي، تبين للباحث أنّها الأكثر اعتماداً على تقنية التمويل الجماعي، وصاحبة أكبر حصة سوقية من حجم التمويل الجماعي، مقارنةً بغيرها من المنظمات.

تمّ جمع البيانات التّوعّية، عن طريق إجراء مقابلات فردية شبه مفتوحة، مع أفراد عينة البحث، عبر برنامج Zoom، استمرّ كل لقاء بما يقارب من 35 إلى 45 دقيقة. في بداية كل لقاء، قام الباحث بشرح هدف هذا البحث، وتذكير الباحثين بالتساؤلات الثلاثة التي يطرحها البحث وهي: قدرة التمويل الجماعي على سد الاحتياجات التّمولية للمنظمة، والمنافع المالية التي يوفرها للمنظمة ولا يوفرها التمويل عبر المنح والهبات، كحرية

التصرف، وتأمين السيولة بشكل دائم، والوظائف الأخرى غير المالية التي يوفرها للمنظمات المدروسة. ثم قام كل مبحوثٍ بشرح موجزٍ عن نشاطات منظّمته منذ تأسيسها، والمحطّات المهمّة التي مرّوا بها، وكيفية حصولهم على التّمويل اللّازم لتنفيذ مشاريعهم، وماهي التّحدّيات التي تواجههم، في كلّ من التّمويل الجماعي، أو عبر المنح والهبات، والمزايا الماليّة، وغير الماليّة، التي يوفرها لهم التّمويل الجماعي، ولا تتوفر في المصادر الأخرى. كما فرضت بعض البيانات نفسها على الباحث أثناء المقابلات، والتي كانت مفيدةً جدّاً للباحث، ولكنّها بنفس الوقت لا تتّسع لبحث واحد لتغطيتها كلها مثل؛ آلية جمع التبرّعات وكيفية معالجة النقص، أو الفائض في المبالغ التي يتم جمعها، وأهميّة دور المؤثّرين في الترويج للحملات والمشاريع، وسمات المتبرّعين، أو المهتمّين بالنشاطات الخيرية...إلخ.

4. النّتائج والتّوصيات

اعتماداً على ما تمّ ذكره، بهدف تسليط بعض الضّوء على التّمويل الجماعي، كمورد مكتمل لعمل المنظّمات غير الحكوميّة، وبعد انتهاء جميع المقابلات، قام الباحث بتنظيم البيانات وإعادة قراءتها، وفهرستها، لاستخلاص ما تتضمّنه من تفسيرات، وربطها مع هدف، وتساؤلات البحث، ليصل بالنهاية إلى النّتائج التّالية:

- بما يتعلّق بقدرة التّمويل الجماعي على تأمين الاحتياجات التّمويليّة للمنظّمات؛ أكّد فريق ملهم أنّ التّمويل الجماعي يشكّل ما نسبته 99% من مصادر تمويلهم، بينما قدّرت سيما مساهمة التّمويل الجماعي في هيكلها التّمويلي بحوالي 5%، وأنصر بحوالي 5% إلى 9% فقط من إجمالي المصادر التّمويليّة. وبالتالي نلاحظ أنّ التّمويل الجماعي يساهم في تنوع مصادر التّمويل للمنظّمات غير الحكوميّة، مما يساعد في تقليل مخاطر محدوديّة حجم التمويل.
- وبما يخصّ التّساؤل الثاني؛ فقد صرّح المبحوثون أنّ لبعض المنظّمات، وخصوصاً الدوليّة منها، رؤيةً وأجندةً خاصّةً بها، لا تتوافق بالضرورة، وبشكل دائم، مع الاحتياجات الحقيقيّة للمستفيدين في الشّمال السّوري، أو تستهدف التركيز على مناطق، أو مشاريع وبرامج محدّدة، دون غيرها، كما ذكرت سيما: بأنّ منطقة نبع السلام مثلاً لا تحصل على نصيبها من الدعم مثل منطقة إدلب. لذلك أكّد جميعهم أنّ التّمويل الجماعي يوفّر الحريّة لمنظّماتهم، باختيار المشاريع المبنية على تقييم الاحتياج الحقيقي.
- في نفس السياق، وافق كلّ من سيما وأنصر، على أهميّة التّمويل الجماعي في الاستجابة للحالات الطارئة، التي تحتاج لوقت أطول، فيما لو تم طلبها عن طريق التّمويل التقليدي، كما أكّدا على قدرة التّمويل الجماعي على تأمين كل من السيولة، والمرونة، اللّازمتين للاستمرار في تنفيذ مشاريعهما، خلال فترات انقطاع، أو تأخير، الدفّعات المقدّمة من المانحين. أمّا بالنسبة لفريق ملهم، المُعتمد كلياً على التّمويل الجماعي، فلم يؤيّد هذه الميّزة بسبب تأخّر بعض التبرّعات من الدول الأوروبيّة بالوصول إلى تركيا، نتيجةً للإجراءات الأمنيّة المتعلّقة بالحوالات الماليّة.
- بالنسبة للوظائف غير الماليّة التي يوفرها التّمويل الجماعي للمنظّمات؛ أكّد فريق ملهم أنّه عند إطلاق الحملات على أيّ من منصّاتهم، لا يقتصر هدفه على جمع التّمويل فقط، وإنّما يسعى أيضاً إلى الترويج إلى مشاريعه بين جمهور المموّلين، وجذب المزيد من المتطوّعين، والمؤثّرين، وقادة الرأي في الكثير من الدول، والتنسيق معهم، للإعلان عن الحملات القائمة، أو لإطلاق حملات جديدة. من جهتها، بيّنت أنصر أنّها اعتمدت في إحدى حملاتها، "إدلب تحترق"، على واحدٍ من الشخصيات العامّة المصريّة المؤثّرة في العالم الإسلامي، مما ساهم في تحقيق هدف الحملة خلال أقل من 48 ساعة. ومن الجدير

بالذكر، أن تنظيم حملات التمويل الجماعي في المنظمات الثلاث، تتم بإشراف ومتابعة قسم المنح، وليس ضمن قسم المالية، وذلك بالتنسيق مع قسمي البرامج والمالية.

- استكمالاً للوظيفة التسويقية التي يقوم بها التمويل الجماعي، فإنه يساهم أيضاً في المناصرة للقضايا العادلة، من خلال تحشيد الرأي العام، ولفت انتباه الدول، والشعوب، ووسائل الإعلام، لأهمية العمل الإنساني، بحيث أكدت سيما: أن ما تقوم به من حملات تمويل جماعي، يكون لها دائماً تأثير إيجابي، حتى عند تقديمهم لمقترحات المشاريع للجهات المانحة، يتم اعتبار هذه الحملات كدلائل مادية، للخدمات التي تقدمها المنظمات لجمهورها، وبنفس الوقت، يصرّ فريق ملهم على حصوله على مستويات عالية من التعاطف من قبل المجتمع، لكون معظم الحالات التي يتم إطلاق الحملات لأجلها، هي حالات إنسانية، وطبية تروي قصص معاناة حقيقية. أما أنصر، ونتيجة لتواجدها في أكثر من منطقة ساخنة، تجمعها قضية واحدة، مثل سورية، واليمن، والصومال، فقد بينت: أن إطلاق حملة تمويل جماعي لأحد المشاريع، في سورية مثلاً، يساهم في تحقيق مستويات عالية من التضامن والتكافل، من شعوب الدول الأخرى.

وبناءً على هذه النتائج يمكن اقتراح التوصيات التالية:

- إجراء دراسات مستقبلية، لاستكشاف ما الذي يدفع، أو يثبّط الداعمين في البلاد العربية، والإسلامية، عن المشاركة بحملات التمويل الجماعي، وأي من أنواع التمويل الجماعي هو المفضل بالنسبة لهم، إضافةً إلى تسليط الضوء أكثر على موضوع أثر استخدام التمويل الجماعي كأداة تسويقية في المنظمات غير الحكومية.
- دعم قسم المنح في المنظمات غير الحكومية، بأفراد مؤهلين، وذوي خبرة جيّدة بالتسويق الإلكتروني، والتكنولوجيا المالية، للإشراف، ومتابعة حملات التمويل الجماعي، بالتنسيق مع أقسام المالية، والبرامج، والمشاركة بالمؤتمرات العلمية، والبرامج أو الورشات التدريبية، للاطلاع على آخر الأبحاث والتجارب العالمية في التمويل الجماعي.
- تركيز الدراسات اللاحقة على ضرورة الاستفادة من الأنواع الأخرى للتمويل الجماعي كاستخدام نموذج التمويل الجماعي القائم على المكافآت بنظام الشرائح بهدف توسيع شبكة المساهمين من خلال تقديم هدايا عينية لهم، أو ذكر أسماءهم أو مؤسساتهم أثناء تنفيذ المشاريع الإغاثية والتنموية.
- الاستفادة من تجربة Crypto Relief في الهند، بتوظيفها لتقنية سلسلة الكتل، والعملات المشفرة، في حملات التمويل الجماعي، ونقل هذه التجربة إلى المنظمات غير الحكومية، بهدف الاستفادة من مزاياها التي تم ذكرها، مثل توسيع شبكة المساهمين، وتخفيض تكاليف الحوالات المالية، والشفافية العالية، ومراقبة مستويات الإنجاز.
- التوجّه لاستهداف المؤسسات، والأفراد، بحملات التمويل الجماعي، بالاعتماد على النموذج القائم على القرض الحسن، والكفالات الجماعية.

المراجع

- هندي، منير. (2007). *الإدارة المالية مدخل تحليلي معاصر* (ط6). المكتب العربي الحديث - الإسكندرية.
- الدغمي، محمد. العمري، محمد. (2014). الوقف ودوره في تمويل عمل الإغاثة الإنسانية. المؤتمر الثالث لكلية الشريعة والقانون في جامعة آل البيت، الإغاثة الإنسانية بين الإسلام والقانون الدولي واقع وتطلعات، الأردن، 41.
- السنيدي، حيان. (2021). دراسة حالة لصندوق دعم الهند في مواجهة أزمة كورونا من خلال التمويل الجماعي بالأصول المشفرة. مؤتمر منصات التمويل الجماعي الثاني لمشروعات المنظمات الخيرية والمجتمعية - عبر الانترنت 05.06.2021.
- الشاهد، هدى. (2019). المنظمات غير الحكومية وإشكالية التمويل: ثلاثة خيارات أمام التمويل الأجنبي. *مجلة آراء حول الخليج الصادرة عن مركز الخليج للأبحاث*.
- بدح، وائل. (2018). أثر تنوع مصادر التمويل الذاتية على تقديم الخدمات في المنظمات الدولية غير الحكومية العاملة في فلسطين ومن وجهة نظر المدراء دراسة ميدانية. *المجلة العلمية للدراسات التجارية والبيئية*، 9(4)، 105-127.
- دمدوم، زكريا. مرغني، وليد. بكوش، لطيفة. (2021). الحاجة إلى التمويل الجماعي كآلية لدعم المؤسسات الناشئة. *حوليات جامعة بشار في العلوم الاقتصادية*، 7(3)، 437-453.
- صاري، علي. (2021). الإقراض بين النظراء والتمويل الجماعي آليات لدعم المؤسسات الناشئة في الدول النامية. *مجلة الاقتصاد والمالية*، 7(1)، 15.
- عبد المنعم، هبة. عبيد، رامي. (2019). منصات التمويل الجماعي: الأفق والأطر التنظيمية. *صندوق النقد العربي*، 125، 64.
- عمران، عبد الحكيم، مصطفى، قريد. (2018). منصات التمويل الجماعي كآلية مبنكرة لتمويل المشروعات: عرض تجربة سلطة لندن الكبرى في مجال التمويل الجماعي للمشروعات العمومية. *مجلة الاجتهاد للدراسات القانونية والاقتصادية*، 7(1)، 18.
- سلوى، ملاك، لحو، بوخاري. (2020). منصات التمويل الجماعي الإسلامي بين النظري والتطبيقي مع الإشارة إلى بعض النماذج الناجحة في العالم العربي. *مجلة رؤى اقتصادية*، 10(01)، 251-267.
- Antrobus, P. (1987). Funding for NGOs: Issues and Options. *World Development*, 15, 95–102.
- Atack, I. (1999). Four criteria of development NGO legitimacy. *World Development*, 27(5), 855–864. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00033-9](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00033-9)
- Ayhan, F., & Ertemsir, E. (2019). Girişimciler İçin Yeni Bir Finansman Yöntemi Olarak Kitleli Fonlama. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 221–237.
- Başaran, N., & Can, R. (2020). Yeni Bir Finansman Modeli: Kitle Fonlaması. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi - İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 12.
- Belleflamme, P., Lambert, T., & Schwienbacher, A. (2014). Crowdfunding: Tapping the Right Crowd. *Journal of Business Venturing*, 29(5), 585–609. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2013.07.003>
- Brown, T. E., Boon, E., & Pitt, F. (2017). Seeking funding in order to sell: Crowdfunding as a marketing tool. *Business Horizons*, 60(2), 189–195. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2016.11.004>
- Buiter, W. H. (2007). “Country Ownership”: A Term Whose Time Has Gone. *Development in Practice*, 17(4), 647–652. <https://doi.org/10.1080/09614520701469856>
- C. Batti, R. (2014). Challenges Facing Local NGOs in Resource Mobilization. *Humanities and Social Sciences*, 2(3), 57. <https://doi.org/10.11648/j.hss.20140203.12>
- CryptoRelief. (2021). *India's Crypto Covid Relief Fund*. <https://cryptorelief.in/>

- Fundable. (2021). *The History of Crowdfunding*. <https://www.fundable.com/crowdfunding101/history-of-crowdfunding>
- Gerber, E. M., & Hui, J. (2013). Crowdfunding: Motivations and deterrents for participation. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 20(6), 32. <https://doi.org/10.1145/2530540>
- Hashmi, A. (2006). *Civil Society in Developing Countries: an Analysis of Donor Interventions*. Master thesis, Simon Fraser University, Canada.
- Heyes, A., & Martin, S. (2015). NGO mission design. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 119, 197–210. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2015.08.007>
- Hossain, M., & Oparaocha, G. O. (2016). Crowdfunding: Motives, Definitions, Typology and Ethical Challenges. *Entrepreneurship Research Journal*, 7(2), 14. <https://doi.org/10.1515/erj-2015-0045>
- JustGiving. (2021). *Donation-based crowdfunding Platform*. <https://www.justgiving.com/>
- Latif, K. F., & Williams, N. (2017). Team effectiveness in Non-Governmental Organizations (NGOs) projects. *Evaluation and Program Planning*, 64(November 2016), 20–32. <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2017.05.004>
- Launchgood. (2021a). *Onsur Crowdfunding Platform*. <https://cutt.ly/jmHr9Sr>
- Launchgood. (2021b). *SEMA Crowdfunding Platform*. <https://cutt.ly/ZmFoZT0>
- Livberber, T. (2020). Toplumsal Bir Etkileşim Alanı: KitleSEL Fonlama. *International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS)*, 4(1), 115–128.
- M. Freedman, D., & R. Nutting, M. (2015). A brief history of crowdfunding: Including rewards, donation, debt, and equity platforms in the USA. *Freedman and Nutting*, 11.
- Madarász, G., & Kuti, M. (2014). Crowdfunding. *Public Finance Quarterly*, 3, 13.
- Malena, C. (1995). Working with NGOs: A Practical Guide to Operational Collaboration between The World Bank and NGOs. *Operations Policy Dept. World Bank, March*, 136.
- Moissejev, A. (2013, April 21). *Crowdfunding as a Marketing Tool*. Social Media Today. <https://www.socialmediatoday.com/content/crowdfunding-marketing-tool>
- MolhemTeam. (2021). *The official website of Molham Volunteer Team*. <https://molhamteam.com/>
- OCHA. (2021). *Humanitarian Response Plan: Funding Update*. <https://www.unocha.org/syria>
- ONSUR. (2021). *The official website of International Association for Relief and Development*. <https://onsursyria.com/ar>
- Parks, T. (2008). The rise and fall of donor funding for advocacy NGOs: understanding the impact The rise and fall of donor funding for advocacy NGOs: understanding the impact. *Development in Practice*, 18(2), 213–222. <https://doi.org/10.1080/09614520801899036>
- Prive, T. (2012). *Top 10 Benefits Of Crowdfunding*. <https://www.forbes.com/sites/tanyaprive/2012/10/12/top-10-benefits-of-crowdfunding-2/?sh=44af49652c5e>
- Sakarya, Ş., & Bezirgan, E. (2018). KitleSEL Fonlama Platformları: Türkiye ve Yurtdışı Karşılaştırması. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 16.

- Sayedi, A., & Baghaie, M. (2017). Crowdfunding as a Marketing Tool. In *SSRN Electronic Journal*. Elsevier BV. <https://doi.org/10.2139/SSRN.2938183>
- SEMA. (2021). *The official website of the Syrian Expatriates Medical Association*. <https://www.sema-sy.org/>
- UNOCHA. (2021). *Syrian Arab Republic - Humanitarian Needs Overview* (Issue March).
- Valanciene, L., & Jegeleviciute, S. (2013). Valuation of Crowdfunding: Benefits and Drawbacks. *Economics and Management*, 18(1), 39–48. <https://doi.org/10.5755/j01.em.18.1.3713>
- Wasiuzzaman, S., & Pannir Chelvam, H. (2020). What motivates and deters the ‘crowd’ in crowdfunding in Malaysia? *Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies*, 6(1), 323–329. <https://doi.org/10.26710/jafee.v6i1.1095>
- Yomken. (2021). *CrowdSourcing Platform*. <https://www.yomken.com/>
- Zakariyah, H. (2020). The Role of Islamic Social Finance in Achieving Sustainable Development Goals: Zakat Fund as a Case Study. *International Journal of Zakat and Islamic Philanthropy*, 2(1), 8.
- Zhang, Y., Tan, C. D., Sun, J., & Yang, Z. (2020). Why do people patronize donation-based crowdfunding platforms? An activity perspective of critical success factors. *Computers in Human Behavior*, 112(June), 9. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106470>
- Zhao, Y. (2019). *Understanding UK Rewards-based Crowdfunding as an Alternative Source of Entrepreneurial Finance*. University of Chester, UK.
- Zhao, Y., Harris, P., & Lam, W. (2019). Crowdfunding industry—History, development, policies, and potential issues. *Journal of Public Affairs*, 19(1), 9. <https://doi.org/10.1002/pa.1921>
- Ziegler, T., Reedy, E. ., Le, A., Zhang, B., S. Kroszner, R., & Garvey, K. (2017). The Americas Alternative Finance Industry Report: Hitting Stride. In *Cambridge Center for Alternative Finance*. <https://www.jbs.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2020/08/2017-06-americas-alternative-finance-industry-report.pdf>
- Ziegler, T., Shneor, R., Wenzlaff, K., Wang, B., Kim, J., Paes, F. F. de C., Suresh, K., Zhang, B. Z., Mammadova, L., & Adams, N. (2020). The Global Alternative Finance Market Benchmarking Report. In *Cambridge Centre for Alternative Finance* (Issue April). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3771509>
- zoomaal. (2021). *CrowdFunding Platform*. <https://www.zoomaal.com/>
- Zopa. (2021). *P2P Lending Platform*. <https://www.zopa.com/>

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 31.10.2021
Makale Kabul Tarihi: 25.11.2021

ENFLASYONU BELİRLEYEN FAKTÖRLER: TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDE YAPISAL KIRILMALI BİR ANALİZ

DETERMINANTS OF THE INFLATION: EVIDENCE FROM A STRUCTURAL BREAK ANALYSIS FOR TURKISH ECONOMY

Yıldız ÖZKÖK¹

ÖZ

Fiyat istikrarını sağlamak tüm ülkeler için önemli bir iktisat politikası amacıdır. Bu doğrultuda iktisat politikası otoritelerinin, fiyat istikrarsızlığına sebep olan faktörleri tespit edip buna göre iktisat politikası belirlemeleri ve uygun politika araçlarını seçmeleri gerekmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de 2003:02-2021:07 dönemi için enflasyon ile para arzı, faiz oranı ve reel döviz kuru değişkenleri arasındaki ilişki Zivot-Andrews birim kök testi, ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi yöntemleri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca enflasyon ile reel döviz kuru arasında uzun dönemde negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, sadece reel döviz kuru ile enflasyon arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenirken, diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, para arzı, faiz oranları, reel döviz kuru, Türkiye.

ABSTRACT

Achieving price stability is an important economic policy target for all countries. In this direction, economic policy authorities need to identify the factors that cause price instability, accordingly determine economic policy, and choose appropriate policy tools. In this research, the relationship between inflation and money supply, interest rate and real exchange rate variables for the period 2003:02-2021:07 in Turkey by the means of Zivot-Andrews (1992) unit root test, ARDL bounds test and Toda-Yamamoto (1995) causality test methods. As a result of the study, it was determined that there is a long-term relationship between the variables. In addition, it was concluded that there is a negative relationship between inflation and real exchange rate in the long run. Finally, a bidirectional causality relationship was observed only between the real exchange rate and inflation, while there was no causality relationship was found between other variables.

Key Words: Inflation, Money supply, interest rate, real currency, Turkey.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisat Bölümü, yildiz.ozkok@hku.edu.tr, Orcid no: 0000-0003-4426-6145

1.GİRİŞ

Fiyat istikrarını sağlamak tüm ülkeler için çok önemli bir iktisat politikası amacıdır. Bu doğrultuda ekonomi otoriteleri enflasyonu kontrol altında tutmak için çeşitli iktisat politikaları izler ve bunun için politika araçlarını kullanırlar. Politika yapıcılarının, fiyat istikrarsızlığına sebep olan faktörleri tespit edip buna göre nasıl bir iktisat politikası izleyeceklerine karar vermeleri ve buna göre politika araçlarını seçmeleri hayati önem taşımaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Türkiye’de 2003:02 ile 2021:07 döneminde aylık verileri kullanarak enflasyonu etkileyen faktörlerin tespit edilmesi amacıyla enflasyon ile para arzı, faiz oranı ve reel döviz kuru değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesidir. Bu doğrultuda çalışmada, değişkenlerin durağanlık analizleri için Zivot-Andrews (1992) birim kök testi, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin analizi için ARDL sınır testi ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi için Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi yöntemleri kullanılmıştır

Bu çalışmada dört bölüm bulunmaktadır. Giriş bölümünün sonra ikinci bölümde enflasyonu belirleyen faktörlere ilişkin teorik çerçeve üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde, konu ile ilgili Türkiye’deki literatüre yer verilmiştir. Dördüncü bölümde olan ekonometrik analiz ve metodoloji yer almıştır. Çalışma, sonuç ve değerlendirmelerin olduğu dördüncü bölümle sonlandırılmıştır.

2. ENFLASYONU BELİRLEYEN FAKTÖRLERE İLİŞKİN TEORİK ÇERÇEVE

Tüm ekonomiler için enflasyon önemli bir sorundur ve farklı belirleyenleri vardır. Ancak enflasyonu etkileyen söz konusu faktörler genellikle “talep kaynaklı faktörler”, “arz yönlü faktörler”, “parasal faktörler” ve “dışsal faktörler” olarak dört grup halinde toplanabilir (Özcan, 2014:35).

Bir ekonomide fiyatlar genel düzeyinin sürekli yükselmesine enflasyon denilmektedir. Nedenleri açısından bakıldığında, başlıca iki tür enflasyon vardır: Talep enflasyonu ve arz enflasyonu. Ekonomide açık finansman politikası izlenmesi yani merkez bankasının karşılıksız para basması, kredi hacminin büyümesi, bireylerin ya da kurumların daha önceden altında tuttıkları paraları dolaşıma sokmaları, ödemeler dengesinin fazla vermesinden kaynaklanan gelir artışları ve tüketim harcamalarının artması gibi sebeplerle toplam talebin artarak toplam arzı aşması ile ortaya çıkan

fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışlara *talep enflasyonu* denilmektedir. Bir ekonomide emek piyasasındaki iş gücü ücretlerinin artması, ani genel olarak üretim faktörlerinin fiyatlarının artması (maliyet enflasyonu), dışa bağımlı bir ekonomide ithal girdi fiyatlarının yükselmesi (ithal enflasyon), firmaların piyasada rekabetin aksaması sonucunda karlarını arttırmak için mallarının satış fiyatlarını arttırması (kar enflasyonu) şeklinde ortaya çıkan ve toplam arzın toplam talebin altında kalmasına neden olan enflasyona *arz enflasyonu* denilmektedir (Bocutoğlu, 2021:95-96).

Teorik olarak bakıldığında, enflasyonu etkileyen faktörlerin iktisadi düşünce okullarında farklı bakış açıları ile tartışıldığı görülmektedir. Klasik iktisadi düşüncede, bu durum Fisher'in (1930) miktar teoremi ile açıklanmaktadır. Bu teori, ekonomideki fiyatlar genel seviyesindeki değişimi para arzının miktarına bağlamaktadır. Para arzının artırılması fiyatlar genel düzeyini artırarak enflasyonun oluşmasına neden olmaktadır. Para arzı yalnızca dolaşımdaki paradan ibaret değildir, aynı zamanda kaydi para yaratılması suretiyle bankalardaki mevduatlar da para arzının önemli bir bileşenidir. Bu doğrultuda, para arzındaki bir artış faizlerin düşmesine ve bankalardaki mevduatın çekilip harcamaya dönüşmesine sebep olduğu için enflasyon olgusunu ortaya çıkarmaktadır (Taban e Şengür, 2016: 49). Fisher'in miktar teorisine göre para miktarındaki değişiklik aynı yönde ve aynı oranda fiyatlar genel seviyesine yansımaktadır.

Keynesyenlerdeki enflasyon modeli ise, "*enflasyon açığı modeli*" şeklinde isimlendirilmektedir. Toplam talepteki beklenmedik bir artış, tam istihdam seviyesinde fiyatlar genel seviyesinde artışa sebep olur ve firmalara beklenmedik kâr imkânları sağlar. Bu durum, firmaların emek taleplerini ve dolayısı ile ücret seviyesini arttırır. Reel ücretlerin artması ise harcamaların artmasına ve mal piyasasında fiyatların tekrar yükselmesine yol açar. Sonuçta, ücret-fiyat sarmalı ortaya çıkar. Bu sarmal ise yalnızca toplam talebi kısıcıcı politikaların izlenmesi (vergi artışları ya da hükümet harcamalarındaki azalış) ya da ücret katılıklarının azaltılması ile kırılabilir (Kibritçioğlu, 2002:48).

Monetaristlere göre ise, para arzının çok yüksek seviyede artışı enflasyonun temel kaynağıdır. Friedman (1970) reel ekonomik büyümenin üzerinde olan bir para arzı genişlemesinin enflasyonu doğurduğunu savunmuştur. Monetaristlere göre, ekonomide enflasyon oranının artacağı yönündeki beklenti, harcamaların artmasına ve elde tutulmak istenen para miktarının azalmasına neden olur, bu da paranın dolaşım hızının artması anlamına gelmektedir. Friedman'ın miktar teorisinde paranın dolaşım hızı, "sürekli gelir düzeyi"nin yani uzun dönem gelirinin istikrarlı bir fonksiyonudur. Modern miktar teorisi olarak da ifade edilen Friedman'ın miktar teorisine göre para arzındaki artış

yine fiyatlar genel düzeyinde aynı yönde ama daha yüksek oranda bir artışa neden olmaktadır. Bunun sebebi de, paranın dolaşım hızını kısa dönemde değişir olarak görmeleri ve para talebinin fiyatları artış yönünde etkilemesidir. Bu nedenle, enflasyonu aşağı çekmek isteyen ülkeler, para arzının artış hızını yavaşlatmak mecburiyetinde kalacaklardır.

Yapısalcı iktisadi yaklaşım ise enflasyonu maliyet açısından değerlendirmektedir. Bu iktisadi düşünceye göre, enflasyon özel sektörün birim maliyetini ve kâr unsurlarını değiştirmesi ile ortaya çıkan arz yanlı bir olgudur (Şahinoğlu vd., 2010: 31). Vergilerdeki artış ya da girdi fiyatlarındaki yükseliş firmaların ürettikleri malların maliyetleri attırır dolayısıyla fiyatlarının yükselmesini kaçınılmaz hale getirir. Bu doğrultuda, bizim gibi üretiminin büyük bir kısmı ham madde ve ara malı ithalatına bağlı olan gelişmekte olan bir ülke için döviz kurlarındaki artış da maliyetleri artırdığı için yine fiyatlar genel seviyesinin artmasına neden olacaktır.

Döviz kuru ve yurt dışı faiz oranları gibi enflasyonu etkileyen diğer bir faktör olan dışsal unsurları içermektedir. Döviz kurundaki artış, ithal malların fiyatlarının yükselmesine sebep olduğu için enflasyon üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda, yerli paranın değerlenmesi ithalatı daha ucuz hale getirdiği için ithalatın artmasına, yani net ihracatın azalmasına neden olmakta ve toplam talep eğrisini sola doğru kaydırmaktadır. Bu durumda, toplam arz veri iken fiyatlar genel seviyesinin düşmesine sebep olmaktadır (Narayan vd., 2011: 924). Diğer yandan, yerli paranın değer kaybetmesi ithalatı daha pahalı hale getirdiği için ithalatın azalmasına, yani net ihracatın artmasına sebep olmakta ve toplam talep eğrisini sağa doğru kaydırmaktadır. Bu durumda da, toplam arz veri iken fiyatlar genel düzeyinin yükselmesine yol açmaktadır.

Lucas'a (1972) göre, “mevcut bilgi ve beklentiler arasındaki ilişkiye dayanan rasyonel beklentiler hipotezi adaptif beklentiler yaklaşımına kıyasla çok daha tatmin edicidir”. Dolayısıyla rasyonel beklentilerden hareket eden yeni klasik iktisatçılara göre, ancak beklentilerde bir hata olursa, para ve maliye politikaları kısa dönemde etkili olabilir. Yani eğer yeni politikalar beklentiler dahilinde ise hiçbir reel etki söz konusu değildir. Ayrıca, beklentilerde bir hata olmuşsa bile, bu sadece kısa dönemde etkili olacak ve ekonomi yine eski hasıla seviyesindeki uzun dönemde dengesine geri dönecektir (İslatince, 2007: 208). Yeni klasik iktisadi akıma göre, eğer merkez bankası beklenmedik bir şekilde parasal genişlemeye başvurursa, böyle bir durum karşısında ekonomik birimlerin taleplerinin artmasına neden olacak ve fiyatlar genel seviyesini çok kısa dönemde yükseltecektir. Bu durumda, gerçekleşen fiyat düzeyi beklentileri de aşacaktır. Uzun dönemde ise

iktisadi birimler bu beklenmeyen para arzındaki artışı idrak etmeye çalışacaklar, beklentiler de fiyat artışlarına göre oluşacaktır. Diğer bir deyişle, belirli orandaki beklenmeyen para arzındaki artış, aynı oranda enflasyona yansiyacaktır (Taban ve Şengür: 2016: 50).

Yeni klasik modele bir eleştiri niteliğinde doğan yeni keynesyen yaklaşımda, fiyat ve ücret katılıkları mikro ekonomik sebepler zerinden açıklanmaya çalışılmış ve makro ekonominin mikro temelleri üzerinde durulmuştur (İslatince, 2007: 211). Bu yaklaşıma göre, uzun dönemli sözleşmeler ve mal piyasasında firmalar arasındaki aksak rekabet, kısa dönemde fiyatların yapışkan olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, bu görüşe göre, para arzındaki değişiklikler enflasyonu arttırmamaktadır. Fakat, nominal ücretlerde ve fiyatlardaki bu yapışkanlık uzun dönemde devam etmeyecek ve yeni koşullara göre ayarlanacaktır. Süresi dolan sözleşmeler yeni duruma uygun şekilde yenilenecektir. Sonuçta, para arzının attırılması ve sonrasında gelen bir talep artışı karşısında uzun dönemde nominal ücretler ve fiyatlar aynı şekilde artacaktır (Taban ve Şengür: 2016: 50).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Enflasyon, faiz oranı, döviz kuru ve para arzı ilişkisini açıklamaya çalışan farklı ülkeler için farklı yöntemlerle yapılan çok sayıda akademik çalışma yapılmasına karşılık bu konuda tam olarak bir fikir birliği sağlandığı söylenemez. Pek çok araştırmacı, özellikle Türkiye için döviz kuru ve enflasyon ilişkisi, faiz oranı ve enflasyon ilişkisi ya da enflasyon ve para arzı ilişkisini incelemiştir. Literatüre bakıldığında, ağırlıklı olarak para arzı ile döviz kurunun enflasyonun belirleyicileri olarak kullanıldığı söylenebilir. Fakat bu değişkenleri aynı anda Türkiye için ele alan akademik çalışma sayısı çok azdır. Dolayısıyla bu çalışmanın enflasyon, faiz oranı, döviz kuru ve para arzı ilişkisini birlikte ele alması hasebiyle zengin olduğu düşünülmektedir.

Girginer ve Yenilmez (2005) ise 1981 ile 2002 yılları arasında Türkiye'de hangi makroekonomik değişkenlerin enflasyonu etkilediğini araştırmışlardır. Para arzı, döviz kuru, nominal ücretler, petrol fiyatı ve kamu bütçe açığı ile enflasyon göstergesi olarak GSMH deflatörü arasındaki ilişki incelenmiştir. Enflasyon için en açıklayıcı değişkenin para arzı olduğu, ikinci etken unsurun döviz kurundaki değişmelerin olduğu görülmüştür.

Saatçioğlu (2005), yaptığı çalışmada Türkiye'de 1988:01 ile 2004:05 döneminde enflasyonun nedenlerini Johansen eşbütünleşme testini kullanarak incelemiştir. Neticede enflasyon oranı, döviz

kuru, iç krediler, bono faizi ve ücret değişkenleri arasında uzun dönemde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gül ve Ekinci (2006) yaptıkları çalışmada, 1984:01 ile 2003:12 arasında Türkiye’de enflasyon oranı ve döviz kuru ilişkisini incelemiştir. Çalışmalarında Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. Yaptıkları analizlerde nominal döviz kurundan enflasyon oranına doğru tek yönlü uzun dönemde bir ilişki olduğunu bulmuşlardır.

Altıntaş vd. (2008), çalışmalarında 1992:01 ile 2006:12 arasında Türkiye’de enflasyon, M2 para arzı ve bütçe açığı ilişkisini ARDL sınır testi ile incelemiştir. Çalışmalarında enflasyon ile parasal genişleme arasında kısa ve uzun dönemde pozitif bir ilişki olduğunu, bütçe açığı ile enflasyon oranı arasında ise anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yılancı (2009), yaptığı çalışmada 1989:01 ile 2008:01 arasında Türkiye’de faiz oranı ve enflasyon oranları arasındaki ilişkiyi Fisher hipotezi çerçevesinde doğrusal olmayan KSS eşbütünleşme testi ve Engle-Granger (1987) eşbütünleşme testi aracılığı ile incelemiştir. Analizlere göre faiz ile enflasyon arasında uzun dönemde bir ilişki yoktur.

Oktayer (2010), çalışmasında 1987 ile 2009 dönemi için Türkiye’de bütçe açığı, para arzı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada Johansen eşbütünleşme testini kullanılmıştır. Sonuç olarak, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve bütçe açıklarının enflasyon oranını doğrudan etkileyebileceği ifade edilmiştir.

Selim ve Güven (2014), yaptıkları çalışmada 1990 ile 2012 döneminde Türkiye’de TÜFE’den hareketle hesaplanan enflasyon ile döviz kuru ve işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik analizleri incelemiştir. Sonuç olarak, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını ve reel döviz kurundan, işsizliğe ve enflasyona doğru nedensellik ilişkisi bulunduğunu gözlemlemişlerdir.

Doğan vd. (2015), Türkiye’de 2003:02 ile 2015:02 arasında enflasyon oranı ile faiz oranı arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelemiştir. Analizleri sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlamamışlar, fakat enflasyondan faize doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Taban ve Şengür (2016), Türkiye’deki enflasyon kaynaklarını 2003:02’den 2014:12’ye kadar aylık veri seti üzerinden incelemiştir. Nominal faiz oranı ile enflasyon değişkenleri arasındaki ilişkiyi

VAR blok Granger nedensellik, etki-tepki ve varyans ayrıştırması yöntemlerini kullanılarak analiz etmişlerdir. Faiz oranının enflasyon üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığına dair bulgular elde edilmiştir.

Islatince (2017) Türkiye 1988 ile 2016 yılları arasında enflasyon, para arzı, ücret değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Genişletilmiş Dickey – Fuller (ADF) testi ve Phillips – Peron (PP) testinin kullandığı analizlerin sonucunda, para arzı ile fiyatlar arasında çift yönlü bir ilişki görülürken, fiyatlardan ücretlere doğru çalışan nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Korkmaz (2017) enflasyonun belirleyicileri üzerine Türkiye için 1998:01 ile 2015:04 arasındaki dönemi kapsayan bir çalışma yapmıştır. Çalışmada, seçili ekonomik büyüklüklerin enflasyon üzerindeki etkisi regresyon analizi aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuçta, faizin kısa ve uzun dönemde enflasyonu etkilediği, reel döviz kurunun kısa dönemde enflasyon üzerinde etkili olduğu ve ekonomik büyümenin uzun dönemde enflasyonu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Afsal vd. (2018), Türkiye için 2004:01 ile 2018:05 arasındaki verileri kullanılarak enflasyon, faiz oranları, döviz kuru ve bütçe dengesi arasındaki ilişkiyi asimetrik sınır testi (NARDL) ile araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda, değişkenler arasında uzun dönemli asimetrik bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Kılavuz ve Altınöz (2020), para arzı, faiz oranı ve döviz kuru ile enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi Türkiye için 2006:4Ç ile 2018:4Ç döneminde ait üç aylık veriler üzerinden ARDL sınır testi yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, faiz ile enflasyon arasında uzun dönemde çok zayıf anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki, para arzı ile enflasyon arasında ise uzun dönemli zayıf anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

4. EKONOMETRİK ANALİZ VE METODOLOJİ

Araştırmanın analiz kısmında, teoriye uygun olarak enflasyona sebep olduğu düşünülen faktörler ile enflasyon arasındaki ilişki Türkiye ekonomisi üzerinden incelenmiştir. Bu doğrultuda, ilk önce kurulan hipotez bağlamında kullanılacak değişkenler, veri seti ve model tanıtılmıştır. Devamında ise hipotez testlerinde kullanılacak analizlerin teorik ve kavramsal çerçevesi sunulduktan sonra analizler gerçekleştirilmiştir. Analizlerden elde edilen bulguların yorumlanması ve politika önermeleri ile çalışma sonlandırılmıştır.

4.1. Veri Seti ve Model

Çalışmada “enflasyon oranları ile para arzı, faiz oranı ve reel döviz kuru değişkenleri arasında yapısal kırılmalar ile birlikte uzun dönemli ilişki vardır” hipotezi test edilmiştir. Belirtilen hipotez için enflasyon ile mücadele eden Türkiye örnekleme olarak seçilmiştir. Araştırmanın yönteminde ise yapısal kırılmaya izin veren zaman serisi analizleri kullanılmıştır.

Çalışmada, belirtilen örnekleme ile veri aralığında oluşturulan model, denklem 1 deki gibi kurgulanmıştır.

$$INF_t = \beta_0 + \beta_1 LNM2_t + \beta_2 LNIR_t + \beta_3 LNFX_t \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde kullanılan değişkenlere ait genel bilgiler ise Tablo 1’de yer almaktadır. Çalışmada, enflasyon (INF) bağımlı değişken olarak modellenmiştir. Para arzı (M2), faiz oranı (IR) ve reel döviz kuru (FX) bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Modelde yer alan para arzı (M2), faiz (IR) ve reel döviz kuru (FX) değişkenlerinin logaritması alınarak analizlerde kullanılmıştır. Enflasyon (INF) değişkeni ise düzey değerinde kullanılmıştır.

Tablo 1: Değişkenler ve Kaynakları

Değişken	Açıklaması	Kaynak
INF	Enflasyon oranı	TÜİK
M2	Para arzı	TCMB
IR	Faiz oranı	TCMB
FX	Reel efektif döviz kuru	TCMB

Modele dahil edilen değişkenlere ilişkin bilgiler aşağıda yer almaktadır:

- Bağımlı değişken şeklinde modellenen enflasyon oranı olarak TÜFE’den hareketle hesaplanan aylık enflasyon verisi mevsimsellikten arındırılarak kullanılmıştır.
- M2 para arzına, M1’e daha az likit olan para benzerlerinin eklenmesiyle ulaşılmaktadır. Bireylerin harcama yapma istekleri sahip oldukları toplam likiditelerine bağlı olduğundan dolayı, para arzına para benzerlerinin ilave edilmesi, ikisadi faaliyetlerdeki değişimleri açıklamada aslında daha iyi bir para arzı tanımı sunmaktadır (Parasız, 2009:18). Friedman ve Schwartz (1963) Nobel ödülü kazandıkları *ABD’nin Parasal Tarihi* isimli ünlü çalışmalarında, ekonomik faaliyet seviyesinin M1’e göre M2 para arzı değişmelerine daha

duyarlı olduğunu bulmuşlardır. Dolayısıyla bu çalışmada para arzı olarak M2 kullanılmıştır.

- Faiz oranı olarak, TL üzerinden açılan ve 1 aya kadar vadesi olan mevduatlar için uygulanan faiz oranı kullanılmıştır.
- Döviz kuru olarak TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru kullanılmıştır. Reel efektif döviz kurunun artışı TL'nin reel olarak değerinin arttığını, başka bir ifadeyle yerli malların yabancı mallar cinsinden fiyatlarının yükseldiğini ifade etmektedir.

4.2. Ekonometrik Yöntem

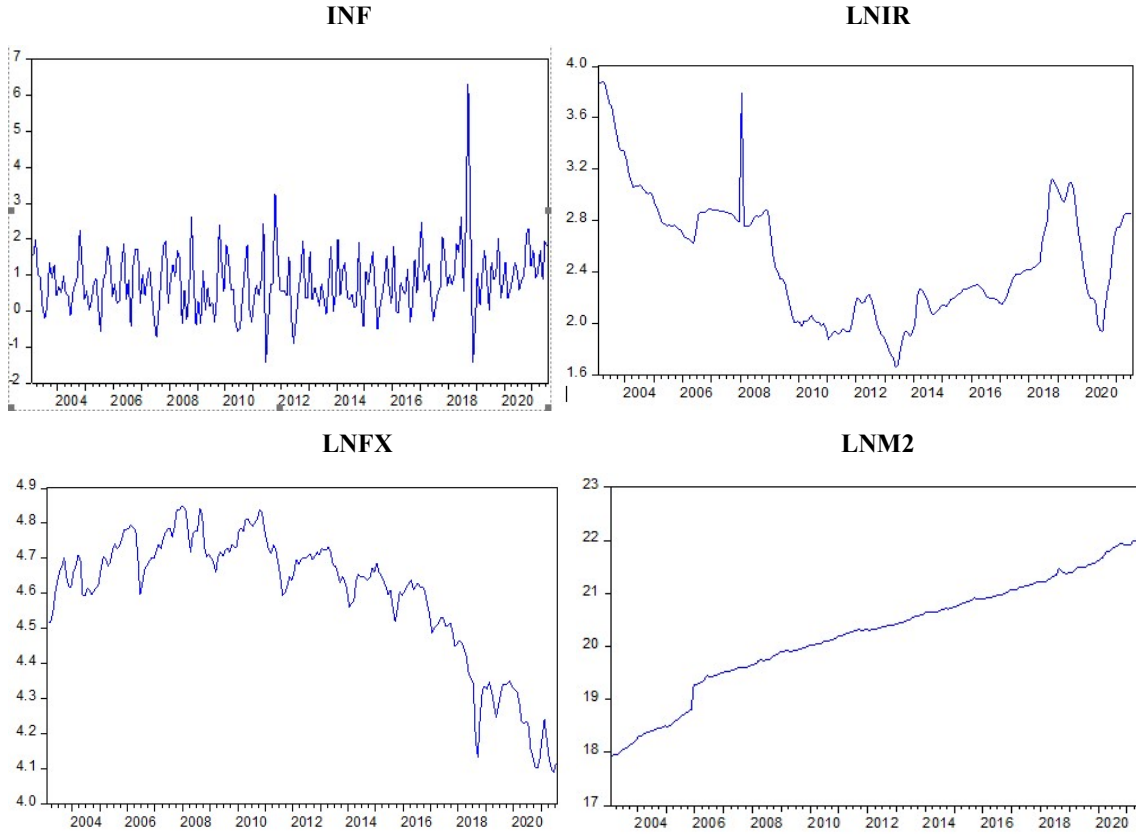
Enflasyon ile para arzı, faiz oranı ve reel döviz kuru arasındaki ilişkinin 2003:02-2021:07 döneminin aylık verileri ile analiz edildiği çalışmada, yapısal kırılmaları dikkate alan Zaman Serisi Analiz teknikleri kullanılmış olup metodolojik sıralama şu şekildedir;

- ✓ Değişkenlerin öncelikle zamanla değişimi görmek için grafiksel değişiminin incelenmesi,
- ✓ Değişkenlere ait bir takım tanımlayıcı istatistiklerin hesaplanarak yorumlanması,
- ✓ Değişkenlerin durağanlık analizleri için Zivot-Andrews (1992) birim kök testine bakılması,
- ✓ Değişkenlerin uzun dönemli ilişkisinin analizi için ARDL sınır testinin uygulanması,
- ✓ Değişkenlerin arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi için Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinin kullanılması.

4.2.1. Değişkenlere Ait Grafiksel Değişim

Enflasyon ile diğer değişkenler arasındaki ilişkinin analiz edildiği çalışma 2003:02 ile 2021:07 dönemi arasındaki veriler ile yapıldığı için değişkenlerin grafiksel değişimi yıllar itibariyle incelenmesi önemlidir. Analizlerde kullanılan modellerdeki değişkenlerin zamansal olarak grafiksel değişimi ise Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1. Değişkenlere Ait Grafiksiz Değişim Göstergeleri

Grafikler incelendiği zaman emtia fiyatlarındaki yükselme ile birlikte güçlü iç talep, TL'deki değer kaybı ve vergi artışlarının etkisiyle 2011 yılının son çeyreğinde enflasyonu olumsuz etkilemiştir. 2018 yılının üçüncü çeyreğinde ise küresel finansal piyasalarda artan risk algısının gelişmekte olan ülkelerden sermaye çıkışlarını hızlandırması ve bu ülkelerin döviz kurları üzerinde baskıyı arttırması ile maliyetleri olumsuz etkilemesi ve ABD-Çin arasındaki ticaret savaşı enflasyonun artmasına neden olmuştur. LNIR değişkeni 2008 küresel ekonomik kriz ve 2018 yılındaki konjonktürel dalgalanmanın etkisi ile bu yıllarda istikrarsızlaşmıştır. LNFX değişkenine bakıldığında ise yıllar içinde dalgalanmalar görülmesine karşın 2008 küresel ekonomik krizin ardından günümüze kadar genel olarak TL'nin bir değer kaybı içinde olduğu dikkat çekmektedir. Son olarak LNM2 değişkeninin grafiği incelendiğinde, para arzının sürekli olarak bir artış trendi içinde olduğu görülmektedir.

4.2.2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Kurulan hipotezin test edilmesi için oluşturulan modeldeki değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler, analizlerin seyrine yönelik genel bilgiler verebilmektedir. Bu nedenle çalışmada bazı temel istatistiki testler hesaplanarak Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Maksimum	Minimum	St. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera
INF	222	0.808954	6.304738	-1.442919	0.864195	1.256258	9.526099	452.3499 (0,0000)
LNIR	222	2.572848	10.94861	1.660891	0.846546	6.201467	56.79423	28190.78 (0,0000)
LN2	222	20.25521	22.05951	17.93732	1.060451	-0.433327	2.447016	9.776155 (0,0075)
LNFX	222	4.597893	4.849762	4.089165	0.186472	-1.145185	3.443318	50.34154 (0,0000)

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

Değişkenlerin basıklık değerinin üçten büyük olması serinin sivri olduğu, üçten küçük olması ise serinin basık olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Diğer yandan, çarpıklık değeri sıfırsa serinin normal dağılımda olduğu, çarpıklık değeri sıfırdan büyükse serinin sola (pozitif yönde) çarpık olduğu, sıfırdan küçükse serinin sağa (negatif yönde) çarpık olduğu şeklinde ifade edilebilir (Kapusuzoğlu ve Karan, 2010:61-62).

Analiz sonucunda, basıklık değerine göre LN2 değişkeninin basık diğer tüm değişkenlerin ise sivri olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca çarpıklık değerine bakıldığında, INF ve LNIR değişkenlerinin sola (pozitif yönde) çarpık olduğunu, LN2 ve LNFX değişkenlerinin ise sağa (negatif yönde) çarpık olduğu söylenebilir. Serinin normal dağılımını belirlemek amacıyla JB testi uygulanmıştır. Testin sıfır hipotezi hata teriminin normal dağıldığı, alternatif hipotez ise hata teriminin normal dağılmadığı biçimindedir. Bu bakımdan, Tablo 2’deki değişkenlerin tamamı JB

testi olasılık değerlerine bakıldığında %5 anlamlılık düzeyinde 0.05'ten büyük olması hasebiyle hata terimi normal dağılmıştır denilebilir

4.2.3. Zivot – Andrews Birim Kök Testi

Ekonometrik çalışmalarda, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin analiz edilebilmesi için modeldeki değişkenlerin aynı mertebeden durağan olması gerekmektedir. Granger ve Newbold (1974), zaman serisi analizlerinde birim kök testlerinin yapılmasının temel gerekçesi olarak sahte regresyon problemini bertaraf etmek olduğunu ve birim köklü değişkenler ile yapılan analizlerin doğru sonuçlar vermeyeceğini belirtmiştir. Literatüre bakıldığında, zaman serisi analizlerinde en kullanılan birim kök testlerini Genişletilmiş Dickey-Fuller (1981) ve Philips-Perron (1988) analizleri olduğu görülmektedir. Ancak bu testler içinde bulunduğumuz küresel dünyada yaşanabilecek krizler ve konjonktürel dalgalanmalar gibi kırılmaları dikkate almadan analizleri gerçekleştirmektedir. Buna karşılık, küresel hareketler, gelişmiş ülkelerin aldığı kararlar, savaşlar, salgınlar, krizler gibi birçok faktör yapısal değişikliklerin çıkışının sorgulanmasını şart koşturmaktadır (Arouri vd., 2007: 9-10). Dolayısıyla, zaman serisi analizlerinde karşılaşılan bu sorunların çözümlenmesi için yapısal kırılmaya izin veren testler geliştirilmiştir. Çalışmada Zivot-Andrews tarafından geliştirilen ve kırılmayı içsel olarak hesaplayan tek yapısal kırılmaya izin veren birim kök testi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen test sonrası elde edilen t istatistik değerleri Zivot-Andrews tarafından hesaplanan kritik değerlerle karşılaştırılarak serinin durağanlığı ile ilgili karar verilebilmektedir. Eğer hesaplanan t istatistik değerinin mutlak değeri kritik değerlerden büyükse seri yapısal kırılmayla birlikte durağandır (Korkmaz vd., 2008: 27).

Tablo 3. Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model A (Sabitte Kırılmalı Model)		Model C (Sabitte ve Trendde Kırılmalı Model)	
	Min. t stat.	Kırılma 1	Min. t stat	Kırılma 1
INF	-7.79*	2017/10	-7.77*	2017/10
LNIR	-5.16**	2009/02	-5.33**	2013/01
LN2M	-6.24*	2005/12	-4.53**	2006/01
LNFX	-3.28	2017/10	-3.82	2014/10

Not: *, ** ve *** değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde serilerin yapısal kırılmayla birlikte durağanlıklarını göstermektedir. Kritik değerler Model A için %1, %5 ve %10 için kritik değerler sırasıyla -5.34, -4.93 ve -4.58, Model C için kritik değerler %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5.57, -5.08 ve -4.82'dir.

Tablo 3'e bakıldığında, değişkenlerin aynı düzeyde durağan çıkmadığı görülmüştür. ENF ve LNM2 değişkenleri model A'da %1 anlamlılık seviyesinde, LNIR değişkeni ise model A ve C'de %5 düzeyinde durağandır. Ayrıca INF değişkeni model C'de %1 düzeyinde, LNM2 değişkeni ise model C'de %5 düzeyinde durağandır. LNFX değişkeni ise her iki modelde birim köklü çıkmıştır. Modele dahil edilen değişkenler düzey değerlerinde birim köklü çıkmayıp, aynı mertebeden durağanlaştırılmadığı için eşbütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir.

4.2.4. ARDL Sınır Testi

Pesaran vd.'nin (2001) tarafında geliştirdiği ARDL sınır testi yaklaşımı, Engle ve Granger (1987) ve Johansen (1988) tarafından geliştirilen diğer eşbütünleşme analizlerine göre daha etkin ve kullanışlıdır. ARDL, durağanlık dereceleri farklı olan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını analiz edebilmektedir. Önce olarak değişkenler arasında uzun dönemli test edilirken, daha sonra eşbütünleşme ilişkisi varsa, sırasıyla uzun ve kısa dönem elastikiyetleri incelenir (Narayan ve Smyth, 2006: 337)

Hesaplanan F istatistiği alt sınırdan küçükse değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur, alt sınırdan büyükse eşbütünleşme ilişkisinden bahsedilebilir, alt ve üst sınırlar arasında yer almaktaysa, eşbütünleşmenin varlığına ilişkin herhangi bir yorum yapılamaz (Yılcı ve Özcan: 2010). Bu çalışmada hesaplanan F test istatistik değerinin (22.40) üst sınırdan (5.61) büyük olması değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Tablo 4. Sınır Testi Sonuçları

k	F İstatistiği	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
3	22.40011	4.29	5.61

Not: k bağımsız değişken sayısıdır. Kritik değerler Pesaran vd. (2001:300)'den alınmış olup %1 anlamlılık düzeyindeki değerlerdir.

Hipotezde uzun dönemli ilişki incelendiği için uzun dönem katsayılarına bakılmıştır. Tablo 5 incelendiğinde uzun dönem katsayılarından LNIR ve LNM2 değişkenlerinin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değilken, LNFX değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuç olarak enflasyon ile reel döviz kuru arasında uzun dönemde negatif yönde bir ilişki olduğu söylenebilir.

Tablo 5. Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistik değeri	Olasılık değeri
LNIR	0.042102	0.744	0.4573
LN2	-0.028797	-0.450	0.6526
LNFX	-1.2256	-3.547	0.0005

4.2.5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Enflasyon ile seçili diğer değişkenler arasındaki ilişkinin Türkiye ekonomisi için test edildiği çalışmada, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin görülmesinin ardından, modele dahil edilen değişkenlerin nedensellik ilişkisinin varlığı ve yönü üzerinden analizler gerçekleştirilmelidir. Bu doğrultuda, yeni nesil ekonometrik testlerden Toda-Yamamoto (1995) testi tercih edilmiştir. Bunun gerekçesi ise bu testte değişkenler arasında eşbütünlüşme şartının aranmamasıdır. Toda-Yamamoto nedensellik testinde, gecikmesi arttırılmış VAR yöntemi kullanılarak değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı aranmamakta, sadece modelin doğru belirlenmesi ve değişkenlerin maksimum bütünlüşme derecesinin bilinmesi yeterli olmaktadır (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 356).

Belirtilen nedenlerden dolayı öncelikle INF, LNM2, LNFX ve LNIR arasındaki nedensellik ilişkisinin incelemesi için bütünlüşme derecesinin hesaplanması gerekmektedir. Modelde kullanılan değişkenler I(0) ve I(1) düzeylerinde olduğu için $d_{max}=1$ alınmıştır. d_{max} değerinin hesaplanmasından sonra ikinci olarak değişkenlerin gecikme uzunlarının belirlenmesi gerekir. Bu doğrultuda, en büyük gecikme uzunluğu 8 olarak seçilirken, Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan Quinn (HQ) gibi kritik değerleri en küçük yapan gecikme uzunluğu belirlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 6'daki sonuçlara göre SC bilgi kriterine göre gecikme uzunluğu 1 iken AIC ve HQ'e göre gecikme uzunluğu 3 olarak belirlenmiştir. Fakat değişkenlerin birim kök testlerinde SC bilgi kriteri kullanıldığı için, gecikme uzunluğu SC bilgi kriterinin belirlemiş olduğu 1 olarak kullanılmıştır.

Tablo 6. VAR Modeli Bilgi Kriterlerine Göre LM-LGE Uygun Gecikme Uzunluğu

Gecikme Sayısı	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.007432	6.449506	6.512421	6.474929
1	2003.548	5.93e-07	-2.987.316	-2.672739*	-2.860.199
2	63.76810	5.04e-07	-3.148.847	-2.582.608	-2.920.036
3	82.89138	3.88e-07*	-3.411709*	-2.593.809	-3.081204*
4	19.22154	4.09e-07	-3.359.748	-2.290.186	-2.927.549
5	15.27204	4.39e-07	-3.289.345	-1.968.121	-2.755.452
6	35.21287	4.24e-07	-3.326.124	-1.753.238	-2.690.537
7	28.33024*	4.24e-07	-3.329.728	-1.505.180	-2.592.446
8	11.82223	4.62e-07	-3.245.511	-1.169.301	-2.406.536

Belirlenen VAR modelinin gecikme sayısına ($k=1$), modele giren değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi ($d_{\max}=1$) 1 eklenerek $(1+1)$ elde edilen 2. dereceden VAR modeli çerçevesinde nedensellik testi uygulanmıştır. Oluşturulan VAR modeli SUR metodu ile tahmin edilerek Tablo 7'deki sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 7. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Temel Hipotez	Gecikme Uzunluğu $k=1, d_{\max}=1$	F-İstatistiği	P-Değeri	Sonuç
$INF \nrightarrow LNIR$	2	0.5230	0.76999	Nedensellik ilişkisi yoktur.
$LNIR \nrightarrow INF$	2	0.0140	0.9930	Nedensellik ilişkisi yoktur.
$INF \nrightarrow LNM2$	2	3.7669	0.1521	Nedensellik ilişkisi yoktur.
$LNM2 \nrightarrow INF$	2	0.7169	0.6987	Nedensellik ilişkisi yoktur.
$INF \nrightarrow LNFX$	2	21.7544*	0.0000	Nedensellik ilişkisi vardır.
$LNFX \nrightarrow INF$	2	6.8617**	0.0324	Nedensellik ilişkisi vardır.

Toda-Yamamoto nedensellik analizi sonucunda, INF ile LNFX değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi görülürken, diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Enflasyon ekonomik istikrarsızlık kaynağı olarak görüldüğünden dolayı, politika yapıcılar için fiyat istikrarını sağlamak en önemli iktisat politikası amaçlarından biridir. Bu doğrultuda ekonomi otoritelerinin enflasyonla mücadelede başarıya ulaşabilmek için enflasyona neden olan faktörleri tespit etmeleri ve buna uygun olarak politika araçlarını seçmeleri gerekmektedir. Teorik çerçevede üzerinde durulduğu üzere enflasyonun çeşitli nedenleri vardır. İktisadi akımlar da bu konuda farklı yaklaşımlar geliştirmişler ve enflasyonun çok farklı belirleyicileri olabileceğini ifade etmişlerdir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde, çalışmada enflasyon (INF) ile para arzı (M2), faiz oranı (IR) ve reel döviz kuru (FX) arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu araştırma 2003:02-2021:07 dönemi için Türkiye üzerinden yapılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık analizleri için Zivot-Andrews (1992) birim kök testi kullanılmıştır ve sonucunda değişkenlerin aynı düzeyde durağan çıkmadığı görülmüştür. Modele dahil edilen değişkenler düzey değerlerinde birim köklü çıkmayıp, aynı mertebeden durağanlaştırılmadığı için eşbütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir. ARDL sınır testinin sonuçlarına göre sadece enflasyon ile reel döviz kuru arasında uzun dönemde negatif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Son olarak yapılan Toda-Yamamoto nedensellik analizi testine göre sadece enflasyon ile reel döviz kuru değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, diğer değişkenler arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Reel döviz kurundaki düşüş TL'nin reel olarak değer yitirdiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, döviz kurlarındaki artış ithal malların TL cinsinden fiyatlarını arttırmakta, daha sonra da ithal girdi fiyatlarının artmasına neden olarak ithal girdi kullanılarak üretilen malların yurtiçi fiyatlarının da artmasına neden olmakta ve aynı zamanda enflasyon beklentisinin de artmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu üç kanal aracılığı ile döviz kurundaki artış enflasyonu olumsuz şekilde etkilemektedir. Döviz kurundaki artış, özellikle kronikleşen enflasyona sahip olan ekonomilerde enflasyonda artış beklentisine yol açtığı ve yerli paraya güvenin azalmasına ve dövize talebin artmasına sebep olmaktadır. Döviz talebinin artması ise tekrar döviz kurunun yükselmesine neden olabilmektedir. Bu doğrultuda, ülke döviz kuru – enflasyon sarmalı riski ile karşı karşıya kalabilmektedir. Sonuç olarak, Türkiye de geçmişte enflasyonla mücadele etmiş bir ülke olarak izlediği iktisat politikalarında disiplini bozmadan döviz kuru – enflasyon ilişkisini de göz önünde

bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, Merkez Bankası'nın uzun dönemde fiyat istikrarını sağlamaya çalışırken, döviz kuru seviyesini de dikkatle izlemesinde çok büyük fayda vardır.

KAYNAKÇA

- Afsal, M. Ş., Doğan, İ., Örün, E. ve Bayram, A. (2018). Enflasyonun Stokastik Belirleyicileri: Türkiye Ekonomisi için Bir NARDL Yaklaşımı. *Journal of Life Economics*, 5 (4), 57-74.
- Altıntaş, H., Çetintaş H. Ve Taban S. (2008). Türkiye’de Bütçe Açığı, Parasal Büyüme ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi: 1992–2006. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 185-208.
- Arouri, M. E. H., Bellalah, M. ve Nguyen, D. K. (2007), The Comovements in International Stock Markets: New Evidence from Latin American Emerging Countries. *Economics Bulletin*, 6(3), 1-13.
- Bocutoğlu, E. (2021). *Makro İktisat Teoriler ve Politika*. 15. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Doğan, B., Eroğlu, Ö. ve Değer, O. (2015). Enflasyon ve Faiz Oranı Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6, 1-21.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for auto regressive time series with a unitroot. *Econometrica*, 49(4), 1057- 1072.
- Engle, R.F. ve Granger, C.W.J. (1987). Cointegration and Error-Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Fisher, I. (1930). *The theory of interest*, Macmillan, New York.
- Friedman, M. ve Schwartz, A. J. (1963). *A Monetary History of the United States, 1867–1960*. Princeton University Press, US.
- Friedman, M. (1970). The Counter –Revolutino in Monetary Theory. *IEA Occasional Paper*, 33, 1-14.
- Girginer, N. ve Yenilmez, F. (2005). Türkiye’de Enflasyonun Ekonometrik Olarak İncelenmesi (1982-2002). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 101-116.
- Granger C.W.J. ve Newbold P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*. 2(2), 111-120.
- Gül, E. Ve Ekinci, A. (2006). Türkiye’de Enflasyon ve Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1984-2003. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 91-106.
- İslatince, H. (2007). İktisatta Denge ve Dengesizlik Kavramlarına Yönelik Kuramsal Tartışmalar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 205-216.
- İslatince, H. (2017). Para arzı ve enflasyon ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi (1988-2016). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 544-547.
- Kapusuzoğlu, A. ve Karan, M. B. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Elektrik Tüketimi ile Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Arasındaki İlişkinin Eş-Bütünleşme ve Nedensellik İlişkinin Analizi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 57-68.

- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamic and Control*, (12), 231-254.
- Kılavuz, E. ve Altınöz, B. (2020). Türkiye’de Para Arzı ile Enflasyon Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 242-260.
- Kızılgöl, Ö. Ve Erbaykal E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kibritçioğlu, A. (2002). *Causes of Inflation in Turkey: A Literature Survey with Special Reference to Theories of Inflation.*, iç. Inflation and Disinflation in Turkey. Eds. A. Kibritçioğlu, L. Rittenberg ve F. Selçuk, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire, England içinde, 43-76.
- Korkmaz, T., Zaman, S. ve Çevik, E.İ. (2008). Türkiye’nin Avrupa Birliği Ve Yüksek Dış Ticaret Hacmine Sahip Ülke Borsaları İle Entegrasyon İlişkisi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 19-44.
- Korkmaz, Ö. (2017). Enflasyon Oranını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 109-142.
- Lucas, R. (1972). Expectations and the Neutrality of Money. *Journal of Economic Theory*, 4, 103-124.
- Narayan, P. K.ve R. Smyth, (2006). What Determines Migration Flows from Low-Income to High-Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-U.S. Migration 1972-2001. *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342.
- Narayan, P. K., Narayan S. Ve Mishra, S. (2011). Do Remittances Induce Inflation? Fresh Evidence from Developing Countries. *Southern Economic Journal*, 77, 914-933.
- Oktayer, A. (2010). Türkiye’de Bütçe Açığı, Para Arzı ve Enflasyon İlişkisi. *Maliye Dergisi*, 158, 431-447.
- Özcan, B.(2014). Gelişmekte Olan Ekonomilerde Enflasyonun Belirleyenleri: Dinamik Panel Veri Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 33-53.
- Parasız, İ. (2009). *Para Banka ve H-Finansal Piyasalar*. 9. Baskı. Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Pesaran, M. H., Y. Shin ve R. J. Smith (2001). Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Saatçioğlu, C. (2005). Türkiye Ekonomisindeki Enflasyonist Sürecin İncelenmesine Yönelik Bir Uygulama. *METU Studies in Development*, 32(1), 155-184.
- Selim, S. ve Güven, E. T. A. (2014). Türkiye’de Enflasyon, Döviz Kuru ve İşsizlik Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 127-145.
- Şahinoğlu, T., Özden, K., Başar, S. ve Aksu, H. (2010). Türkiye’de Enflasyonun Oluşumu:ARDL Yaklaşımı. *Sosyo-Ekonomi*, 1, 27-46.

- Taban, S. ve Şengür, M. (2016) Türkiye’de Enflasyonun Kaynağının Belirlenmesine Yönelik Ekonometrik Bir Analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi*, 47(Ocak-Haziran), 47-64.
- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T.(1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated process. *Journal of Econometrics*, 66, 225–250.
- Yılancı, V. (2009). Fisher Hipotezinin Türkiye İçin Sınanması: Doğrusal Olmayan Eşbütünleşme Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 205-213.
- Yılancı, Veli ve Burcu Özcan (2010). Yapısal Kırımlar Altında Türkiye için Savunma Harcamaları ile GSMH Arasındaki İlişkinin Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.
- Zivot, E. ve Andrews, D.W.K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, The Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Derleme Makale

Makale Geliş Tarihi: 13.06.2021
Makale Kabul Tarihi: 25.11.2021

MEDİKAL TURİZMDE DİJİTAL PAZARLAMANIN ROLÜ

THE ROLE OF DIGITAL MARKETING ON MEDICAL TOURISM

Didem DEMİR¹

ÖZ

Medikal turizm her geçen gün tüm dünyada hızla artmakta ve yayılmaktadır. Sektörün döngüsü genel olarak gelişmiş ülkelerden daha az gelişmiş ülkelere tedavi amaçlı gelen ve giden medikal turistler üzerine kurulmuştur. Medikal turizm faaliyetlerinin dijital pazarlama kanallarında giderek daha görünür hale gelmesi ile medikal turizm günümüzde oldukça önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijital platformlarda düzenlenen pazarlama kampanyaları ile daha çekici ve daha erişilebilir hale getirilen medikal turizm ülkelerin ekonomilerinde ihracat etkisi yaratması nedeni ile oldukça önemlidir. Sağlık kuruluşlarının dijital pazarlama faaliyetlerinin etkin olması farklı ülkelere gelen medikal turist sayılarındaki artışın gerçekleşmesi açısından oldukça önemlidir. Kavramsal olarak tasarlanan bu çalışmanın amacı farklı ülkelere yürütülen dijital pazarlama faaliyetlerinin medikal turizme olan etkilerini incelemek, karşılaştırmak ve ortaya çıkan problemlerle ilgili çözüm önerileri sunabilmektir. Konu ile ilgili farklı ülkelere yapılan araştırma sonuçlarına göre medikal turizm faaliyetlerini yürütebilme potansiyeli olan bölgelerin dijital pazarlama faaliyetleri ile desteklenmesi medikal turizm pazarının büyümesini sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: medikal turizm, dijital pazarlama, iletişim

ABSTRACT

Medical tourism is rapidly increasing and spreading all over the world day by day. The cycle of the sector is generally based on medical tourists coming and going from developed countries to less developed countries for treatment purposes. With the increasing visibility of medical tourism activities in digital marketing channels, medical tourism emerges as a very important sector today. Medical tourism, which has been made more attractive and more accessible with marketing campaigns organized on digital platforms, is very important due to its export effect in the economies of countries. The effectiveness of digital marketing activities of health institutions is very important in terms of the increase in the number of medical tourists from different countries. The purpose of this

¹ Dr. Toros Üniversitesi, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, didem.demir@toros.edu.tr, Orcid no: 0000-0003-4589-8240

theocratically based study is to examine and compare the effects of digital marketing activities carried out in different countries on medical tourism and to offer solutions for emerging problems. According to the studies reached on the subject, supporting the regions that have the potential to carry out medical tourism activities with digital marketing activities will ensure the growth of the medical tourism market.

Key Words: *medical tourism, digital marketing, communication*

1.GİRİŞ

20. yüzyılın sonlarına doğru dijital çağın başlaması ile işletmeler operasyonlarını daha iyi yürütebilmek için mevcut olan en son teknolojik ekipmanları benimsemeye başlamışlardır. Günümüz dünyasında birçok işletme, faaliyetlerini verimli bir şekilde yürütebilmek için hem sosyal medya hem de diğer internet tabanlı uygulamalar ile bağlantılar kurmaktadır. İşletmelerin maliyetlerini daha düşük tutabilmeleri için sosyal ve dijital medyanın benimsenmesi gerekmektedir (Nuseira vd., 2020). Bilgi ve iletişim teknolojileri (IT) turizm dahil ticari faaliyetlere sürekli olarak katkıda bulunmaktadır (Alves vd., 2020). Dijital medya geleneksel tanıtım kanallarının aksine, sosyal medya etkileşimli pazarlama için de güçlü bir araç olarak algılanmaktadır. Turizm pazarlaması için önemi göz önüne alındığında tüketicilerle etkileşime yol açan ve etkileşimi teşvik eden şekillerde kullanıldığında IT önemli bir potansiyele sahiptir (John vd., 2018). Küreselleşmenin artması, rekabetin yoğunlaşması ile ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerinin ilerlemesi de sınır ötesi sağlık hizmetlerinin büyümesini ve medikal turizm kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Chuang, 2014). Uzaktan internet tabanlı teşhis de dahil olmak üzere, medikal turizm hizmetlerini gerçekleştirmek için gerekli olan tüm ön hazırlıkların internet üzerinden sağlanabiliyor olması ve turistlerin hastalık süreleri boyunca internet aracılığıyla doktorlarıyla fiilen iletişim halinde kalabilmelerine olanak tanınması dijital platformların önemini ortaya koymaktadır (Bouzaabia vd., 2018).

Carrera ve Bridges (2006) sağlık turizmini genel sağlık ve esenlik şeklinde tanımlarken, medikal turizmi tıbbi, cerrahi veya diş tedavisi almak üzere bir kişinin kendi ülkesinden farklı bir ülkeye seyahat etmesi şeklinde tanımlamaktadır. Medikal turizm genellikle hem sistem hem de bireysel düzeyde ekonomik bir sorun olarak algılanmaktadır. Altyapı, üst yapı, hükümetlerin tutumu, uygulanan politikalar ve düzenlemeler, uygulanması düşünülen uzmanlık alanlarıyla ilgili insan gücü, medikal turizm ile ilgili her konuda gerçekleştirilecek olan yatırım potansiyeli, gelen medikal turistlerle kurulacak olan yabancı dil düzeyi ve iletişim şekli ile turistik yerlerde sunulacak olan faaliyetlerde yaşanacak olan aksaklıklar medikal turizm faaliyetlerine engel oluşturmaktadır (Heung vd., 2011). Medikal turizm hastaların karşılanmamış ihtiyaçları, aranan hizmetlerin doğası ve tedaviye erişilme şekli nedeniyle daha karmaşıktır (Runnels ve Carrera, 2012). Hem özel hem de kamu sağlık ve turizm hizmetlerinde ortak bir çerçeve çizilmesi, hükümetler tarafından verimli

bir şekilde yönetilmesi gereken medikal turizm endüstrisinin gelişimi için gerekli olan en önemli unsurlarından biridir (Ganguli ve Ebrahim, 2017). Medikal turistler, maliyet, zaman, organizasyon, tıbbi tercihlere erişilebilirlik, kalite, eğlence turizmi ve bilgi mevcudiyeti gibi birçok faktöre bağlı olarak ikamet ettikleri alanın dışında sağlık hizmeti aramaya motive olmaktadır (Mun ve Musa, 2012: 5). Medikal turistlerin motive olabilmeleri ve katılım sağlamaları için hem devlet hem de özel sektörde medikal turizm pazarlama stratejileri belirlenmeli ve medikal turistlerde değer yaratacak pazarlama planlarının çıktuları dijital platformlarda potansiyel medikal turistlere iletilmelidir. Kavramsal olarak tasarlanan bu çalışmanın amacı daha önce farklı ülkelerde medikal turizmde dijital pazarlamanın etkilerini araştıran çalışmaları inceleyip karşılaştırarak problemleri ve çözüm önerilerini belirleyebilmektir. Bu çalışmada medikal turizm pazarlaması ve medikal turizmde dijital pazarlama kavramları açıklanmaya çalışılmış ve konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Özellikle medikal turizm pazarlaması ile ilgili bilimsel çalışmalar yapacak olan akademisyenlere ve medikal turizm sektöründeki uygulayıcılara teorik bir temel oluşturulması amaçlanmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Medikal Turizm

Sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi, kişilerin sağlık kaynaklarına eşit derecede erişememeleri, teknolojinin sağlık alanında hızla ilerlemesi ve özellikle hem sağlık hizmetlerinin hem de turizmin hızlı bir şekilde küreselleşmesi medikal turizmin faaliyetlerinde artış sağlamaktadır (Connell, 2006). Sağlık yardımlarındaki azalmalar sebebiyle hastalar; çoğunlukla ortopedik cerrahi, oftalmolojik bakım, diş cerrahisi, kalp cerrahisi ve diğer tıbbi müdahaleler için kendi ülkelerinden diğer ülkelere uygun fiyatlı tıbbi bakım almak üzere gitmektedirler (Turner, 2007). Medikal turizm pazarlaması marka konumlandırması, sağlık hizmeti tesisi, sağlık hizmeti kalitesi, turistik noktalar ve yatay entegrasyon stratejisi olarak beş farklı noktada kendini göstermektedir (Yang, 2013). Konumlandırma, “bir ürünün tüketiciler tarafından önemli özelliklerine göre tanımlanma şeklidir” (Kotler, 1999). Konaklama ve turizm şirketlerinin yanı sıra yerel yönetimler ve özel sektördeki paydaşların, küresel medikal turizm pazarından pay alabilmeleri için kendilerini konumlandırmaları gerekmektedir. Ayrıca medikal turizmde pazarlama faaliyetlerini yürüten firmaların öncelikle farklı avantajlar sunabilecekleri müşteri grubunu belirlemeleri daha sonra sunulacak ürünü veya hizmeti tüketicilerin zihninde farklılaştırmaları gerekmektedir. Yatay

entegrasyon ise değer zincirinde var olan aynı seviyedeki firmaların resmi bir ticari faaliyeti yürütebilmek için ürün geliştirme, tanıtım veya dağıtım kanallarında iş birliği içerisinde bulunmaları şeklinde tanımlanmaktadır (Perry vd., 2004). Lee vd. (2012) ise kozmetik ve estetik tedavi merkezleri olan tatil köylerinin veya sağlıklı gıda satış yerleri olan kurumların turistik cazibe merkezi olarak tanıtılmaları gibi yatay entegrasyonun bazı yönlerini geliştirmelerinin de medikal turizm pazarlamasına pozitif yönde katkıda bulunacağını belirtmektedirler.

Heung vd. (2010) medikal turizme hem arz hem de talep perspektifinden yaklaşmıştır. Talep tarafında, potansiyel medikal turistler, reklam ve dağıtım kanalları aracılığıyla tedavileri için seçecekleri sağlık personeli ile hastane ve ülke seçimi hakkında bilgilendirilmektedir. Medikal turizmin arz tarafında ise medikal turizmi kapsayan altyapı ve üstyapı çalışmaları, tanıtım, kalite ve iletişim gibi unsurlar bulunmaktadır. Potansiyel medikal turistlerin medikal turizm destinasyonlarını değerlendirebilmeleri için yapacakları kontrol listesini ise ‘tesisler ve altyapı, doktorların nitelikleri ve sertifikaları, başarı ve başarısızlık oranları, ölüm ve hastalık oranları’ oluşturmaktadır (MacReady, 2007: 1850).

1997 Asya mali krizinden sonra Güneydoğu Asya'da medikal turizm büyük bir artış göstermiştir. Özellikle Singapur, Malezya ve Tayland yabancı hastaları çekebilmek için bilinçli pazarlama stratejileri geliştirmişlerdir. Son yıllarda küresel medikal turizmin büyümesi, birçok ülkenin ama özellikle Asya'daki ülkelerin katılımıyla artış göstermektedir. Düşük maliyetler, bekleme süresinin olmaması, tıbbi hizmetlerin kalitesi, bilgilendirici web siteleri, yüksek tıbbi teknoloji, turizm merkezleri ve ayrıca coğrafi iklim Asya ülkelerinde medikal turistleri çekme sürecini etkileyen faktörlerdendir. Bu nedenle, sağlık sigortası kapsamında bulunmayan Amerika ve Avrupa'da yaşayan birçok kişi, kendi ülkelerine kıyasla daha ucuz oldukları için kabul edilebilir kalitede tıbbi hizmetler alabilecekleri gelişmekte olan ülkelere seyahat etmektedirler (Zarei ve Maleki, 2019: 4). Turizm pazarlama çalışmalarında medikal turizmi öncelik haline getiren ve medikal paketler sunan ülkeler uçak bileti, tıbbi turistler ve refakatçileri için konaklama, yerel kara yolculuğu, tıbbi güzergâh koordinasyonu, ameliyat sonrası bakım, turistik turlar ve eğlence gibi birçok konuda hizmet vermektedirler (Sandberg, 2017).

Wong vd. (2014) SWOT analitik modelini kullandıkları araştırmalarında Malezya, Tayland, Singapur ve Hindistan' da medikal turizm destinasyonlarıyla ilgili karşılaştırmalı analiz yapmışlardır. Her destinasyon, tıbbi turistlerin taleplerini karşılamak üzere farklı stratejiler

belirlemiş Malezya ve Tayland’da tedavi, koruyucu sağlık ve turizm için iyi bir hizmet sunulurken, Singapur ve Hindistan’da bu unsurların bazılarının daha fazla geliştirilmesinin gerekli olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Chee (2007) Malezya’da medikal turizmin gelişimini incelemiş ve devleti tarafından sağlanan pazarlama, standardizasyon, akreditasyon ve vergi destekleri ile satış teşviklerinin medikal turizme pozitif etki sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Guiry vd. (2013) ABD’li (Amerika Birleşik Devletleri) medikal turistlerin kişisel değerleri ile onların ABD dışındaki sağlık tesislerinde sunulan hizmet kalitesi ile ilgili beklentileri ve algıları arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada kurulan sıcak ilişkinin, başarı duygusunun, güvenliğin, kendine saygının ve heyecanın hizmet kalitesine ilişkin beklentileri ve algıları önemli ölçüde etkilediği sonucuna varmışlardır. Gerçekleştirilen çalışmadan çıkan sonuçtan hareketle medikal pazarlamada kişisel değerlerin dikkate alınmasının medikal turistlerde pozitif etki yaratabileceği öngörülmektedir. Dijital medyada reklamların ve diğer içeriklerin metin ve görsellerinde doktorların, hemşirelerin, destek personelinin ve yöneticilerin samimiyet ve yetkinlik boyutlarına odaklanılabilir ve misafirperverliği tanımlayan pazarlama iletişimi biçimleri kullanılabilir (Guiry ve Vequist, 2015). Medikal turistlerin beklentilerini ve gereksinimlerini karşılamak veya beklentilerinin de üstünde hizmet sağlayabilmek ve değer yaratabilmek için hem yönetim ve organizasyonda hem de özellikle dijital pazarlamada etkin olunması gerekmektedir.

2.2. Dijital Pazarlama

Başarılı işletmeler erişimlerini arttırmak ve pazarlama planlarından etkin sonuçlar alabilmek için dijital pazarlama kanallarını kullanmaktadırlar. İşletmeler müşterileriyle uzun vadeli ilişkiler kurmak, geliştirmek, sundukları mal veya hizmetlerin bilinirliğini, artışını sağlamak, müşterilerinden geri bildirim almak ve onlara teknik destek sağlayabilmek için dijital pazarlama kanallarını kullanmaktadırlar (Subramaniam vd., 2019). İnternet kullanımını gerektirmeyen kanallar da dahil olmak üzere internet pazarlamasının da ötesine geçen dijital pazarlama yaygın olarak kullanılan bir pazarlama türüdür (Yasmin vd., 2015: 69). Dijital pazarlama akıllı telefon uygulamalarını, sms ve mms kanallarını, sosyal medya pazarlamasını, görüntülü reklamcılığı, arama motoru pazarlamasını ve diğer birçok dijital medya biçimlerini içermektedir. Sosyal medya, geniş coğrafi mesafelerde medikal turizm tedarikçilerinin müşterileriyle yenilikçi iletişim biçimlerini yürütebilmelerine olanak tanımaktadır ayrıca sosyal medyada medikal turizm hizmetlerinin pazarlanması müşterilerin katılımlarıyla gerçekleşmektedir (John vd., 2018).

Müşteriler, destinasyonların fotoğrafları veya videoları sayesinde internet aracılığıyla her türlü bilgiye anında erişebilmektedirler, firmalar ise internet aracılığıyla görsel çekicilik yoluyla sundukları ürünlerinin tüketiciler için anlam ifade eden faydalarını vurgulayarak özelliklerini tanıtmaktadırlar (Gupta, 2019).

Geleneksel pazarlama, pazar araştırması süreciyle tüketicilerden veri toplamayı ve ardından tüketicilerin ihtiyaçlarını daha iyi anlayabilmek için toplanan verileri analiz etmeyi içermektedir. Dijital platformlarda ise elektronik ortamdaki tüm etkileşimler internetin doğası gereği takip edilebilmekte, tüketici davranışlarının analizleri ve pazarlama faaliyetlerinin ölçülmesi gerçekleştirilmekte ve dijital ortamda elde edilen bu veriler ile dijital pazarlama ağlarının yönetimi gerçekleştirilmektedir (Batinić, 2015). Dijitalleştirilmiş teknolojilerin benimsenmesi ise uluslararası firmaların rakiplerine karşı önemli bir avantaj sağlamaktadır (Katsikeas vd. 2019). Finansal anlamda ise dijital pazarlama faaliyetlerinin medikal turizm sektöründe uygulanması karartışı sağlayacaktır. Bulut tabanlı bir pazarlama otomasyon platformu olan Knorex XPO'dan alınan verilere göre e-posta pazarlamasına harcanan her 1 ABD dolarının getirisi 44,25 ABD Dolarıdır (Knorex.com).

3. BULGU VE TARTIŞMA

Sağlık kuruluşları sağladıkları tedavi yöntemleri ve tesislerinin tanıtımı ile ilgili açıklanmalarını, kalite güvencelerini ve daha önce gelen hastaların deneyim paylaşımlarını dijital platformlarda medikal turistlerle etkileşimde bulunarak sağlamaktadırlar. Mevcut tıbbi tedavi yöntemleri ile ilgili farkındalıklarını dijital platformlarda etkin bir şekilde paylaşan sağlık kuruluşları da potansiyel medikal turistlerde güven oluşturmaktadırlar (Rerkrujipimol ve Assenov, 2011).

Maifredi (2010) İtalya'daki hastanelerin web sitelerinin içeriklerinin özellikleri ve kullanıcıların yönelimi üzerine yapmış oldukları çalışmada hastanelerin büyük bir yüzdesinde resmî web sitelerinin olmadığı sonucunu ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmanın neticesinde, İtalyan hastanelerinin oluşturdukları web sitelerinin, kullanıcı ve hastane arasındaki iletişimi sağlamadığını sadece kabuller ve hizmetler ile ilgili aracılık yaptığını göstermektedir.

Samadbeik vd. (2017)'nin yapmış oldukları nitel araştırma sonucunda web siteleri tasarlanırken dikkat edilmesi ve medikal turistlere iletilmesi gereken bilgilerin konu başlıklarını şu şekilde belirtmişlerdir: 'hastanenin tanıtımı, şehirdeki turistik yerlerin tanıtımı, yabancı hastalar için hastanede otelcilik hizmetlerinin tanıtımı, hastane ve turizm alanlarına erişim için haritaların

sağlanması, şehirdeki oteller, restoranlar ve diğer tanınmış eğlence yerlerinin tanıtımı, hastanedeki hekimlerle ilgili bilgiler , hastane birincil maliyetlerinin diğer rakip ülkelerle karşılaştırılması, turistler için sigorta sözleşmelerinin listesi, taleplerin ve özel soruların kaydı, web sitesinde çevrimiçi hastane randevu planlaması, randevu saatini değiştirme veya iptal edebilme imkanı, yabancı hastaların memnuniyetinin sürekli izleme imkanı, tıbbi prosedürlerle ilgili en yeni haberler, ameliyat fotoğrafları, turistik yerlerin fotoğrafları, tesislerin ve verilen hizmetlerin fotoğrafları, hastane iletişim numaraları, hastane e-posta adresi, hastanenin tam adresi’.

Alghizzawi vd. (2019) Ürdün ölü denizde medikal turistlerle yapmış oldukları araştırmada Facebook ‘un özelliklerinin ve Facebook aracılığıyla reklam yapılmasının medikal turistler tarafından algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığına ve medikal turizm davranışının benimsenmesinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Rerkrujipimol ve Assenov (2011) Tayland’da medikal turizm pazarlaması üzerine yaptıkları çalışmada büyük hastanelerin web sitelerinde katılmış oldukları fuarların, sergilerin, seminerlerin, konferansların sundukları ürünlerin, hizmetlerin ve tesislerin kalitesini onaylayan JCI, ISO gibi uluslararası kuruluşlardan aldıkları ödüllerin, akreditasyonların ve sağlık personelinin niteliklerinin paylaşımı ile medikal turistleri teşvik etmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Web kanalları üzerinden gerçekleştirilen bu tarz tanıtım faaliyetleri sadece ziyaretçi sayısının artmasını değil aynı zamanda Tayland'ın medikal turizm destinasyon imajını da olumlu şekilde etkileyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Taheri vd. (2020)’in İran’da gerçekleştirdikleri araştırmanın neticesinde, medikal turistler tarafından algılanan sağlık hizmet kalitesinin oluşturduğu değerın ağızdan ağıza pazarlamayı önemli ölçüde ve doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır. Yeoh vd. (2013) medikal sektörde viral pazarlamanın önemini göz önünde bulundurarak gerçekleştirdikleri araştırmanın neticesinde; medikal turistlerin en az bir refakatçiyle yaklaşık yedi günlerini hastanelerde geçirmekte olduklarını ve arkadaşları, aileleri, akrabaları ile doktorların tavsiyelerinden oldukça etkilendiklerini ifade etmişlerdir. Crooks vd. (2011) uluslararası medikal turistlerin özellikle de gelişmekte olan ülkelere seyahatleri ile ilgili hazırlanan tanıtım materyallerinin potansiyel hastaların yakınları tarafından da kullanılmak üzere ileri teknoloji düşünülerek tasarlanması, güvenli ve gelişmiş tedavi tesislerinin sunumuna yer verilmesi, yerine getirilemeyecek ve ayrıca algılanan kalite değerini düşürebilme ihtimali olan maliyet tasarrufu içeren mesajlardan kaçınılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bir medikal turizm ürünü tasarlanırken refakatçiler için

sağlıklı yemeklerin sunulduğu restoranların veya estetik hizmetlerinin sunulduğu paket turlarının tanıtıma dahil olması medikal turizm faaliyeti sağlayıcılarına fırsat olarak önerilmektedir (Lee vd., 2012).

John vd. (2018) küresel medikal turizm faaliyetlerinin hemen hemen %40'ının gerçekleştiği Tayland' da bulunan hastanelerin web siteleri üzerinden içerik analizi gerçekleştirmişlerdir. Araştırmanın sonucuna göre hem Facebook' da hem de Twitter' da güncellemelerin sık olmaması ve müşterilerden gelen sorular yanıtlanırken yorumlarda tutarsızlık olması tüketiciler tarafından problem olarak algılanmaktadır. Ayrıca aynı sosyal medya platformunda birden fazla hesap olması, yetersiz müşteri etkileşimleri, müşteri geri bildirim toplama çabasının olmaması ve dil seçeneği sunulmaması da gerçekleştirilen araştırmanın sonucundaki sorunlar olarak ifade edilmektedir. Farklı dil seçenekleri sunmak, dijital medya kullanıcıları ile hastaneler arasındaki etkileşimi kolaylaştıracak ve kullanıcıların hastanelerin web sitelerinde daha fazla zaman geçirmelerini sağlayacaktır. Estetik açıdan çekici öğelerin kullanımı (ör: resimler, renkler ve grafik düzeni) farkındalık yaratacak ve kullanıcıların ilgisini arttıracaktır (Moghavvemi vd., 2017).

Tanıtım materyallerinin içeriğinde düşük maliyetin, düşük güvenlik veya kalite ile ilişkilendirilebileceği göz önünde bulundurulmalı ve sadece hastanelerin akreditasyon bilgisi yerine doktorlar aracılığıyla sunulan teknolojilerin tanıtımı yapılmalıdır (Crooks vd., 2011). Maliyet tasarrufu, fiyatlandırma ve belirli para birimlerinden bahsetmeyen jenerik tanıtım malzemelerinin de daha geniş bir dağıtımla farklı mekanlarda kullanılabilirliği artacaktır (Crooks vd., 2011). Momeni vd. (2018) sağlık merkezlerinin web sitelerinde tüm tıbbi harcama kalemlerinin güncellenmesi ve farklı dil seçenekleriyle sunulmasına olanak verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Kim (2013) Tayland'da yapmış olduğu bir araştırmanın sonucunda medikal turizmde herhangi bir ülkeden turistleri çekebilmek için gerçekleştirilen tutundurma stratejilerinin herhangi başka bir ülkeden gelebilecek potansiyel hastalar için işe yaramayabileceğini, çünkü hastaların beklentilerinin ve ihtiyaçlarının ülkelere göre farklılık gösterebileceğini ifade etmektedir. Yazdanpanah vd. (2018) yaptıkları araştırma sonucunda dijital pazarlama ile medikal turizm arasında pozitif bir ilişki olduğunu ayrıca fiziksel ürünler, hizmet, reklam, yer, bireyler, fiziksel kanıtlar, fiziksel olanaklar, fiyat ve medikal turizm ile ilgili faktörler arasında da bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

Gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda internetin sadece iletişim için değil kademeli olarak satış ve dağıtım kanalları ile müşteri ilişkilerinin yönetildiği bir platforma dönüştüğü sonucuna varmak mümkündür. Bugüne kadar gerçekleştirilen araştırmaların sonucu olarak ilerleyen zaman süresince pazarlama faaliyetleri ile ilgili kararların alınma şekli değişikliğe uğramış ve her bir müşteri için gerçek zamanlı inceleme ile özelleştirilebilen bir sistemin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Dünya genelinde hem tüketicilerin hem de işletmelerin artan taleplerini karşılayabilmek için teknoloji uygulamalarının kullanılması gerekmektedir. İşletmelerin interneti sadece taktiksel pazarlama yönetimi için değil bütünsel bir yönetim için de pazarlama stratejilerine dahil etmelerinin elektronik ortamdaki pazarlama faaliyetlerinin başarısına önemli ölçüde katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Medikal turizm şirketleri, tur operatörleri, seyahat ve turizm kurulları ile sektördeki diğer kuruluşlar da dahil olmak üzere tüm paydaşlar arasındaki sosyal medya uygulamalarının incelenmesi ve diğer ülkelerdeki medikal turizm sağlayıcılarının sosyal medya pazarlama faaliyetleri ile karşılaştırılması önerilmektedir.

4. SONUÇ

Gelişmiş ülkelerden ve gelişmekte olan ülkelere gelen potansiyel uluslararası hastalar için özellikle demografik ve kültürel faktörlere bağlı olarak özelleştirilmiş broşürlerin ve kitapçıkların üretilmesi ve dijital ortamlarda paylaşılması önerilmektedir. Hazırlanacak olan promosyon malzemelerinde dil seçeneklerinin çoğaltılması ve medikal turistlerin irtibata geçmeleri durumunda gerekli bilgileri aktarabilecek dil yeterliliği olan personellerin istihdam edilmesi, hastanelerin web sitelerinin güncel olması, ilgili grafikler ve görsellerle güçlendirilmesi tavsiye edilmektedir.

İncelenen araştırmaların sonucuna göre ülkelerin potansiyel yatırım haritalarının çıkarılması medikal turizm ile ilgili stratejik kararların alınmasını kolaylaştıracaktır. Buna ilave olarak dijital ortamda sunulacak medikal turizm haritaları vasıtasıyla şehirlerin üzerini tıklayan turistlere o şehirlerde bulunan medikal hastanelere, doktorlara, konaklama bilgilerine, yerel ulaşım bilgilerine, turistik destinasyonlara ulaşabilme bilgisinin sağlanabilmesi ise öneriler dahilindedir. Hastanelerle seyahat acentelerinin tanıtım faaliyetleri için ortak çalışma yapmaları ve yapılan çalışmaların dijital ortamlarda e-mail pazarlaması, sosyal medya pazarlaması ve her türlü dijital medya kanalları aracılığıyla duyurulması öneri olarak sunulmaktadır. Medikal turizm alanında gerekli becerilere sahip personelin artırılması için üniversitelerin sağlık bölümlerinde turizm ve dijital pazarlama derslerinin müfredatta yer alması gerekliliği de yine öneriler dahilinde sunulmaktadır.

Sağlık kuruluşlarının dijital platformlarda paylaştıkları içeriklerde sağlık ekiplerinin başarı ve ödülleri ve hastalarda güven oluşturacak ulusal veya uluslararası resmiyete dayalı belgelerin paylaşılması da medikal turistlerinin motivasyonları arttıracaktır.

Medikal turizm olgusunun itici güçlerinden biri olan sağlık kuruluşları internet aracılığıyla oluşturdukları web sitelerinden bilgi ve reklam akışı sağlamaktadırlar. Medikal hizmetlerin tanıtımının sadece hedeflenen hastalara değil, aynı zamanda hastaların sosyal ağlarındaki bireyler de göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Medikal hizmet sunan sağlık kuruluşlarının, medikal turist ve medikal turizm endüstrisi üzerinde doğrudan etkiye sahip olan seyahat acenteleri ile iş birliği içerisinde olmaları ve seyahat acentelerinin web sitelerinde sağlık kuruluşlarının tanıtımlarını yapmaları pozitif etki yaratacaktır.

Uygun sigorta poliçelerini benimseyerek, vize uygulamalarını basitleştirerek, diğer ülkelerle iş birliği yaparak, tıp endüstrisine yabancı yatırımcıları çekerek, ulaşımı geliştirerek, sosyal ve kültürel altyapıyı iyileştirerek medikal turizmin gelişimi sağlanabilir.

Gerçekleştirilen bu çalışmada medikal turizm, medikal turizm pazarlaması, dijital pazarlama kavramları belirlenmeye çalışılmış ve bugüne kadar yapılan çalışmaların sonuçları teorik çerçevede aktarılmıştır. Yapılan literatür taraması sonucunda medikal turizm alanında dijital pazarlama uygulamalarının artırılmasının gelen medikal turist sayılarının artışına ve ülke imajına olumlu etki sağlayacağı yönündedir. İleride şu anda var olan talebi veya potansiyel bölgelerde oluşabilecek talepleri belirlemek üzere hem medikal turistlerle hem de medikal turizm çalışanları veya yöneticileri ile ampirik çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Alghizzawi, M., Habes, M., & Salloum, S. A. (2019, October). The relationship between digital media and marketing medical tourism destinations in Jordan: Facebook Perspective. Proceedings of the *International Conference on Advanced Intelligent Systems and Informatics*, 438-448.
- Alves, G. M., Sousa, B. M., and Machado, A. (2020). The Role of Digital Marketing and Online Relationship Quality in Social Tourism: A Tourism for All Case Study, *Digital Marketing Strategies for Tourism, Hospitality, and Airline Industries*, 49-70.
- Batinić, I. (2015). The role and importance of internet marketing in modern hotel industry, *Journal of Process Management. New Technologies*, 3(3), 34-38.
- Bouzaabia, O., Bouzaabia, R., and Mejri, K. (2018). Role of Internet in the Development of Medical Tourism Service in Tunisia, *Digital Marketing and Consumer Engagement: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. 859-883.
- Chee, H. L. (2007). Medical tourism in Malaysia: international movement of healthcare consumers and the commodification of healthcare. *Healthcare Asia Research Institute Working Paper*. 83.
- Chuang, T. C., Liu, J. S., Lu, L. Y., and Lee, Y. (2014). The main paths of medical tourism: From transplantation to beautification, *Tourism Management*, 45, 49-58.
- Connell, J. (2006). Medical tourism: Sea, sun, sand and surgery, *Tourism management*, 27(6), 1093-1100.
- Crooks, V. A., Turner, L., Snyder, J., Johnston, R., and Kingsbury, P. (2011). Promoting medical tourism to India: Messages, images, and the marketing of international patient travel, *Social Science and Medicine*, 72(5), 726-732.
- Ganguli, S., and Ebrahim, A. H. (2017). A qualitative analysis of Singapore's medical tourism competitiveness, *Tourism Management Perspectives*, 21, 74-84.
- Grubor, A., and Jakša, O. (2018). Internet marketing as a business necessity, *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, 16(2), 265-274.
- Guiry, M., Scott, J. J., and Vequist, D. G. (2013). Experienced and potential medical tourists' service quality expectations, *International Journal of Health Care Quality Assurance*, 26 (5), 433-446.
- Guiry, M., and Vequist IV, D. G. (2015). South Korea's medical tourism destination brand personality and the influence of personal values, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 20(5), 563-584.
- Gupta, G. (2019). Inclusive use of digital marketing in tourism industry. *Information Systems Design and Intelligent Applications*, 411-419.
- Heung, V. C., Kucukusta, D., and Song, H. (2010). A conceptual model of medical tourism: Implications for future research, *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 27(3), 236-251.

- Heung, V. C., Kucukusta, D., and Song, H. (2011). Medical tourism development in Hong Kong: An assessment of the barriers. *Tourism Management*, 32(5), 995-1005.
- John, S., Larke, R., & Kilgour, M. (2018). Applications of social media for medical tourism marketing: an empirical analysis. *Anatolia*, 29(4), 553-565.
- Katsikeas, C., Leonidou, L., and Zeriti, A. (2019). Revisiting international marketing strategy in a digital era. *International Marketing Review*, 37(3), 405-424.
- Kim, S., Sukato, N., Sangpikul, A., and Hwang, J. (2013). Lessons from Thai international medical tourism: Its market analysis, barriers, and solutions. *International Journal of Tourism Sciences*, 13(2), 148-174.
- Kotler, P. (1999), *Marketing Management: Analysis Planning Implementation, and Control*. 9th ed., Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Lee, M., Han, H., and Lockyer, T. (2012). Medical tourism—attracting Japanese tourists for medical tourism experience, *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 29(1), 69-86.
- MacReady, N. (2007). Developing countries court medical tourists. *The Lancet*, 369(9576), 1849-1850.
- Maifredi, G., Orizio, G., Bressanelli, M., Domenighini, S., Gasparotti, C., Perini, E., ... and Gelatti, U. (2010). Italian hospitals on the web: a cross-sectional analysis of official websites, *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 10(1), 17. (2010)
- Mathijssen, A. (2019). Home, sweet home? Understanding diasporic medical tourism behaviour. Exploratory research of Polish immigrants in Belgium, *Tourism Management*, 72, 373-385.
- Moghavvemi, S., Ormond, M., Musa, G., Isa, C. R. M., Thirumoorthi, T., Mustapha, M. Z. B., and Chandy, J. J. C. (2017). Connecting with prospective medical tourists online: A cross-sectional analysis of private hospital websites promoting medical tourism in India, Malaysia, and Thailand, *Tourism Management*, 58, 154-163.
- Momeni, K., Janati, A., Imani, A., and Khodayari-Zarnaq, R. (2018). Barriers to the development of medical tourism in East Azerbaijan province, Iran: A qualitative study. *Tourism Management*, 69, 307-316.
- Nuseira, M.T. ve Aljumahb, A. (2020). Digital Marketing Adoption Influenced by Relative Advantage and Competitive Industry: A UAE Tourism Case Study. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 11(2), 617-631.
- Perry, M. L., Sengupta, S., and Krapfel, R. (2004). Effectiveness of horizontal strategic alliances in technologically uncertain environments are trust and commitment enough, *Journal of Business Research*, 57(9), 951-956.
- Rerkrujipimol, J., and Assenov, I. (2011). Marketing strategies for promoting medical tourism in Thailand, *Journal of Tourism, Hospitality and Culinary Arts*, 3(2), 95-105.
- Runnels, V., & Carrera, P. M. (2012). Why do patients engage in medical tourism, *Maturitas*, 73(4), 300-304.
- Sandberg, D. S. (2017). Medical tourism: An emerging global healthcare industry, *International Journal of Healthcare Management*, 10(4), 281-288.

- Subramaniam, R. K., Singhal, A., and Hopkinson, P. (2019, March). Role of Digital Marketing to Enhance Medical Tourism in Hospitals of Dubai, *In 2nd International Conference on Tourism Research*, 330.
- Taheri, B., Chalmers, D., Wilson, J., & Arshed, N. (2021). Would you really recommend it? Antecedents of word-of-mouth in medical tourism. *Tourism Management*, 83, 104209.
- Turner, L. (2007). 'First world health care at third world prices': globalization, bioethics and medical tourism, *BioSocieties*, 2(3), 303-325.
- Mun WK, Musa G. (2012); Medikal tourism in Asia: Thailand, Singapore, Malaysia, and India, *Medical Tourism*. 7,167-186.
- Wong, K. M., Velasamy, P., and Arshad, T. N. T. (2014). Medical tourism destination SWOT analysis: A case study of Malaysia, Thailand, Singapore, and India, *SHS Web of Conferences* (12), 01037.
- Yung-Sheng, Y. (2013), *Key success factors in medical tourism marketing*, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3, (3), 152-158.
- Yasmin, A., Tasneem, S., and Fatema, K. (2015). Effectiveness of digital marketing in the challenging age: An empirical study, *International Journal of Management Science and Business Administration*, 1(5), 69-80.
- Yazdanpanah, A., Parsaei, A., & Jeihooni, A. K. (2018). The role of digital marketing in medical tourism industry in point of view of medical tourism policy makers of shiraz in 2017, *Universal Journal of Pharmaceutical Research*, 3(1), 1-6.
- Yeoh, E., Othman, K., and Ahmad, H. (2013). Understanding medical tourists: Word-of-mouth and viral marketing as potent marketing tools, *Tourism Management*, 34, 196-201.
- Zarei, A., and Maleki, F. (2019). Asian medical marketing, a review of factors affecting Asian medical tourism development, *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 20(1), 1-15.
- İnternet Kaynakları: <https://www.knorex.com/blog/articles/digital-marketing-healthcare> (Erişim tarihi: 15.11.2021)